

Negyedik rész

FŐBB ETNOGRÁFIAI ÉS
SZOCIOLÓGIAI TÉNYEK

A földrajzi tényezők folyamatosan, közvetlenül és közvetve hatottak az embercsoportokra, alkotásaikra, életmódjukra és munkájukra; a könyv korábbi fejezeteiben már foglalkoztunk a kérdéssel. A történeti és társadalmi tényezők maradtak hátra, melyek a legkülönbözőbb módon fonódnak össze a földrajzi és természeti környezeti tényezőkkel. Akár történelmi folyamatok, civilizációk vagy metanasztázikus mozgalom eredményeképp állandósulva, a történeti és társadalmi tényezők a földrajzi tényezőkkel karöltve erőteljesen hatnak az embercsoportokra és munkájuk gyümölcsére, a nemzetek területi eloszlására, a föld felosztására és a tulajdonformákra, a foglalkozások kiválasztására és az életmódra, a települések típusára és fekvésére. A következő rész ezekkel a tényezőkkel foglalkozik.

Tizenharmadik fejezet

A BALKÁNI NÉPEK FÖLDRAJZI ELHELYEZKEDÉSE

Az Égei körzet lakossága. – Görögök. – Törökök. – Albánok. – Aromunok. – A szárazföldi tömb lakói. – Délszlávok. – A délszlávok lakóterületének határai a Karsztban, az Alpokban és a Pannon-síkságon

A Balkán-félszigeti népek földrajzi elhelyezkedésére számos tényező hatott: a domborzat, a középkori történelmi események, a nép vándorlása, a török uralom idején és azt követően lezajlott lakhelyváltató mozgások. A kulturális övezetek a terület beosztására olyan tekintetben hatottak, hogy a kultúrák elősegítették az asszimilációt, amivel egy nép elterjedésének területe szűkült vagy bővült. A zónák az etnográfiai és lélektani sajátosságok alakulására voltak nagyobb hatással.

Ezek alapján a balkáni népek területi eloszlása elsősorban a nagy földrajzi egységekkel áll kapcsolatban. Az Égei övezetet elsősorban görögök lakják. Albán és aromun eredetű népesség lakja a Pindoszi övezetet és annak tengerparti részeit, az epiruszi–albán tengerpartot. A szárazföldi tömböt és az Adriai-tenger partját délszlávok népesítik be, akik két csoportra oszthatók: keleten, az Al-Dunai-síkságon és a Marica folyó völgyében és a Rodope lankáin a bolgárok élnek, nyugaton, a moravai–vardári völgyekben és a Dinári-hegységben pedig szerbek, horvátok és szlovének, akik a Pannon-síkság egyes részeiben és a Keleti-Alpok némely völgyében is laknak. Végül a Pontuszi, Égei övezetek száraz, majdhogynem sztyeppei körzetében törökök élnek.

A legrégebbi lakosok az Égei és Pindoszi övezetben található görögök, albánok, és aromunok; elődeik a Balkán-félszigetre költöztek a félsziget valódi történelmének kezdete előtt, ezért őket autochton lakosságnak tekinthetjük. A felsorolt többi nemzet: a szerbek a középkor kezdetén, a törökök a középkor végén telepedtek le a félszigeten.

A Pindoszi és az Égei övezet lakói

Görögök. – A görögök az égei és az eurázsiai sajátosságokkal rendelkező Pindoszi övezet lakói, melyek etnográfiai és történelmi tekintetben szoros kapcsolatban állnak a kis-ázsiai égei országokkal. A görögök a legkorábbi időktől itt éltek és élnek ma is, jóllehet etnikai összetételük sok szempontból megváltozott. Az átalakulások, valamint a számos történelmi változás nem hatott ki életmódjukra: továbbra is a tengerből, és a mediterrán életmód szerint élnek.

Lehet, hogy a görögök vegyesebb eredetűek bármely balkáni népnél. A régi hellének valódi leszármazottai csak néhány görög szigeten és kisebb mértékben a tenger melléken maradtak fenn. A bizánci idők alatt a szlovén és ázsiai eredetű „rómaiak” asszimilálódtak a trák és macedón görög lakosságba, a keveredés pedig a török

uralom évei alatt is folytatódott. Görögországban göröggé vált a nagyszámú szláv lakosság is, amely a középkor elején Epirusz, Thesszália, Hellász és a Peloponnészosz területére hatolt. Utolsó maradványaik csak a XV. sz. után görögösödtek el. A görögök a trák-illír népesség nagy részét is asszimilálták Epirusz, Macedónia és Trákia területén. A XII–XV. sz. között Thesszáliát Velika Vlach (Nagy Vlach) néven említik, a legjelentősebb népességet pedig az aromunok tették ki. Őket a XII. sz.-ban a zsidó utazó, Benjamin de Tudela írja le. Ezzel egy időben Etolia vidékét mint Kis Vlachot ismerik. A vlachok (aromunok) legnagyobb része az elkövetkező évszázadok során elgörögösödött. Az elgörögösödés folyamata napjainkban is folytatódik Thesszália és Dél-Macedónia vidékén. Nagy horderejű a Peloponnészoszra, Hellász és Epirusz területére települő albánok hellenizálódási folyamata, amely, úgy tűnik, a XIV. sz.-ban kezdődött el. A dél-albániai toszkok is a görögösödés útjára léptek. A Philippon szerint Görögország 1912 előtti határai között is 250 000 albán élt, akik csak felületesen görögösödtek el.

A sok idegen elemet magába foglaló etnikai amalgámban a görög nyelv uralkodott el, és többé-kevésbé a hellén psziché főbb vonásai dominálnak, kivéve a tudomány és filozófia iránti hajlamot, valamint a hellének kiemelkedően fejlett esztétikai érzékét. Úgy tűnik, ez utóbbiak nem jutottak kellően kifejezésre a modern görögöknél. Joggal hihetjük, hogy asszimilációs készségük okát nem kizárólag számbeli fölényükben kell keresnünk: sokban hozzájárult a földrajzi környezet hatása és a görög–égei életmód is. Az ide telepedő népek, a szlávok, albánok és aromunok kénytelenek voltak a görög–égei életmódhoz idomulni. Ugyanakkor a görög hagyományokat és szokásokat is utánozni kezdték, nyelvüket elsajátítva pedig a görög nép részévé váltak.

A görög nép elterjedésének északi határa Thesszaloniki és Konstantinápoly között már viszonylag korán megállapítást nyert az első kutatók térképein is, főként A. Boué etnográfiai térképén. A fent nevezett határon, valamint a kevésbé ismert Szaloniki–Kasztoria szakaszon a görögök a szlávokkal érintkeznek. Ez egy éles határvonal két világ között, mely nyelvben, alkati, lélektani sajátosságokban és életmódban is eltér egymástól. A felsziget történetében évszázadokon keresztül ez volt a legmozdulatlanabb etnográfiai határ.

Az újabb időkben ez a mezsgye is változásokon ment keresztül, főképp a Marica völgyében és a Fekete-tenger parti övezetében. 1878-as megalakulása előtt a bolgár állam területét tömegesen lakták a görögök. A Marica völgyében fekvő Edirnéig (Drinápolyig) csoportosan telepedtek le, a Rodope-hegységtől északra levő védettebb vidékekig mindenütt éltek, ma pedig csak Asenovgrad helységben található meg. A pontuszi tenger melléken, a Boszporusztól a Duna-deltáig is laknak képviselőik. Az utóbbi harminc-nyolcvan évben a görög lakosság kivándorolt, vagy pedig elűzték őket Bulgáriából, minek következtében csak jelentéktelen csoportok maradtak fenn. A görög lakosság nem alkot egységes tömböt a trák–macedón tenger melléken sem; nagy török tömbök szabdalták szét, de a bolgár csoportok is tarkítják egységét és két szerb lakosú sziget (Bajramic és Karadža Alil) teszi még változatosabbá a képet.

A görög nép szállásterületének Szaloniki és Adriai-tenger közé eső északi határa már nem mutat olyan mozdulatlanságot, mint a Szaloniki és a Marica völgye közti szakasz. Ezen a területen folyt a toszkok és aromunok évszázados asszimilációja. A görög egyház, nyelv és kereskedelem hatása az asszimilált övezeten túl, a dél-albániai toszkok körében is érezteti hatását.

A görögök és szlávok között húzódó etnográfiai határt nagy biztonsággal Dél-Macedóniában állapíthatom meg. Epirusból és Dél-Albániából elindulva a Joánina–Liaskovec–Korçë vonalon futó epiruszi úton a Prevtis és Ivan-planina hegygerincéig (a Prespa-tótól délre) nem találkozhatunk szlávokkal a Korçëi-katlanban levő három falu kivételével, melyek lakossága egy archaikus szláv dialektust beszél. A Prevtis és az Ivan-planina erőteljes etnográfiai határnak bizonyult a többé-kevésbé elgörögösödött toszkok déli és a szlávok északi területei között. Keletre haladva a Bistrica völgyéből Kasztorián keresztül Macedóniába jutva szláv lakosságra bukkanunk az előbbieknél jóval délebbre is. Maga Kasztoria városa még görög népességű, mohamedán kisebbséggel és félig hellenizált szlávokkal kiegészülve. Kasztoria környékén már a szláv lakosság van többségben, melynek egy része Nesram körzetében iszlám hitre tért. A szláv falvak mellett görög, aromun, török és albán falvak is találhatóak. Az Ostrovo-tó környékén, Saridolban éles határ választja el a görög lakosságot a török népességtől, amely Kajlar környékén él. A határ lényegében egybeesik az Ostrovo-tó hossz tengelyével, jóllehet a tó északi részén is él török népesség. A Saridol-katlan északi részén ezzel szemben néhány szláv falu van: Patelik, Vrbeni és Surovičevo nagy települések. Ezek is a Malka Niča hegygerincén túl, a Bitolai-katlanban kezdődő kompakt szláv tömbhöz tartoznak.

Törökök. – A török lakosság mai és visszaáramlása előtti, XVIII. sz. végi Balkán-félszigeti elhelyezkedése között nagy különbségek mutatkoznak.

Az első időszakban, a XIV–XVII. sz. folyamán a törökök majdnem minden olyan balkán-félszigeti városban többséget alkottak, melyek a hosszirányú utak mentén feküdtek. Ők tették ki minden város népességének jelentős részét, Dalmácia kivételével. A Balkán-félszigeten kívül, Magyarország városaiban is nagy számban éltek. Eltekintve a félsziget keleti és délkeleti részében egységes tömbben élőkötől, egyesek falvakat alapítottak más körzetekben is. Nagyszámú kis-ázsiai eredetű török pásztor, *jürük* is letelepedett a Balkán-hegység központi és keleti részében, a Rodope- és Pirin-hegységekben, valamint a macedón hegyekben. A felsorolt hegyi körzetek földrajzi nevei zömében török eredetűek. Ennyi nyomuk maradt a jürüköknek, akik ugyanúgy eltűntek, mint az északi városok török lakossága.

A falusi török lakosság nagy tömegeinek szálláshelye kizárólag a trák-macedón körzetek eurázsiai sajátosságokkal jellemezhető vidékeire és a Pontuszi körzetre korlátozódott. Mindkettő száraz éghajlatú, ezért a törökök kis-ázsiai szülőföldjére emlékeztet. A muhadzsirok folyamatos érkezése ellenére a török népesség nagy oázisai folyamatosan csökkennek, különösen a XIX. sz. második felétől. Mivel egyedül ők képezhették a *natio militanst*, a folyamatos harcokban kimerültek; a járványok pedig nemcsak a katonaság sorait tizedelték, hanem a városok lakosságát is.

Mára négy török népességű oázis maradt: 1. a kelet-balkáni; 2. a trák, Isztambultól a Széresz (Sérrai) melletti Tahini-tóig; 3. a vardári, mely az Orfáni-öböltől a Vardar bal partján húzódik Szkopjeig; 4. a kajlari, ahol törökök két városban, Kajlarban és Džumában, valamint közel száz kisebb faluban élnek. Ezek között kiemelkednek a lendületes életvitellel és fejlődő faluképpel rendelkező falvak a termékeny Budžak mentén, ami egyébként ritkaság a falusi török lakosság körében.

Végezetül meg kell említenünk a Kelet-Macedóniában, Szerész (Sérrai) és Dráma között élő, körülbelül 4500, a pravoszláv püspök vezetése alatt álló patriarsizta tö-

rököt, akiknek görög iskoláik vannak és a török mellett görög nyelven is beszélnek. Központjuk a 2800 lelket számláló Ziljahovo város.

Az említett jelentősebb, és néhány kisebb oázis mellett a törökök alkották a városi lakosság jelentős részét a szabad balkáni államok 1912 előtti határain kívül is.

Az albánok. – Az epiruszi–albán tengermelléket a legkorábbi időktől lakó albánok a görögökkel ellentétben nem fordították javukra a tenger közelségét. Nem hajósok és nem halászok. Nem foglalkoztak a part menti vagy a szemben fekvő partok közti hajózással. A mediterráni éghajlat és növényzet övezete elég széles az albán tengerpart egész hosszán, ennek ellenére az albánoknál nem fejlődött ki a mediterrán életmód és foglalkozások sora. A tengermellékről jobbra visszahúzódtak, mely egyébként nagy területeken mocsaras. A környező hegyeken, dombokon és belső völgyekben élnek, jobbra állattartással, kisebb mértékben földműveléssel foglalkoznak.

A hozzájuk tartozó tengermelléket tehát csak kis mértékben birtokolják, a hegyvidéket, a Pindosz hegláncait és völgyeit, valamint a Prokletije-hegy déli oldalát és völgyeit lakják. A Shkumbin folyótól északra élő geg lakosság foglalkozásával és életmódjával a szárazföldi tömb lakosaihoz kapcsolódik. A Shkumbintól délre lakó toszkok, az aromun és a görög civilizációs hatások ellenére mintha közelebb állnának a szárazföldi tömbhöz, mint az Égei övezethez. Az albánok többsége már a török uralom kezdetén felvette az iszlám vallást; támaszul szolgáltak a török elnyomásnak és a legelvetemültebb szipolyozókká váltak. Jelentéktelen kisebbséget alkotnak délen a pravoszláv albánok, valamint északon a katolikusok (néhány malisor és miridit törzsek).

Ismert tény, hogy az albánok az illírek leszármazottai, akik később bizonyos fokig elrómaiásodtak, majd a szláv lakossággal keveredtek: ez utóbbi jelenség a középkorban öltött legnagyobb méreteket.

A délszlávok letelepedését megelőzően az illírek a félsziget nyugati felét, a Duna középső szakaszától Epiruszig terjedő részt és a központi területeket uralták. Az illírek egyik tekintélyes törzse (a *liburnok*) az északi tengermelléken és az adriai szigeteken, a *dalmátok* vagy *delmátok* a Split és Županjac közti részeken, valamint Dalmáciában és Boszniában éltek. A *labeátok* a Shkodrai-tó környékét szállták meg, déli szomszédaik a *prusitok* voltak, akik bányászattal foglalkoztak. Kroja környékén, a mai Albánia központi területén az *albán* törzs élt. A félsziget közepén, Niš közelében, Kosovón és Metohijában, valamint a Vardar felső folyásánál a dardánok laktak, tőlük délre a velük rokon *peonok*. Az Ohridi-tó környékén az illírek *desaret* törzsének szállásterülete volt. Keveset tudunk erről az illír lakosságról. A törzsek függetlenek voltak és számos testvériségre oszlottak. 342 dalmát testvériséget tartottak számon. A kiváló harcosok komoly ellenállást tanúsítottak a rómaiakkal szemben. Ismertek a rómaiak és Teuta királynő közti harcok csakúgy, mint az illír felkelés Dalmáciában és Pannoniában, ahol, úgy mondják, 200 000 illír gyalogos és 8000 lovas vonult fel. A rómaiak a dalmátokról Dalmáciának nevezték el az egész területet a Mat folyóig délen, és a Drina folyóig keleten.

A középkor folyamán a dinári rendszer elrómaiásodott illír törzsei a Prokletije hegytől délebbre fekvő és a dél-albán területek kivételével mindenütt elszlávosodtak. Valószínűleg oda, a Prokletije-hegytől délre eső területekre húzódtott az illír lakosság egy része is a félsziget más vidékeiről. A X. sz. végétől és a XI. sz. elejétől

kezdvé azonban ezen a területen és Epírusz vidékén is szlávok lakják a völgyeket és síkságokat, míg az albánok és aromunok a hegyek lejtőin és a hegyekben élnek. Az Anjou-dinasztia uralkodása idején (1250–1350) a tenger melléki síkságokon és a Drin környékén még szláv lakosság található, melyeket (K. Jireček szerint) szerb bevándorlók erősítenek meg a szerb államiság idején, kiváltképp a XIV. sz.-ban. Manapság is megtalálhatjuk Albánia közepén ezt az albánná vált szerb lakosságot. Észak-Albánia törzseinek hagyománya szerint ők vegyes, albán–szerb eredetűek. Rokonoknak tartják magukat a montenegrói szerb törzsekkel. Köztudott, hogy az albán hős, Szkander bég, albán–szerb származású volt. A délszlávok nagyszámú illírt asszimiláltak a Dunától Dél-Macedóniáig. Az illírek utódai a későbbiek során, elsősorban a török uralom éveiben elalbánosodtak.

Az asszimilációk során az albánok keleti határa, illetve az albán–szerb etnográfiai határ jelentősen módosult. Ezek a változások nyomon követhetők.

Az Ohridi-tótól nyugatra, Elbasanig még a török uralom idején is szerb lakosság élt. Ilyenek voltak a Mokra vidéki elalbánosodott szlávok is (az Ohridi-tó nyugati részén). A Devoll bal partján fekszik Opara körzete, melyet a XVI. sz.-ban is a szlávok népesítettek be: „*Il paese d’Opari ch’e habita dei Schiavoni*”.⁵⁸ A Bitolai-katlanban Opara körzetéből származó szláv családok is élnek. Szkopjétől északkeletre, Kozjačićában Elbasan környéki szerb családok telepedtek le (Basanovci). Lejean francia konzul a XIX. sz. közepén a Vijosë torkolatánál (az albán tengerparton) szerb lakosság oázisaira bukkant, továbbá az Erzen folyónál, Durréstől északra. Oparától, Elbasantól és a Semen folyó torkolatvidékétől északra van Musakija körzet, a folyótól délre a kis jelzővel ellátott része, attól északra a Nagy-Musakija. Itt élnek a *lapidok*nak is nevezett toszkok, továbbá *farseriotok*, az állattartással és földműveléssel is foglalkozó aromun lakosság. Musakija egész területének, de kiváltképp a déli, Kis-Musakijának nevezett rész földrajzi nevei szláv eredetűek. A debari szlávok még 30 évvel ezelőtt is ide jártak állataikat teleltetni. Ők, esetleg a régebb szláv népesség adhatta a földrajzi neveket.

A lakosságról és a földrajzi nevekről ítélve elmondhatjuk, hogy az Ohridi-tótól nyugatra fekvő területeken a szláv és albán lakosság közti keveredésre került sor, az albánok javára.

Amíg az Ohridi-tó nyugati felén a szláv lakosság eltűnt, asszimilálódott vagy elvándorolt, addig a tó északi részén, a Fekete-Drin bal partján megmaradt. Drimkol körzetében szerb lakosságú nagy falvak vannak (Labunište, Behčane, Borovac, Jablanica), valamint iszlamizált szerbek települése, például Trebište. Az albánok és a szerbek nagy mértékben keveredtek a Fekete-Drin szurdokától északra. A legnagyobb szerb oázis a Golo Brdo. Népeisége archaikus vonásokat mutat, és részben iszlám hitre tért. A Golo Brdótól északra, a Čermenka, Bulčiz környékén és a Mat folyó völgyében olyan albán családokat találunk, akik szerb eredetűek, és megőrizték a szerb és keresztény szokásokat. A Drin túlsó (jobb) partján Radika és a Mala Reka vidékén élő szerb családok közül több az említett három, mára már albánná vált körzetből származik. Élénk kapcsolatokat tartanak fenn iszlamizált és elalbánosodott rokonaikkal, ünnepeiken meglátogatják egymást és a közelmúltig a vérbosszú is kötelezte őket.

⁵⁸ J. Mussachi: *Chroniques gréco-romaines publiées par Charles Hopf*. Berlin, 1873. P. 280.

A Drin folyó bal partján a Golo Brdo, a jobbon, a Radika völgyében pedig a Sveti Jovan Bigorski kolostor volt az albán terjeszkedésnek ellenálló bástya. Délen és északon az albánok távolabb jutottak Macedóniába és Stara Srbija (Ószerbia) területére⁵⁹.

Debar városában nagyszámú török, de elsősorban albán eredetű bég él; Macedóniában őket tekintették a leghatalmasabbnak és ők számítottak a nép legnagyobb elnyomóinak. Minden szláv vagy aromun vendégmunkás (*pečalbari*) munkájából visszatérőben köteles volt ajándékot, berendezési tárgyakat, lószerszámot, ékszereket hozni részükre. A falvakban is találunk török lakosságot, legtöbbit a Debari zsupa területén. A török lakosságnak és a bégegnek sikerült a *mijakok* egy részét is iszlám hitre téríteni, őket ma *torbešek*nek nevezik. Az előbb felsorolt csoportokkal ellentétben, ők nem albánosodtak el. Akárcsak a boszniai és Novi Pazar-i muzulmánok, ők is szerbül beszélnek. Tőlük északra, a Radika szurdokában egy furcsa keresztény csoportra bukkanunk, akik szerbül nem beszélnek csak albánul, de az albánokkal ellenségesek. Körzetükben a földrajzi nevek zömében szerb eredetűek, az általuk beszélt albán nyelvnek pedig számos szerb eredetű szava van. Úgy tűnik, hogy a csoport egy vallását megőrzött szerb–aromun amalgám, amely nyelvét elfelejtette az albánok közelsége és a bevándorló albánok miatt, akik a közelükben levő néhány falu lakosságát adják.

Pishkopeától északra, Ljum Kuláig és Žurig, Prizrentől nyugatra található Ljum körzete. Itt a földrajzi nevek meghatározott hányada szerb eredetű. A XVII. sz. kezdetén jelentős szerb népesség élt a vidéken, de albánoknak is kellett lennie, mert Jireček szerint (*Die Romanen III.* p. 42.) prizreni albánokról esik szó Dušan uralkodása alatt. A Šar-hegységi Opolje zsupa területén az albánosodás folyamata csak a XVIII. és XIX. sz. folyamán játszódott le. A folyamat legkésőbbi állomása Gora zsupa, ahol a lakosság még beszél szerbül is. A lakosság egy része a közelmúltban is pravoszláv szerb, illetve muzulmán albán volt.

Jelentős etnikai változások következtek be a Balkán-félsziget Shkodrai-tó és a dél-moravai körzetben fekvő Leskovac közé eső területein. Prizren és Shkodra között két körzetben, Pilot és Reke körzetében a középkorban vegyes, albán–szerb népesség élt. Shkodrában és a Bojana és Drin síkságain (Zadrim és Zabojana), csakúgy, mint Kosovo és Metohija területén a szerbek voltak többségben. A török hódításokat követően az albánok leereszkedtek a hegyekről, a szerbek egy része kitelepedett, az ottmaradtak eliszlámosodtak és elalbánosodtak. Shkodra környéki szerb kivándorlók leszármazottait (Skadrani) a Drina menti Szerbiában, a Prizren melletti Sredska zsupában, a Tetovói-katlanban, a kosovói, metohijai, felső-moravai városokban stb. találjuk.

A kosovói, metohijai, dél-moravai szerb kivándorlás után az albánok tömegesen érkeztek a zsupa területére. A legtávolabbi albán oázisok 200 kilométerre szülőföldjüktől, Leskovactól nyugatra, majd Masurnicában, Vranjéjtól északra, valamint a Pešteren, Sjenica közelében voltak. A telepek minden régi etnográfiai térképen jelölve voltak, és valóban léteztek az 1878-as évig. Miután Szerbia ebben az időben a Dél-Morava körzetét elfoglalta, az albánok, legnagyobb részben a Lab folyó völgyébe, Kosovo és Metohija területére költöztek, ily módon megerősítve az ottani albán lakosságot.

⁵⁹ *Geographische Abgrenzung der Balkanvölker.* Gotha, 1903, Petermanns Mitt.

Leskovac és Vranje környékén ma már nem találunk albán oázisokat, jöllehet egyes etnográfiai térképekről még nem törölték őket. A Pešteren még az 1912-es események után is élnek albánok. Az 1700-as években a Shkodrai-tó környékéről származó *klimentek* telepedtek le itt. Kezdetben katolikusok voltak, később eliszlámosodtak. Ma albánul és szerbül beszélnek.

Fontos megemlítenünk, hogy 1776-ban számos Shkodra környéki albán család költözött a dalmáciai Borgo Erizzóba, Zadar közelébe, a helységet attól kezdve *Arbanasiként* említik. 1737-ben Szkopje környékéről 300 katolikus albán család költözött a szerémségi Nikinci (Nyékinca) és Hrtkovci (Herkóca) településekre. Valószínű, hogy a katolikus szerzetesek rábeszélésére szánták el magukat a költözésre. Mindkét kivándorolt albán csoport mára csak a szerbhorvát nyelvet beszéli. Ugyanígy vált szerbbé az utóbbi két évszázad alatt az albánok jelentős része Montenegró délkeleti részén (Crmnica és Kuči), valamint a Kotori-öböl délkeleti részén.

Az aromunok vagy armanok. Nyelvüket tekintve a román nép egy része, amely a Duna bal partján él; ezektől, vagyis a *dákorománoktól* való megkülönböztetés céljából gyakran nevezik őket *makedorománoknak*. A eltérő csoportjaikat különböztetjük meg és változatos elnevezéseket használunk rájuk: *crnovunacok, vlachok, kucovlachok, fekete vlachok, cincárok, karagunok*. Az Isztriai-félszigeten lakókat *číć vagy čiribiri* néven ismerjük. Korábban a Dinári-hegységben, az Adria-tenger hátszágában, különösen a Velebit-hegységben élő vlachok képviselőit *mavrovlachoknak, morlakoknak* nevezték. A makedorománok a Balkán-félsziget őslakói (történelmi tekintetben), és azok a dákorománok kapcsán felmerülő kérdések, miszerint ők is a Balkán-félszigetről származók volnának, és későbbi vándorlás során kerültek a Duna bal partjára, vagy pedig a római Dácia tartomány régi lakosai (Traianus kolonistái), még a mai napig sincs megnyugtatóan tisztázva.

A Balkán-félszigeti makedorománok kicsit nagyobb csoportjai a Pindoszi övezet déli részében és a félsziget központi és déli részeiben található. Veigand statisztikáját, valamint a saját számításaimat tekintetbe véve állíthatom, hogy 150-160 000 léleknél többet nem számlál közösségük, kétségtelenül egy fogyásban levő csoportról van szó, mely a görög, szláv, albán közösségekbe olvad. Ezt még felgyorsítja az a tény, hogy önálló földrajzi körzetük nem lévén, nem tudtak mélyebb gyökeret verni.

Egy részük valódi nomád állattartó, aki főképp juhokat tart, a nyarat az időszakos pásztoréptményekben, a *kalivákban* tölti, életmódja és állattartó mozgása a tizennegyedik fejezetben kerül leírásra. Nyaranta minden hegyi legelőn találkozhatunk velük a szerbiai és bulgáriai Stara Planinától a Peloponnészoszi-hegyekig. Ma már nem legeltetnek a Šar-hegységben az albánok kiváltotta bizonytalanság miatt, és a hegytől északnyugatabbra sem, a Dinári-hegységben. A Kopaonik az utolsó hegy, ahol a crnovunacokat megtalálhatjuk. Több tényező hatására (tizennegyedik fejezet) az aromun pásztorok egyre inkább elhagyják hagyományos foglalkozásukat, és más aromun csoportokhoz hasonlóan az állandó letelepedést választják életformául.

A cincárok olyan tömör⁶⁰ szerkezetű településeken élnek, melyek a városokhoz hasonlóak. Lakhelyeik mindig védett helyen, 700–1000 méteres magasságban ta-

⁶⁰ A magyar terminológia inkább a szórvány, átmeneti (szeres) és zárt település kifejezéseket részesíti előnyben. A fordítás hűsége kedvéért csak itt jegyezzük meg, hogy a tömör, tömbszerű és egyéb jelzős szerkezettel ellátott településtípusok az utóbbi, tehát a zárt településre értendők.

lálhatók. Földműveléssel nem foglalkoznak, falvaik körül alig van megművelhető föld, még kertek is csak elvétve találhatók, kevés állatot tartanak, azt is csak a házi tej- és sajtükséglet fedezésére. Falvaik az asszonyok és gyermekek menedékéül szolgálnak. A városokba mennek különböző foglalkozásokat űzni. Ez a cincár vendégmunka (*pečalba*). Ritkán jutnak el a Balkán-félsziget határain túlra, ami alól Románia kivételt képez.

Az aromunok harmadik csoportja a Balkán-félsziget központi és keleti részén található, hosszirányú utak mentén fekvő városokban telepedtek le állandó jelleggel, ahol vendéglősök és kereskedők váltak belőlük. Jelentős részük beolvadt a görög, szerb, bolgár népességbe, és a folyamat most is tart.

A középkorban sokkal több aromun élt a hegyek vidékén és a rejtettebb balkáni vidékeken. Említettük már, hogy Thesszália és Etolia, valamint Velika és Mala Vlaška (Nagy- és Kis-Vlach) területén a népesség többségét alkották. Fehér-Vlach a Balkán-hegységtől északabbra is létezett; itt a vlachok a bolgárokkal a XII. sz. folyamán, az Aszen-dinasztia uralkodása idején vlach–bolgár királyságot hoztak létre. Ebben az időben tesznek említést Fekete-Vlachról is (Crna Vlaška), mely a mai Moldávia területén létezett. A XI. sz.-ban aromunokat találunk Dobrudzsában is, Anhijal környékén. Ismert tény, hogy a XIII. sz.-ban Trákiában is éltek vlachok. A középkori szerb források gyakran említik a vlachokat a hegyi övezetekben, Šumadijától délnyugatra és Prizren környékén, Hercegovinában Bileća körzetében, Donji Vlasi pedig Drobnjak közelében volt stb. Nem dönthetjük el teljes bizonyossággal, hogy vajon ezek alatt a vlachok alatt az igazi aromunokat kell érteni, vagy már a szerb állattartókat is ide sorolják. A középkorban ugyanis a vlach (vlasi) szó elvesztette etnográfiai jelentését, és alatta általában az állattartókat értették, nemzetiségre való tekintet nélkül.

Az elszlávosodott vagy elgörögösödött aromunok olyan területekről, falvakból tűntek el teljesen, ahol egy-két évszázada még jelen voltak. A következő oldalakon gyakran beszélünk a vlachok eltűnéséről. Sok külföldi kutató leírta, hogy a XVIII. sz. végén a központi és a Pindoszi övezetben négy-ötszázezer aromun élt. Jellemző rájuk, hogy nagyon ritkán vették fel a mohamedán vallást. Ez egy kicsit jelentősebb mértékben csak a dél-macedóniai Meglen környékén következett be, ahol előbb az ideköltöző besenyőkkel keveredtek, majd körülbelül 200-220 éve iszlám hitre tértek.

A központi (kontinentális) tömb lakossága

A központi tömböt délszlávok lakják. Amíg az Égei és Pindoszi körzet lakossága csak kis területen foglalkozik földműveléssel, a délszlávok igazi földművesek. Ennek ellenére vannak hegyi körzetek, ahol az állattartás a meghatározó. Mint főképpen földműveléssel foglalkozó népesség, a délszlávok zöme falun él, ellentétben a török, görög és cincár lakossággal, akik többé-kevésbé a városias jellegű agglomerációs körzetekben élnek. A délszlávlakta területeken más jellegűek a települések, mint az Égei körzetekben, ahol számos városka található, és a falvak is gyakran városokra hasonlítanak, emellett pedig a falusi és városi lakosság közti különbségek is jelentéktelenebbek, mint a szárazföldi tömb területén.

A délszlávok mellett, hogy a félsziget legnagyobb részét lakják, a legszámasabbak is, mivel lélekszámuk közel 16 millió. A lakosság nem kompakt. Eltérések vannak a 4-5

millió keleti délszlávok vagy bolgárok és a nyugati délszlávok: szerbek, horvátok, szlovének között, kiknek száma 11 millió. Különbségek fedezhetők fel a szerbhorvátok és a szlovének között is. A bolgárok és más délszláv népek közti különbségek kialakulására egyértelműen hatással voltak a domborzati sajátosságok, melyek a félsziget keleti részén (az Al-Dunai-síkságon és a Marica völgyében) jellegükben eltérnek a Balkán-félsziget központi vagy még inkább a Dinári-hegység nyugati, karsztos részétől. Ugyancsak hatottak az etnikai különbségek is. Keleten trákok éltek, akiket a szláv törzsek asszimiláltak; nyugaton illír törzsek és a kelták leszármazottai éltek, akik a szerb, horvát, szlovén népességbe vegyültek. A Velika és Mala Kapela közti Grozd és Zrmanja környékén található horvát törzsek az avarokat (kútfőkben említett obrik) asszimilálták, akik még a X. sz.-ban is a területen éltek. Avar eredetű némely horvát nemesi család is. Valószínűleg avar eredetű a helytartói tisztség *bán* (az avar baján)⁶¹ elnevezése is. Legnagyobb jelentősége a bolgárok honfoglalásának, illetve ennek a finnugor elemnek az Al-Dunai-síkságon élő szlávokba való olvadásának, elszlávosodásának volt. Ebbe a szláv-bolgár amalgámba nagyszámú, turáni eredetű kun és besenyő is beolvadt.

A középkorban létrejött a szerb, a horvát és a bolgár állam, ami módot adott a további eltérések megerősödésére. A hosszú török uralom idején azonban úgy tűnt, ez a különbség elenyészik. Két vitathatatlan etnikai jelentőségű esemény történt ebben az időben.

A kosovói (rigómezei) csata (1389) után, a szerb területek fokozatos összeomlását követően erős szerb nemzeti öntudat formálódott, amely a lakhelyváltogatások következtében a középkori szerb állam keretein kívül is teret nyert. Úgy tűnik, a nemzeti öntudat és a világos nemzeti követelések, melyeknek alapjai már jóval korábban megfogalmazódtak, csak a XIV. sz. végén és XV. sz. folyamán formálódtak meg a Kosovo és a Neretva, valamint az Adriai-tenger és Šumadija keleti határai közötti területen. Innen indultak ki a többi vidékre. A szerbek, mintha tudatos nevelés hatása alatt álltak volna, egyként léptek fel a magasztos nemzeti eszme jegyében, azon céljuk érdekében, hogy a régi vereségeket megbosszulják, és egyre nagyobb államot hozzanak létre. A közös életézés és szándék, úgy tűnik, szorosabbra fonta a köztük fennálló kapcsolatokat. A nemzeti eszmék lelkes követőivé váltak. Világosan látszik, hogy a pravoszláv egyház és a szerb nemzetiség Szent Száva idején kezdődő összeolvadása a XV. sz. végére teljessé vált. A pravoszláv hit elvesztette dogmatikus és egyházi jellegét és egyre inkább az etnikai jellege domborodott ki, minek következtében „szerb egyház” lett. Ugyanolyan alkotórészévé vált a nemzeti szellemnek, mint a folklór. A pravoszlávság erős támaszt talált a peći püspökségben, amelyet 1557-ben Sokolović nagyvezír – aki egyébként muszlimmá lett boszniai szerb volt – újított fel. A papok teljesen azonosultak a néppel, és egyszerű ruhát viseltek az igehirdetés idején kívül. A nép igehirdető részének tekintették magukat. A püspökök és küldötteik gyakran látogatták a püspökség területéhez tartozó településeket a Szávától és Dunától egészen Szkopje és Kjustendil városáig, biztatva és bátorítva a népet. A püspökség számos lerombolt templomot és kolostort újított fel. A templomok mellett nyomdákat is létesítettek. Az egyházi gyűléseken a népi gondolat és a népi program érvényesült, és öntött formát. A „szerb egyház” végső célja a nemzeti főlzabadtítás volt. A nép jelszava egyszerű és érthető volt: szakadatlan harc „a szent keresztért és a szent szabadságért” (*za krst časni i slobodu zlatnu*).

⁶¹ *i ic, Geschichte d. Kroaten. Zagreb 1917. p. 386. Pregled povijesti hrvatskoga naroda p. 66.*

A papok a Dunán és Száván átkelve, Ausztria–Magyarország területére érkezve nemcsak az egyházi könyveket és a templomi kegyzsereket vitték magukkal, hanem némely uralkodók ereklyéit is. Nem vallási buzgalomból tették ezt, hanem nemzeti kegytárgynak tekintették azokat.

Mínthogy a lakhelyváltogatások északi irányban történtek, a nemzeti öntudat evolúciója és a nyelvi reformok a Balkán-félsziget déli részeit gyengén vagy egyáltalán nem érintették meg.

Más mederben folytak az események a bolgároknál, az Al-Dunai-síkságon és a Marica völgyében. A török elnyomatás alatt a bolgárok meghunyászkodtak és a *rája* (szolgálonép) szintjére süllyedtek. Más okoktól elvonatkoztatva, az alávetettséghez nagyban hozzájárult Isztambul közelsége, a domborzat jellege és a kopár növényzet, ami együttesen eszményi körülményeket teremtett a jobbágyrendszer kialakításához. A rendszer itt vált legnyomasztóbbá, és majdnem minden bolgár *csipcsi* (alávetett jobbágy), rája volt. Ilyen körülmények közt a bolgár név elvesztette nemzeti jellegét, és a tágas térségben osztály- és gazdasági jelleget kapott: rája, földműves, paraszt lett a jelentése. Ismert tény, hogy a XIX. sz. közepéig a műveltebb bolgárok és az összes városlakó szégyellte a bolgár jelzőt. Csak az exarchátus (1870) megalakulása és Bulgária 1878-as felszabadítása után nyerte vissza a mostani nemzeti jelentését a bolgár név, mely Macedóniában is egyre mélyebb gyökeret vert.

A török uralom évszázadaiban a *bolgár* mint fogalom a bolgárlakta területeken kívül is a rája fogalmával vált eggyé, főképp a jobbágyok által művelt, vagy bégek tulajdonában levő területeken. A rendkívül hátrányos gazdasági feltételek közt művelt földek Szkopje környékénél is távolabb nyúltak. A török hivatalnokok és a görögök bolgárnak nevezték a *csipcsi* lakosságot is, tekintet nélkül nemzetiségükre, de még a Nemanjić-dinasztia néhai államának területén élőket is ott, ahol erős jobbágyrendszer volt meghonosodva. Ugyanilyen értelemben használták a Vardar völgyében. A bolgár név és fogalom Kosovo és Metohija területén is teret nyert. Egy XVII. sz.-i orosz utazó még a boszniai Szarajevó környéki jobbágyokat is bolgároknak nevezi. A Balkán-félsziget nyugati részében, Dalmáciában és Horvátországban a *bugarin* kifejezés a közönségességet fedi, és bizonyíthatóan emiatt nevezik a vidék lakói saját közönséges népdalaikat *bugarščicának*⁶².

A nehéz gazdasági helyzet és a török nyomás hatására a Vardári körzet szerb lakossága teljesen elfeledte történelmi hagyományait, annál is inkább, mivel a legerősebb képviselőik északra vándoroltak. A nemzeti öntudat másképpen fejlődött, mint a Dinári körzetekben. Két tartomány különösen nagymértékben veszített történelmi gyökereiből: ez a tulajdonképpeni Macedónia és a Šop körzet, ez utóbbi etnográfiai tekintetben átmenetet képez a szerb és a bolgár nép között. Nyugat-Bulgária egy részén, a Trn, Breznik és Kula környékén lakó šopok etnográfiai és nyelvészeti szempontból közelebb állnak a szerbekhez, mint a bolgárokhoz, ugyanúgy, mint a Macedónia központi részén élők. Ezekről több szó esik a második könyvben, ami a lélektani sajátosságokról fog szólni, valamint a korábbi munkáimban⁶³ is tettem erre vonatkozó utalásokat.

A régi, nemzetet jelölő bolgár elnevezés tehát a török uralom ideje alatt elvesztette etnográfiai jelentését, és a félsziget nagy részén a nehéz körülmények között

⁶² Részletesebben: J. Cvijić. *Questions balkaniques*. Paris et Neuchatel. Attinger 1916. p.64.

⁶³ *Etnographische Abgrenzung der balkanvölker* (Petermann Mitteilungen, 1913)

élő, jobbágyrendszerben sínylődő falusi lakosság jelzőjévé vált. Az ilyen értelemben használt bolgár kifejezés téveszthette meg azokat a helyi körülményeket nem ismerő utazókat és kutatókat, akik a bolgár név mögött nemzetet sejtettek. A korabeli etnográfiai térképek nagyban hozzájárultak a legnagyobb balkáni kérdés: a macedón kérdés elmérgesedéséhez a szerbek és bolgárok között.

A délszlávok lakóterületének határai a Karsztban, az Alpokban és a Pannon-síkságon. – A határ egyrészt a délszlávok, másrészt az olaszok, németek, magyarok és románok között húzódik. A felsorolt nemzetek olyan sok sajátosságukban különböznek a délszlávoktól, hogy a határokat könnyen megállapíthatnánk, ha csak nem merülnének fel helyenként az etnikai folyamatokban is köztes kérdések, melyek nem tekinthetők lezártak.

A nagy háború ideje alatt az olasz szerzők többször nyomatékosan hangoztatták, hogy Olaszország keleti határa nem a jól ismert Appennini-félsziget szélén húzódik. Véleményük szerint a határ a Balkán-félszigeten keresztül húzható meg az Adriai-tenger és a Száva vízválasztóján át úgy, hogy a Dinári körzet nagy része, egészen a legmagasabb csúcokig Olaszországhoz tartozik etnográfiai és földrajzi tekintetben is, és ez lenne a legmegfelelőbb határ Olaszország stratégiai biztonsága érdekében. Hogy követeléseiknek etnográfiai nyomatékot is biztosítsanak, az olasz írók azt is bizonygatták, hogy az Adriai-tenger túlsó partján még évtizedekkel ezelőtt is sokkal több olasz élt, csak Ausztria közvetítésével elszávosodtak.

Teljesen felesleges lenne az igazolt és jól ismert földrajzi és földtani kutatások eredményeit újból elismételni, miszerint a Karszt- és a Dinári-hegység a Balkán-félsziget részei, továbbá hogy egy félszigetnek, mint Olaszország, a természetes határa csak az Adriai-tenger lehet, a túlsó partokon pedig hiábavaló határokat keresni. Olaszország stratégiai biztonsága, ha a délszlávok részéről éri fenyegetés, inkább politikai és katonai természetű, semmi köze a tudományos kutatásokhoz. Az egyedüli érv, mely látszólag megállja a helyét, az olasz lakosság dalmát, kvarnerói és isztriai területen néhány évtizeddel ezelőtti létszámára vonatkozik. Ők azonban nem olaszok, hanem elolaszosodott szlávok voltak. Miután felébredt bennük a nemzeti öntudat, visszatértek nemzetükhöz. Nyugat-Isztriát és Triesztet kivéve olaszokat mint nemzetiséget nem találhatunk a félsziget tengerparti részén a múltban sem. Egyenként érkeztek, ami alól Zadar és Rijeka (Fiume) kivétel, ahol, úgy tűnik, többségben vannak (az osztrák statisztikák alapján); de köztük sok elolaszosodott szláv található.⁶⁴

Hasonló a helyzet északabbra a Karsztban és a Soča folyó környékén. A Karszt, amely földrajzi és földtani tekintetben egységet alkot, és jelentős befolyása van a gazdasági körülményekre, az életmódra és az emberi sajátosságok alakulására. A szomszédos olasz területek szöges ellentéte. Nyugati határa lényegében azonos a Soča medrével. Miután a Karszt morfológiailag a Balkán-félszigethez tartozik, így a Karszt természetes határnak tekinthető az Appennini- és a Balkán-félsziget között. Ez a földrajzi határ Olaszország és Jugoszlávia között.

Viszont geomorfológiai sajátosságok alapján nem választhatók külön a népek. Az etnográfiai határ felette áll a földrajzinak. Ugyanakkor a földrajzi és etnográfiai

⁶⁴ Zadarban a községi elöljárókat Nakićnak, Medovićnak, Božićnak hívják. Lásd: L. Vojinović. *La Dalmatie, l'Italie et l'unité yougoslave*, Genève 1917 p. 18.

határ ez esetben majdnem teljesen egybeesik. A Karszt egész területét szlávok lakják. A szláv nép egyharmada a karsztos vidéken lakik. A Karszt nyugati határa, a Soča az olaszok és szlávok közötti etnográfiai határ is egyben.

Jelentős változásokon ment keresztül a délszlávok kelet-alpesi, Pannon-síksági etnográfiai határa a németek és magyarok jól ismert *dél felé özönlésének*, valamint a Kárpátokból és a bánsági hegyekből leáramló románok asszimilációs erejének hatására.

A XVIII. sz.-tól kezdődik a bánsági, bácskai és baranyai szerb lakosság egységnek széttúzása és feldarabolása a német és magyar kolonizáció, majd a magyarosítás következményeként.

A szlovének nyugaton, Krajna, de különösen Stájerország (Stíria) és Karintia területén már a VIII. sz. folyamán német hatás alá kerültek. Ezt követően még sokáig lakták a szlovének a Pannon-medence nyugati részét, Stájerországot és Karintiát, Tirolba és Pustertalba is átáramlottak, valamint a Zila és Mela völgyében és a Pastersee-gleccserig is eljutottak a Hoch-Tauern térségébe. Északon Dachsteinig és a Salzburg-i Alpok területéig található szlovének. Minden vidéken kénytelenek voltak hátrálni az erőteljes német hatás elől, vagy pedig asszimilálódtak, és úgy tűnik a XIX. sz. elején már Klagenfurt városától északra van az etnográfiai határ, majd tovább ereszkedik dél felé.

A germán–magyar dél felé özönlés a XIX. sz. folyamán vált egyre inkább rendszeressé; ez az *Égei- és Adriai-tenger felé hatolás* folyamata.

A keleti Bánságtól és a nyugati Pontafel falu közötti terület az etnikai küzdelmek színterévé vált, és a jugoszláv, magyar és német települések tarka keveredését tárja elénk.

Mégis felfedezhetjük a különbségeket a keleti, Pannon-síksághoz és a nyugati, Alpokhoz tartozó részek között, melyek okát elsősorban a domborzatban kereshetjük.

A Mura és Dráva találkozásától keletre a germán–magyar behatolás nem ütközött semmilyen természetes akadályba, emellett a nagy folyók folyásiránya a behatolás irányával is megegyezett. A kolonizációt a földek termékenysége is elősegítette, mivel nagy vonzerőt gyakorolt a német és magyar telepésekre. Az Alpok keleti részében a kelet–nyugati irányú folyók gátat vetettek a németek déli irányú terjeszkedésének; a föld kevésbé termékeny. Az erőteljes német lakosság ennek ellenére leküzdötte az előtte tornyosuló akadályokat. Erről a későbbiekben szólok.

A Pannon-síkság részei közül a Duna és a Tisza között elterülő Bácska – ahol régóta a Konstantinápoly felé vezető út és a Orient-expressz is elhalad – volt leginkább a német és magyar kolonizációnak kitéve. A XVIII. sz. kezdetén az osztrák udvar németesítési törekvései a Szent István koronája alá tartozó országrészekben is egyre erőteljesebbek lesznek; ebből az időből datálható a legtöbb német település Bánságban, Bácskában és Baranyában. Dél-Németország területéről származtak a telepések, ami miatt a szerbek sváboknak nevezték az összes érkező németet. Ezzel egy időben Bánságba olasz, spanyol és francia telepések érkeznek. A föld gazdagsága nagyszámú szlovákot is a területre vonz, az ő letelepedésüknek ideje a XVIII. sz. közepére tehető, őket a csehek és az oroszok követik. Ugyanebben az időben a régi magyar lakosság elszórt szigetei is megerősödnek az új telepésekkel, akiknek fő

útiránya a Tisza mentén és Topolya (Bács-topolya) körzetében összpontosult, itt-ott Baranyában, és helyenként Bánságban is letelepedtek. Az 1867-es kiegyezés után a magyarok módszeres kolonizációba kezdenek.

A német és magyar kolonizáció legkevésbé a Katonai Határőrvidéket érintette, azt a sávot, amely a Velebittől és Likától a Száva, a Közép-Tisza és a Duna mentén egészen a Kárpátokig húzódott. A szerbhorvát parasztoknak itt saját földjeik voltak. Kevés volt, vagy egyáltalán nem is létezett az olyan nagybirtok, ahol német vagy magyar kolonisták letelepedhettek volna. Emellett minden 18 és 60 év közötti férfi katona volt, a török betörések száma nem csökkent. A tényezők együtthatása miatt a német és magyar telepések sokáig elkerülték a Katonai Határőrvidék területét.

Említettük már, hogy a szlovének nagy területeket veszítettek a Keleti-Alpokban. Csoda, hogy ez a parányi nép ellenállt a hatalmas német tömegnek, és megőrizte önállóságát: Dávid és Góliát harca volt ez. A XIX. sz. közepétől a szlovének körében új szellemiség, a nemzeti újjászületés eszméje bontogatja szárnyait. A Kranj környékiek felhagytak állandó elégedettségükkel, a kevéssel is beérő hozzáállással, ahogy azt Vodnik a XIX. sz. elején megénekelte. Energikussá, kezdeményezővé váltak, és saját helyük kiharcolása mellett törtek lándzsát. Ekkor a már teljesen elnémetesedett szlovének közül is sokan visszatértek nemzetiségükhöz, ezért találunk a szlovének között számos német nevűt. A Kranj környéki városok német lakói közül is sokan asszimilálódtak, és szlovénkévé váltak. Karintia és Stájerország szlovénlakta vidékein igyekeztek megállítani a németek további előrenyomulását, de fáradozásuk nem járt mindig sikerrel. A szlovének és a németek közti etnográfiai határ világosan követhető az etnográfiai térképen⁶⁵ Villachtól Szentgotthárdig, és az egymásba nyúló beszögellések jellemzik. A benyúló beszögellések a geológiai rétegekben látható „alterációs zsebekre” hasonlítanak, többé-kevésbé germanizált szlovén lakosságot tartalmaznak, amely mindig kétnyelvű. Ritkán találkozhatunk olyan kevert és összekuszálódott településekkel, mint Baranyában, Bácskában vagy Bánságban.

Stájerországban és Karintiában másképp zajlott le a németek térnyerése, mint a baranyai, bánsági és bácskai német és magyar térnyerés. A behatolás módszeres volt. A német erőfeszítések egy valódi földrajzi jelentőséggel bíró pontra vagy tengelyre összpontosultak, például egy városra vagy egy útvonalra, ami körül fokozatosan vették birtokukba a területet. Ily módon alakultak ki a szembetűnő „germanizációs zsebek”. Ezek területén kívül az elnémetesítés sokkal kisebb mértékben zajlott.

Ennek eredményeképpen nehéz éles és tiszta határt húzni a szlovén és német lakosság területe között. Etnográfiai szempontból a Wörthi-tavon keresztül nyugatról kelet irányba húzhatjuk meg a határt, majd a Sasnica északi magaslatain keresztül, attól keletebbre pedig mai államhatárunkig, a Dráva folyóig. A Drávától délebbre az etnográfiai tekintetben szlovénként jegyezhető népesség van többségben, attól északabbra a németek teszik ki a lakosság zömét. A határtól északabbra van ugyan néhány szlovén csoport csakúgy, ahogy a határtól délebbre németek csoportjai is laknak.

A határtól délebbre fekvő területeken találhatunk olyan szlovéneket, akik a németekhez közel állnak az osztrák adminisztráció, a német iskolák, és német katonaság és a civilizáció hatására. Az öntudatos szlovén őket nevezi *nemčurok*nak vagy

⁶⁵ *Frontières septentrionales des Jugoslaves*. Paris, 1919.

*nemškutari*knak. Erősen emlékeztetnek arra a macedóniai alkalmazkodó tömegre, amely a változó körülmények hatására nemzeti érzéseit váltogatja. Olyan szlovének is vannak, akik nem csatlakoztak a németekhez, de állhatatos szlovéneknek sem nevezhetők; ők az ún. *omahljivok* (legyintők), akiknek nemzeti érzéseik bizonytalanok.

A románok természetes terjeszkedése folytán a szerbek a Bánság keleti felén a XIX. sz. hatvanas éveitől területeket vesztek. Legelőször a Temes felső folyásától, Lugos és Karánsebes környékéről tűntek el a szerb oázisok, melyek a XIX. sz. elején még ismertek voltak. Emellett a románok korábban is, de főképp az utóbbi évtizedekben a bánsági síkságra ereszkedtek, a szerb lakosság közelébe. Keleten a krasováni és a montenegrói szerb oázisok maradtak fenn. A románok vagy szerbek lakta területek között húzódó etnográfiai határ Versectől és Fehértemplomtól keletre húzódik, a Duna szurdokát kivéve, ahol a szerbek a Duna mentén egy szűk sávban messze keletre hatoltak.

A délszlávok tudatos magyarosítása 1848-ban kezdődik, lendületet azonban 1867 után kap. Bánságban kisebb intenzitással, mint Bácskában és Baranyában, csakúgy, mint a szlovének körében, ahol sokkal erőteljesebben folyt ez a tevékenység. A szlovákok között mutatkozott legtöbb eredmény. Számos mai magyar – különösen a Duna mentén, Bajától délre és északra – valójában *tót*, azaz elmagyarosodott szlovák. Nagy mértékben asszimilálódtak a svábok is, mert etnikai tekintetben gyengén ellenálló, eszméket nélkülöző, létüket az anyagi életnek alárendelő népesség.

Tizennegyedik fejezet

A FÖLDEK FELOSZTÁSA – FOGLALKOZÁS ÉS ÉLETMÓD

A jobbágyság és a szabad földek. – A köztulajdon. – A falusi birtok feldarabolása. – A földművelés és állattartás elterjedtsége. – A pásztorélet és a balkáni pásztorok mozgása. – Nyájak mozgása, téli legeltetés. – A pásztorok nyári legeltetése, a hegyi legelőkre hajtás. – A pásztormigráció okai. – Életmód

A földek felosztása

A jobbágyság és a szabad földek. – Ismert a Balkán-félszigeten uralkodó gazdasági berendezkedés a török Balkán-félszigeti hódítása előtti, a XIV. sz. végéig tartó időszakból. A föld az uralkodó, az egyház és papság, esetleg a nemesség tulajdonában volt. A török uralom ideje alatt hasonló gazdasági rendszer maradt fenn és erősödött meg. Az új tulajdonosok, az igazi oszmánok mellett a földet sok helyen, például Boszniában, az iszlám hitre tért bogumil nemesek is megtartották. A nemes földbirtokosok száma Bulgáriában is nagy, legtöbben azonban Albániában találhatók. Az új birtokosokat *szpáhiknak* és *bégeknek* nevezték. Az egész birtok, a falvakkal és a paraszttal együtt a *hűbérbirtok* (*čitluk* vagy *čifluk*). A bégek földjét művelő parasztokat *jobbágyoknak* (*čifčik*, *čipčik* vagy *čifčija*, a félsziget északnyugati részén pedig *kmet*) hívják.

A gazdasági körülmények Dalmáciában, a velenceiek által birtokolt területen is hasonlóak voltak. A föld a velencei származású nemesek vagy az újonnan kinevezett *conték* (grófok) birtokában volt. A földet a *földműves* (*težak*) művelte, aki a termékek egy része és a föld *vritben* (velencei területmérték, 850 m²) mért területe után járó adományok mellett egyéb gazdasági kötelezettségekkel is adózott, így gazdasági szabadsága jelentős mértékben korlátozódott. Semmivel sem volt könnyebb helyzetben, mint a török uralom alatt sínylődő vidékek lakói. Emellett a művelésre alkalmas terület jóval kisebb, ezért a felügyelet aránytalanul nagy volt. Ez a rendszer a XIX. sz. elejéig tartott. Napóleon Dalmácia elfoglalása után megszüntette, és a parasztokat felszabadította. Az osztrák közigazgatás alatt a rendszer bizonyos tekintetben újból feléledt; a vidék közjogi gazdasági viszonyai ezzel nem keverhetők össze. A Dubrovnik-i Köztársaság területén alkalmazott *kolónusi rendszer* is hasonlóan működött: a jobbágy vagy paraszt kénytelen a megművelt föld termésének felét a birtokosnak adni, de nem tartozott adókötelezettség alá a gyümölcsös. Ezt a rendszert *uvijetnek* nevezték, és a nyomai ma is felfedezhetők. A nemesi birtokok nagysága jóval elmaradt a balkáni és pannon területek birtoknagysága mögött.

A jobbágyrendszer a balkáni országok felszabadulásáig fennmaradt. Amint egy ország felszabadult a török uralom alól, ott automatikusan megszűnt a török gazdálkodási rendszer is: a parasztok szabad foglalással vagy vásárlással jutottak az általuk megművelt földekhez.

A mélyreható gazdasági változások először Szerbiában és Görögországban, ezt követően pedig Bulgáriában következtek be. A hűbérrendszer még fennáll a török uralom alatt lévő területeken, valamint az 1912-ben felszabadult részeken. Thesszáliában, Boszniában és Hercegovinában találkozhatunk vele. Thesszáliában az ottomán bégek birtokai görög vállalkozók vagy tehetős parasztok kezére jutottak, akik megvásárolták a birtokot. Ily módon a hűbérrendszer Thesszáliában megenyhült. Boszniában 1910-ben 650 000 jobbágy élt. Az általuk művelt földek muzulmán bégek és agák kezében voltak. Dubrovnik környékén a hajdanvolt kolonátusok maradványaira bukkanhatunk, akik alkalmazkodtak az új körülményekhez. Horvátországban, de különösen Szlavóniában, ahol a középkorban a germán feudális rendszer volt általánosan elterjedve, a zömében idegen eredetű nemesség és a nagybirtokosok kezén összpontosult a földek nagy része, a rajtuk dolgozó parasztokat *mužinak* nevezték. Az ehhez hasonló gazdasági rendszer Vajdaságban és Baranyában is több helyen jelen volt. A tulajdonosok gyakran külföldiek.

A rendszer nem mindenhol volt egyformán elviselhetetlen. Érezhető különbségek voltak a félsziget központi és keleti részén, illetve a Görögországi, a Pindoszi és a Dinári övezetek között.

A Balkán-félsziget központi és keleti részeiben valósult meg a hűbérrendszer legszigorúbb formában. Gyakorlatilag minden paraszt jobbágnak számított, kiváltképp az Al-Dunai-síkságon és a Marica völgyében, valamint a Morava–vardári völgyben Ništól délre. Mint azt említettük, a felsorolt vidékek teljesen erdőtlenek voltak, ami a hűbérrendszer meghonosításának különösen megfelelt. A szántóföldek között sűrűn egymás mellett épült házakból álló falvak találhatóak a bég erődszerű házával, ahonnan ellenőrizhette és felügyelete alatt tarthatta alattvalóit. Másrészt ezek a területek feküdtek legközelebb Isztambulhoz, egyúttal itt lakott a legnagyobb számban török népesség.

A rendszert türelemmel elviselő lakosság igazi rájává lett, akiknek életmódján és jellemén a hosszú török uralkodás a legmélyebb nyomokat hagyta.

A félsziget nyugati részében, a Moravai körzet Ništól északabbra eső vidékein, továbbá Hercegovinában, Montenegró, Albánia és Görögország területén kevesebb hűbérbirtok volt, és jóval több saját földjét művelő szabad paraszt. A Balkán-félsziget északnyugati részei messze estek Isztambultól. A lakosság a földműveléssel szemben előnyben részesítette az állattartást, amire a hűbérrendszer nem alkalmazható. A Pindoszi–dinári körzetben a föld művelése csak a XIX. sz.-ban lépett magasabb rangra, legfejlettebb a moravai Szerbiában és Észak-Boszniában volt. Šumadija erdőkkel borított, hullámos domborzata nem volt olyan nagy mértékben a hűbérrendszer meghonosítására megfelelő vidék, mint a félsziget kopár és erdőtlen középső és keleti részei. Amennyiben mégis volt hűbérrendszer, akkor az lényegesen enyhébb volt a félsziget más részein tapasztalhatónál. Minden gazdasági szigorítás lázadások és bosszúk sorát eredményezte Šumadija területén, a bosszúállók pedig az erdőkben rejtőztek. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a Dinári övezetben a laza szerkezetű falutípus jellemző, melyek irtásokon létesültek egymástól távol helyezkedő házaikkal. Az ilyen jellegű földművesfalvak sem voltak a hűbérrendszer megteremtésére alkalmasak. A bégek nehezen ellenőrizhették volna a jobbagyokat, mi több, ritkán szánták volna rá magukat, hogy meglátogassák őket.

A szabad falvak és a közös tulajdonban lévő földek. – A török közigazgatás egyes sajátosságai a néphagyományok tartós megőrzésére kényszerítette a Dinári körzet és Šumadija lakóit. A törökök a település fejlődését magára a településre bízta, abba nem avatkoztak be. A kiválasztott falusi, de még inkább a kenézségi vagy zsupai előljárók közvetítők voltak a keresztény lakosság és a török hatalom között; a kenézek gyűjtötték össze az adókat és a török hatóságoknak nyújtották át, ezért azok ritkábban szállták meg a falvakat. Korábban már szó esett róla, hogy egyes Dinári körzetek és Šumadija a XVIII. sz. végén – mondhatni – bizonyos fokú autonómiát élveztek. A falvakban a nemzeti nyelv, a hagyományok és a szokások megőrződtek. Mi több, a körülmények folytán a mély nemzeti érzelmek, ösztönök is erőre kaptak, melyek a középkori szerb állam fennállása idején már majdnem eltűntek, a központi hatalom ereje és fejlett kultúrája révén. A Dinári körzet lakossága a török uralom alatt azokhoz a primitív szokásokhoz és hagyományokhoz tért vissza, melyet a középkori jogalkotás és erős központi hatalom a háttérbe szorított. A leányrablás egyre gyakoribbá vált, a zadruga megerősödött, a vérbosszú és az azt kiváltó események mind számosabbak lettek, a költői és folklór jellegű ihletettség pedig megújult. A kezdetlegesebb gazdasági formákhoz való visszatérés gyakoribb lett, főképp Szerbia felszabadítása után a XIX. sz. elején. Eltűntek a jobbágyok és a földesurak (*sahibik*), ha egyáltalán léteztek, és a szabad földfoglalás és szabad letelepedés általánossá vált. A körülmények a XIX. sz. közepéig álltak fenn ilyen formában. Ez az etnográfiai megújulás időszaka.

A közös földtulajdon a patriarchális szervezettel, a törzzsel és a zadrugával szoros kapcsolatban jelent meg a Dinári körzetekben. Úgy tűnik, hogy az egyes tulajdonformák hasonlóak voltak a délszlávok középkori letelepedése idején is meglévő tulajdonformákhoz. A „tömb” vagy *stas* rendszere uralkodott: a birtokrészek zöme a ház körül helyezkedett el. A házak a dombháton, domboldalakon álltak, a ház körül tágas udvar, kert volt, a ház mögött vagy fölött pedig liget vagy védett terület. A ház előtt vannak a szilvasok vagy a szántóföld. A birtok többi része a háztól messzebb, a völgyben fekszik. Ezek a *potesok*, melyek egy egész falu vagy nagyobb körzet közös tulajdonát képezik. Határuk karókkal, póznákkal van bejelölve. A völgyekbe vezető utak a potesokon keresztül vezetnek, gyakran érkezünk kapukhoz, amiket az áthaladáshoz ki kell nyitni.

Az faluhoz tartozó egész földet *atarnak* hívják; az atarhoz tartoznak még a falvak erdejei és a legelők is. Az atar határa külön jelekkel, mezsgyével van jelölve: kövekkel, fával, földhalommal, Montenegró területén pedig kőbe vésett keresztel. A poteson kívül az atar minden része a közös falusi tulajdon részét képezi. A családok itt legeltetik nyájaikat, makkoltatják disznaikat, vagy a tűzifát gyűjtik. A falvak közti közös földterületek neve *oselina*. Zömében itt telepedtek le az újonnan érkezők, a hegyi tisztásokon és az irtásokon.

A Balkán-félsziget központi és nyugati részeiben élt a zadruga intézménye és kisebb számban ma is találkozhatunk vele. A zadruga nagy családi közösség, aminek előljárója legtöbbször a család legidősebb tagja. A birtok nem az egyén, hanem az egész zadruga tulajdona. Senki sem magánosíthatja a föld legkisebb darabját sem, ha nem egyezik bele minden nagykorú. A zadruga fizeti az adót, a lakodalom, keresztelő és temetés költségeit, valamint minden gyerek iskoláztatását. A zadruga minden tagjáról gondoskodik, tagjai minden adósságát rendezi stb. A közösség

tagjai gyakran eltérő foglalkozásokat űznek: bognár, kovács, kádár, favágó, megint más disznókereskedéssel vagy szilva és búza eladásával foglalkozik. Keresetük nem őket, hanem a zadrugát illeti.

Egyes dinári körzetekben szokás volt (egykor sokkal gyakoribb szokás), hogy a megosztott zadrugák továbbra is fenntartottak egy osztatlan birtokrészt. Ez a közös, meg nem osztott rész a *stožer*.⁶⁶ A Naselja–Települések néhány munkatársa (J. Erdeljanović Dragačevóban, Jovanović Požega és Lj. Pavlović Valjevo környékén) megállapították, hogy közös erdők, legelők és szántóföldek is vannak, melyek egy *džemat* tulajdonát képezik. A džematok a zadrugák osztódása által kialakult falurészek, illetve földrészek. A džematok közössége valószínűleg a régi stožerek, a régi zadruga birtokának alapjai, amit csak alátámaszt az a tény, hogy a džematok olyan családi egységek, melyek a törzsi rendszer testvériségének vagy ágazatának felelnek meg. Más vélemények is vannak: elképzelhető, hogy a džemat közösségek hasonló módon jöttek létre, mint a faluközösségek, mivel a džemat azonos a korábbi falu intézményével.⁶⁷

A zadrugák a szerbek és albánok körében őrződtek meg, de hajdani Ausztria–Magyarország szerbek és horvátok lakta területén is megtaláljuk azokat. Gyermekkoromban Jadarban 50–70 tagot számláló zadrugákat is ismertem. Kosovo és Metohija területén 40–50 tagot számláló zadrugák vannak. A Šop körzetben, Trn, Breznik és Kjustendil vidékén Gešov⁶⁸ szerint 20–40 tagot számláló zadrugák vannak. A nagy zadrugák száma kevesebb Montenegró karsztos területein, ahol közönségesen nagy házként (*velja kuća*) emlegetik őket. A bolgárok, görögök, cincárok és törökök nem élnek zadrugában.

Montenegró és Észak-Albánia területén a törzsek földrajzilag pontosabban körülhatárolható egységeket szálltak meg. A törzseken belül élő családok a határok között szabadon letelepedhettek, jelentéktelen megművelhető földjeik a ház körül csoportosultak. Miután régen és ma is állattartók voltak, kevés földet, a házi szükségletek előteremtéséhez szükséges területet foglalták el és tették magántulajdonukká. A többi szabad föld, amin takarmányt gyűjtöttek vagy állatot legeltettek, a *törzsi közösség földje*, (*komunica*) lett.

A törzsi kommunikáció később falusi kommunikációra lettek osztva, a lakosság számának megnövekedésével pedig magántulajdonná váltak. Ilyen gazdasági feltételek uralkodtak és részben még ma is ezek jelenléte tapasztalható a Kuči, Bratonožić, Vasojević, Drobnjak törzsnél, valamint az észak-albániai malisor törzsnél.

A régi kommunikáció mellett egyes törzsek újonnan szerzett, rabolt területekkel is dicsekedhetnek. A Kuči törzs két újabb kommunikációja: a Hotska Korita és a Velipolje. A Hotska Korita az albán hot törzs tulajdonát képezte, amit a fentiek eltulajdonítottak. Velipolje a gusinjeiekhez tartozott száz évvel korábban. Mivel a gusinjeiek és a klimentek között viszály tört ki a Vrmo a hegy miatt, ezért az utóbbiak a Kuči törzset hívták segítségül. Miután a gusinjeieket legyőzik, elveszik tőlük a hegyet és Velipolje területét, majd felosztják egymás között. Velipolje területét a Kuči törzs kapja és ma is hozzájuk tartozik, noha a berlini kongresszus után török területen marad: a klimentek itt legeltetik nyájaikat, de a fűbért a Kučiknak fizetik ki.

⁶⁶ Lásd V. Bogišić: *Zbornik pravnih običaja južnih slovena*. Zagreb, 1874. Különösen a *stožer*, *korjenica*, *batina* szavaknál érdemes utánajárni. S. Jovanović még arról is értesített, hogy az elidegeníthetetlen föld paragrafusa a Katonai Határőrvidek 1850. május hó 7-én hozott rendeletének 16. pontjában is rögzítve lett.

⁶⁷ J Erdeljanović elképzelése. *Naselja I*.

⁶⁸ Zadruga na zapadna Bulgarija. Period. *Spisanije XXI–XXII*. füzet. Sofija, 1888.

Mikor a Drobnjak törzs tagjai a Durmitortól délre fekvő szállásterületen túlságosan elszaporodtak, a régi Krič vagy Kričkov törzset elűzték, akik a Durmitortól keletre, a Jezero környékén laktak. A Jezero környéke előbb törzsi komunika lett, majd területét felosztották a falvak között.

Végezetül, Hercegovinában a *mera* nevű köztulajdon is megtalálható. A kifejezés idegen, valószínűleg arab eredetű, és az iszlám hitre tért lakosok terjesztették el Hercegovinában. Falusi közlegelőt jelent. Minden, a faluban élő paraszt használhatja és része, *ilakja* lehet benne. Ebben különbözik a törzsi komunikációtól, ahol csak a törzs tagjai használhatják a területet, a betelepülők vagy bevándorlók nem; a *mera* tehát nem testvériségi vagy törzsi egység, mint a komunika. Véleményem szerint nem hozható kapcsolatba régi államunk zsupai legelőivel, ahol a legelők néhány falu közös tulajdonát képezték. Ez a közlegelő (*utrina*) a falu körül keletkezik: azonos tehát a mi *falusi közlegelőnkkel*.

A falusi birtokok feldarabolása. – A falusi birtokok minden formája megváltozott a XIX. sz. közepétől. A felszabadult balkáni országok mindegyikében megszűnt létezni a hűbérrendszer. Amint azt jeleztük, csak Thesszáliában és Boszniában maradt fenn. Emellett a köztulajdon minden formája is eltűnően volt. A zadrugák egyre ritkább jelenségnek számítottak. Helyüket az elemi családok veszik át (*inokoština* és *jediniština*).

Ezen gazdasági és társadalmi változások következtében a falusi birtokok elaprózódásának folyamata indult el. A hűbérrendszer hanyatlásával nagyszámú, később kisbirtokossá váló személy szabadult fel. A zadrugák feloszlása folytán az elemi családoknak kisebb földterület jutott. Egyeseknek olyan kicsi földdarab jutott, hogy terméséből nem láthatta el magát. Eladták földjeiket, ami az agrárproletariátus megjelenéséhez vezetett. Nekik az ipar hiánya miatt az utóbbi 20-30 évig még nehezebb volt megélhetést találniuk. Szerbiában ennek törvényrendelettel állták útját; minden család férfitagja 8 hektár elidegeníthetetlen földre formálhatott jogot. Ennek következtében Szerbia moravai részében nem találhatunk nagybirtokot; kivételt képeznek Mačva, a Morava mente és Stig (a Mlava és Pek völgye). Több nagybirtokkal találkozhatunk Bulgária és Thesszália területén.

A karsztos övezetben, ahol kevés művelésre alkalmas föld van, a birtokok méretei ehhez igazodva kicsik voltak. Ritka eset, hogy egy egész uvala vagy töbör kizárólag egy személy tulajdona lenne. Montenegró karsztos részeiben, Hercegovinában és a dalmát Zagorában található, művelésre alkalmas földek gyakorlatilag minden esetben kőfalakkal, mezsgyékkel elhatárolva több tulajdonos között oszlanak meg. A parcellák gyakran csak egy, a földön meghúzott vonallal vannak elválasztva. A földek elaprózódásának folyamata még messzebb jutott a dalmát tengerparton és a szigeteken. A Kaštelek, a Dubrovnik-i zsupa és Boka déli részei kivételével, ahol 1-2 hektáros birtokok is vannak, de ennél nagyobbak csak elvétve. A parasztok csupán jelentéktelen, a karsztos területeken szétszórt parcellákat birtokolnak. A Mosor-hegy alatti Poljice helységben (Omiš mellett) a 15 *vrst* nagyságú (ez másfél hektárnak felel meg) földek birtokosai már a középbirtokosok csoportjába tartoznak.⁶⁹ Mljet szigetén egyes parasztoknak mindössze 2-5 olajfájuk van, de arra is van példa, hogy egy olaj-

⁶⁹ Frano Ivanišević: Poljica. *Zbornik za narodni život i običaje Jugoslovenske akademije*. 8. és 10. köt. 251. p.

fán két szigetlakó osztozik. A Trogir melletti Drvenik szigetén is hasonló jelenséget tapasztalhatunk. A földek felaprózódásának folyamata legmesszebb a Zadar melletti Ugljan szigetén jutott, ahol a népsűrűség 250 ember négyzetkilométerenként, ahol a parasztok többségének egészen parányi földje van, ezért a szárazföldön, Zadar környékén vállalnak munkát, és abból látják el magukat.

A földművelés és állattartás elterjedtsége. – A Balkán-félszigeti földművelés és állattartás földrajzi kiterjedtségére a török uralom éveit megelőző időszakból nincsenek megbízható adataink. Általánosságban azonban megállapítható, hogy a földművelés a középkor végén nagyobb területen folyt, mint a török uralom éveiben, amikor olyan körzetek is állattartóvá váltak, melyek előtte földműves körzetnek számítottak. Ebben a korban az állattartással kapcsolatos életmód és az állattartók időszakos vándorlása rendkívül fejlett formát öltött.⁷⁰ A jelenség a patriarchális rendszerhez történő visszatéréssel és a régi szokásokkal hozható kapcsolatba. A XIX. sz. elején az állattartás visszaszorul, helyenként teljesen eltűnik. Ettől az időtől kezdve a földművelés egyre elterjedtebb és intenzívebb lesz.

Az állattartó övezetek területe igen nagy⁷¹, ugyanakkor a földművelés is párhuzamosan jelen van. Az állattartásra jellemző életmód és az állattartók időszakos mozgása a földművelés fejlettségének arányában tűnik el.

A pásztorélet és a balkáni pásztorok mozgása

Állattartással minden, a Balkán-félsziget hegyi övezetében lakó csoport foglalkozik. Első helyen azonban az állandó lakhelyet nem létesítő cincárok–aromonok fő foglalkozása az állattartás. Ők az egyedüli nomád pásztorokká válnak a pásztorok között. Nyáron a hegyi legelőkön tartózkodnak, és a *kalivá*ban laknak. A cincárok ilyen, lakásul szolgáló építményeinek csoportját *mandrának* nevezik. A félsziget déli részén, a Szaloniki feletti Karataš- és Pajak-hegyeken olyan cincár települések vannak, melyek átmenetet képeznek a mandrák és a falvak között, lakóik pedig a nomád élettel való szakítás útjára léptek. Második helyen a szerbek és albánok vannak, akik a bolgároknál és törököknél nagyobb mértékben foglalkoznak állattartással. Ők azonban ma nem nomádok; a legmesszebbre jutók is állandó lakhelyükről indulnak a hegyekre vagy a tengermellékre. A szerbek a hegyekben időszakosan használt lakóépületeket emeltek, ezek a *katunok* vagy *stanok*. Ez utóbbi név szláv, az előbbit vélhetően a régi illírektől vették át. Az albánok időszakos hegyi lakhelyüket *mandra* vagy *stan* néven említik. A bolgárok *kolibának* nevezik.

A pásztorok életében a legelőkre történő kihajtás a legjelentősebb esemény. Kétféle mozgást különböztethetünk meg: a *pásztorok leereszkedését* (a téli legelőkre vándorlást), amikor a nyájakkal az alacsonyabban fekvő zsupák területére ereszkednek le, valamint a *pásztorok felköltözését*, amikor a hegyi legelőkre hajtják állataikat.

⁷⁰ J. Cvijić: *Antropogeografski problemi Balkanskog Poluostrva. Naselja I.* Beograd, 1902. *Osnovi za geografiju i geologiju Stare Srbije i Makedonije.* 1–3. füzet. Beograd, 1906 és 1911.

⁷¹ Lásd a könyv francia kiadását.

A pásztorok leereszkedése. – Miután az állatok téli itatására nem áll rendelkezésre elegendő víz, a hegyi övezetek pásztorai nyájaikkal ősszel a tenger mellékre vagy a vízben bővelkedő katlanokba ereszkednek le. Május kezdetén visszatérnek hegyi falvaikba vagy mandráikba.

A jelzett migrációk közül számunkra kiemelt jelentőségük van a félsziget központi és déli részeiben, a Šar-hegységtől és a Balkán-hegységtől délre eső területeken, a Pindoszi-, a Macedón- és a Rodope-hegységben végbemenő pásztormozgásoknak. A migrációban résztvevők legnagyobb részét a cincárok teszik ki, az albánok és a szlávok csak második helyen vannak. Kivételt képeznek a mijakok a Radika folyó környékén (Debar közelében), akik a közelmúltig rendszeresen a tenger melléken teleltek.

Október végén a pásztorok nyájaikkal a téli legelőkre indulnak. Egyik részük az Adriai-tenger Musakija részére, vagy az Égei-tenger Olimposztól a Dardanelláig húzódó területére ereszkedik le, mások pedig a Gevgelija melletti, a Serez és a Marica folyó környéki, vizekben bővelkedő zsupai katlanokba indulnak, és a Balkán-hegység szubbalkáni katlanaiba. Április végén visszatérnek a hegyi legelőkre. Ilyen jellegű migráció a középkorban⁷² és a török uralom ideje alatt is volt. Tudomásom szerint először Henry Holland⁷³ írta le részleteiben a pásztorok migrációját a Balkán-félszigeten a XIX. sz. elején.

Az Arta irányába Joánina felé vezető úton Holland a Pindoszról az Arta menti tenger mellékre ereszkedő pásztorokkal és nyájaikkal találkozott. A juhok mellett körülbelül ezer lovat látott húszas csoportokba kötözve. A lovak az edényeket és a gyermekeket szállították kosarakban, a felnőttek, férfiak és nők egyaránt gyalog haladtak mellettük. Két szerzetes követte őket. Útjuk a Pindosz-hegységtől az artai tenger melléig nyolc napig tartott.

Kerek egy évszázaddal Holland leírása után módomban volt a pásztorok vándorlását tanulmányozni és megállapíthattam, hogy az csak apró részleteiben változott meg. A látvány azonos volt. A szerbek és albánok a Bistra és Korab hegyekről szeptember végén ereszkednek le, először a Tetovói-katlanba. Innen indulnak tovább telelésre Gevgelija és Szaloniki környékére. A középkori vardári úton haladnak Ovče Polje, Radovište, Strumica érintésével, tehát nem a ma használatos vardári úton, amely szorosokon vezet keresztül. A 20-30 napig tartó út során az útjukba eső városok mellett és Szalonikiben tanyáztak le, ahol az állatok egy részét eladták. Október végén a szaloniki Kampaniát a pindoszi és a félsziget központi részeiből érkezett nyájak özönlik el.

1910 májusának elején a hegyi legelőkre történő vonulásuknak is tanúja lehettem. A Voden és Pazar közti úton 15-20 nyájjal is találkoztam, amikben vagy 50-60000 juh is lehetett. A cincárok nyájai voltak ezek, melyek a Szaloniki környéki téli legelőkről indultak a Pindosz, Perister, Galicica és más hegyekre. Egyes nyájokban 1000-3000 ürüjuh haladt; mindegyik előtt az első pásztor, a *ćaja* ment izléseesen kifaragott pásztorbotot tartva kezében (minden Balkán-félszigeti pásztornak ilyen botja van), a nyájak körül pásztorkutyák futkostak. Minden nyáj mellett számos lovat lehetett látni, amik a pásztorok ingóságát szállították. A férfiak és a nők lovakon és szamarakon

⁷² A cincár állattartók trákiiai mozgását már 1285-ben említik (Jireček i.m. 123), a thesszáliai migrációról a XIV. sz.-ban Tomaschek tesz említést (*Zur Kunde der Haemushalbinsel I. P. 58.*)

⁷³ *Travels in the Jonian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia during the years 1812 and 1813.* London, 1815.

ültek, a nyereg mindkét oldalán, a kosarakban gyerekek ültek. Alkonyatkor sátrat vertek az úttól távolabb, a lovakat és juhokat pedig a legelőre csapták.

A központi és Pindoszi körzettel ellentétben a Dinári és Balkáni körzetben ma ritkaságszámba megy a XIX. sz. elején még gyakori, állattartáshoz kapcsolódó migráció. Ez alól Bosznia és Hercegovina bizonyos értelemben kivétel. A Dinári körzet fennsíkok sorával ékeskedik, melyek a legmagasabb csúcsokig is elérnek és az Adriai-tenger és a Pannon-síkság között vízválasztót képeznek. Az adriai vízgyűjtők területén legeltető pásztorok a tengermellékre, a Pannon-medence irányába folyó vizek területéről pedig a Száva és Duna melletti síkságokra ereszkedtek télre.

Az északkeleti irányba, a Pannon-medence felé forduló 900-1000 méteres magasságú fennsíkok állattartással foglalkozó lakosságának minden tagja részt vett a Pannon-medence irányába történő migrációban. Képviselőik a Zlatibortól és Rogoznáttól egészen a horvátországi Lika és a Prokletije környéki Plav és Gusinje vidékéig megtalálhatók. A dinári térségben a 900 méter tengerszint feletti magasságon az elmúlt évtizedekig a lakosság túlnyomó többsége állattartással foglalkozott. Ma is a térség legfontosabb ágazatának tekinthetjük. Egyes vidékeken (pl. Vasojević) még arra is emlékeznek, amikor még kukoricát nem ültettek és búzát nem vetettek, hanem a völgyek legtermékenyebb részeit legelők borították. Rengeteg szarvasmarhájuk volt, ezért a széna mennyisége kevésnek bizonyult az állatok teletetéséhez; az állattartók kénytelenek voltak a felsorolt területekre vonulni teletetés céljából, és csak tavasszal tértek vissza falvaikba. A Száva és Duna partján egészen karácsonyig legeltethettek. Mikor a hó leesett, szénát vásároltak állataik etetésére. Miután a Duna menti térségben a XIX. sz. folyamán a lakosság száma megnövekedett, a legelők és a mezők területe pedig lecsökkent, ezért a dinári térség állattartói nem maradhattak ott egész télen. Arra kényszerültek, hogy az északi síkságok és dombok felé évente kétszer, tavasszal és ősszel is elinduljanak. Hogy az élelmet megtakaríthassák, ősszel a Száva, Duna és Morava síkságaira ereszkedtek le, és az első hóig ott maradtak; csak ezután tértek vissza hegyi falvaikba. Március elején újból elindultak, és csak április végén tértek megint vissza. Ismertek az užiceiek, akik még ma is, leginkább tavasszal a valjevói–Drina menti vidékre és Szerbia moravai tájaira ereszkednek le.

Még ismertebbek voltak korábban Raška, azon belül Sjenica, a Vasojević, a Drobnjak, a Piva, a Banjan törzsek tagjai, továbbá Plav, Gusinje, Kuči környékének lakói és mások, akik Szerbia és a Száva menti területek mellett a boszniai Semberija területén is teletettek. A šumadijai felkelés idején a felkelők ezerszámra foglalták le a juhokat: így például a Požarevac városában állomásozó szerb katonaság a Morava alsó folyásánál elkobzott juhokkal látta el magát. Szerbia és a Török Birodalom közti határ kijelölése után megszűnt a legmagasabb hegyekből induló állattartók mozgása. Boszniában és Hercegovinában az 1878-as osztrák okkupáció után is fennállt a hagyományos rendszer, mivel a síkságok és a legmagasabb hegyek is azonos ország területéhez tartoztak; méretei azonban lényegesen csökkentek, ugyanis Bosznia okkupációja előtt Plav és Gusinje, valamint a malisor törzsek pásztorai is eljártak teletetésre. Érdekes, hogy itt minden pásztort arnótnak neveznek, jóllehet gyakran szerb származásúak.

Az előbbiekhöz képest kisebb jelentőségű a dinári állattartók az Adriai-tenger mellékére irányuló időszakos migrációja. A legeltetésre alkalmas területek itt kisebb kiterjedésűek, mint a Pannon-medencében, a pásztorélet pedig soha nem érte el azokat

a méreteket, mint ott. Ismert tény, hogy a szerbek és vlahok a középkor folyamán téli legeltetés céljából a Neretva völgyébe, a Stonski Rat- vagy a Pelješac-félszigetre jártak nyájaikkal. Történelmi kútfőink tudósításai alapján elmondhatjuk, hogy a dinári pásztorok teletetés céljából többezres juhnyájukat tereltek Split és Trogir környékére. Úgy látszik, a Dinári-hegység vízválasztójának túlsó feléről is érkeztek teletetés céljából pásztorok a tengermellékre. A mozgások Dalmácia velencei fennhatósága, majd az osztrák uralom ideje alatt majdnem teljesen megszűntek. Ennek ellenére még ma is találkozhatunk a jelenséggel Shkodra és Vlorë között, mert a hegyi és a tengermelléki részek is egy országhoz tartoznak.

A Prokletije-hegység déli lejtőin településeket létrehozó malisor törzsek, valamint a miriditek, akik a Drin környéki hegyeken legeltetnek, a Shkodrai-tó és Lezha közti tengermelléken alakítják ki téli szállásaikat, zömében a tengermelléki Mal Rencit- és Kakaricit-hegyeken, a Drin és Bojana (Zadrim és Zabojana) mögötti részeken. Mindenhol megtalálhatók mandráik vagy stan-jaik. Leggyakrabban faragott kőből készült, falakkal körülvett épületek ezek, főképp a Bojana környékén. Nyáron, mikor a hegyi legelőkön tartózkodnak, házaikat nyitva hagyják, még akkor is, ha a háztartási eszközök ottmaradtak. Az albán pásztorok gyakran a nyár folyamán is ezeken a vízben gazdag területeken (zsupákban) maradnak, ahol földműveléssel és gyümölcsstermesztéssel kezdenek el foglalkozni. Számos malisor és miridit telepedett le állandó jelleggel a Shkodrához közel eső tengermelléken.

Az állattartók ilyen jellegű mozgása a Balkán-hegység, a Sredna Gora, a Rila és a Rodope-hegység területén volt fejlett. Ma is létezik, de mérete egyre csökken. A bolgár és aromun pásztorok az ősz kezdetén az Al-Dunai-síkságra mentek teletetésre, főképp Dobrudzsába, Ruscsuk és Sistov vidékére. Ennek következtében a Kotelből származó pásztorok jelentős része telepedett le Dobrudzsában. Mások a Balkán-hegységből a szubbalkáni körzetekbe ereszkedtek le. A Sredna Gora pásztorai nyájaikkal a szubbalkáni völgyekbe és a Marica-síkságára ereszkedtek le. Nagyobb jelentőségű a rodopei pásztorok migrációja, akik a Marica menti síkságra és a trák-macedón tengermellékre jártak teletetés céljából.

Az állattartók nyári legelőre indulása, az uzdig. – A Balkán-félsziget minden körzetében az állatokat nyáron a hegyi legelőkre hajtják, függetlenül attól, hogy állattartó avagy földművelő területről van szó. Az ok a falu körüli nyári legelők szűkösége.

A hegyi legelőkre hajtás két esetben bír nagyobb jelentőséggel. Egyrészt a zömében állattartó körzetekben, melyekről már szó esett, és jelentősége addig nagy, amíg elsősorban állattartással foglalkoznak. Nyaranta a hegyek itt tele vannak juhokkal.

Másrészt a mediterrán éghajlat karsztos övezeteiben meglehetősen gyakori, hogy nem csak a közeli hegyi legelőkre hajtják ki az állatokat, hanem a távolabbi hegyekre is. Ez gyakori jelenség, függetlenül attól, hogy az állattartás elsődleges foglalkozás, vagy csak kiegészítő tevékenység a földművelés mellett. Ezeken a vidékeken a nyári legelő szinte felperzselődik, és az állatok itatására szükséges víz is hiányzik. Hercegovina alacsonyabb vidékeinek, Humina és Rudina lakói: a *humljakok* jutnak legmesszebb nyájaikkal: Hercegovina legmagasabb hegyeit (Čvrstica, Zelen-Gora, Treskavica, Volujak, Maglič, Prenj és Glogovo stb.) célozzák meg, de a Szarajevó feletti Igman- és Bjelašnica-hegyeken is megjelennek, pedig ezek 3-4 napi járóföldre

vannak a Huminától. A hegyekre júniusban indulnak, és szeptemberben érkeznek vissza onnan. Kalyibáik (*stanina*) 1400-1600 méter magasan vannak, és két és fél hónapot töltenek el bennük. Az utak, amelyeket a huminaiak nyájaikkal használnak, humljei utak (*humski* vagy *humljački putevi*) néven ismertek. A humljei állattartás hanyatlásnak indult, mert Hercegovina elfoglalása után az állam fűbérre kötelezte a legelők használóit.⁷⁴

A Dinári-hegység legnagyobb részén, a Velebit-hegységtől a Shkodrai-tóig hasonló módon hajtják a nyári legelőre a jószágot, mint a humljeiak, ahogyan azt dr. J. Dedijer is megállapította.⁷⁵ Nyári legelőül a boszniai, észak-hercegovinai és montenegrói hegyek, hegykoszorúk és fennsíkok szolgálnak. A pásztorok két-három hónapig, szeptember elejéig maradnak itt nyájaikkal, amikor az alacsonyabban fekvő területek az esőzések hatására kizöldülnek. A hegyekről visszatérve a pásztorok az év fennmaradó tíz hónapját falvaikban töltik.

Az utóbbi években az állattartás elsődleges fontossága és az a forma, ami miatt a pásztorok telelésre hajtották jószágait, a Dinári-hegység minden körzetében meggyengült; a *nyári, hegyi legelőkre hajtás* ennek ellenére mindenütt megmaradt. A Drobnjakok és a környező törzsek körében az állattartás egy köztes formája állandósult, amit Svetozar Tomić *nagy, csoportos állattartásnak* (*buljukčijsko stočarenje*) nevezett. Ebben egy ház vagy zadruga állatállományának a száma 100 és 500 között mozog. Ezért télen nem ereszkednek a síkságok területére, hanem a juhok számára szénát készítenek (juhonként 100 rekesz széna). Takarékosan bánnak a szénával, sokáig nem vetik az állatok elé, sőt az első hó leesésekor kihajtják az állatokat (*jave ovce u rovine*) az olyan hegyekre és mezőkre, ahonnan a szél elfújta a havat, és az állatok itt keresik az élelmet, amit a parasztek *gyepként* (*busina*) emlegetnek. Ettől az állatok gyakran felerősödnek és meghízhatnak, amivel jelentős megtakarítás érhető el. Azonban Szent Száva napjánál nem maradnak tovább ezeken a *rovinaként* emlegetett helyeken (árok, völgy, szakadék). Igyekeznek a juhokat minél tovább a falu környékén tartani a földek trágyázása céljából, és Péter napja után a hegyekre történő kihajtás is ezért történik.⁷⁶ Mivel a jelzett időpont után megkezdődik a szénakaszálás és boglyába rakás, a továbbiakban már csak a fiatal pásztorok és pásztorlányok maradnak a nyájjal.

Ötven-hatvan évvel ezelőtt az állattartás jelentősége a hegyvidéken és a síkságon is nagyobb volt a mainál, mindenütt megfigyelhettük volna a hegyi legelőkre hajtást, jóllehet csak a közeli hegyi legelőkre; az állattartók ilyen jellegű mozgása Šumadija egész területén és a Száva és a Duna síkságain is jelen volt.

Olyan körzetekben, ahol az állattartás veszített jelentőségéből, a parasztek kevés jószágukból közös nyájakat alakítanak ki, és ezt hajtják a hegyi legelőkre. Az összes állatot egy pásztor őrzi. A tejhaszon közös, az állatok száma alapján osztják szét. Kelet-Szerbiában az ilyen társulásokat *bačija* vagy *bačevanje* néven ismerik. Ha a Drobnjakok környékén két-három házfőnök társul, mert nincs sok állatuk, azt mondják rájuk, hogy összekeverték a juhokat a marhákkal, és akkor az egyik ház

⁷⁴ J. Cvijić: *Antropogeografski problemi Balkanskog Poluostrva. Naselja I.* Beograd, 1902.

⁷⁵ La transhumance dans les pays dinariques. *Annales de Géographie*, 1916. P. 317.

⁷⁶ Svetozar Tomić: *Glasnik Geografskog Društva*. 7–8. kötet. 1922.

pásztorai a juhokat, a másiké a marhákat, a harmadik a bárányokat őrzi (Svetozar Tomić szíves közlése).

A pásztormigráció okai. – A pásztorok és nyájaik téli legelőkre ereszkedésének fő oka a Balkán-félsziget szárazföldi tömbjére hulló hó, aminek következtében téli legeltetésre csak a vízben bővelkedő, zsupákkal tagolt tengermelléken vagy a síkságokon van mód. A Száva és a Duna környékén a pásztorok a tengermellékre és a mediterrán vagy módosult mediterrán éghajlattal rendelkező katlanokba, valamint az alacsonyan fekvő síkságokra ereszkednek le. Ezeken a vidékeken nincs vagy csak később esik hó, és a pásztorok egész télen etethetik állataikat. Az egyre nagyobb nép-sűrűség, a vidékek intenzív mezőgazdasági hasznosítása az utóbbi évtizedekben azt eredményezte, hogy a dinári állattartók nem tartózkodhatnak egész évben a területen, mert a legelők nagysága és a széna mennyisége is csökkent. Emiatt az utóbbi időben évente két alkalommal indulnak a telelés helyére, ősszel és kora tavasszal, amikor a felsorolt területeken még van, a hegyekben pedig még nincs jó legelő.

Az állattartók leginkább tágas legelőket keresnek a hegyen, mivel olyankor a mediterrán vidékeken a legelők kiszáradnak, a termékeny síkságok pedig gabonával vannak bevetetve. A legeltetésre szolgáló hegyek leggyakrabban a falu közelében vannak, a mediterrán vagy módosult mediterrán éghajlatú karsztos övezet kivételével, ahol a hegyeken sincs nyári legelő.

A földművelés előretörésével az állattartók mozgása egyre inkább visszaszorul, dimenziói csökkennek: a korábban állattartásból élők is egyre inkább földművesekké válnak; a nomád aromunok a városokba költöznek és a cincárokhoz hasonlóan kereskedelemmel és iparral kezdenek foglalkozni. Más okok is fennállnak. Akkor, mikor az egész Balkán-félsziget az Oszmán Birodalom részét képezte, a pásztorok nyájaikkal szabadon közlekedhettek, nem voltak mozgást korlátozó határok. A felszabadulást követően a határok akadályt jelentettek; különböző adókat kellett befizetni és emellett a pásztorokat idegen állam alattvalóinak tekintették. Ennek következtében többé szinte egyáltalán nem hajtották az állatokat a távoli legelőkre, a tengermellékre vagy a termékeny északi folyóvölgyekbe. Az aromunok sem vándoroltak a moravai Szerbiába, Boszniába és Bulgáriába, valamint az Arta környéki aromunok, a thesszáliai és a rodopei pásztorok Marica-völgyi legeltetése is abbamaradt. A határ okozta kellemetlenségek elkerülése végett sok aromun a nyári legelőül szolgáló hegyekbe költözött: a Stara Planina, Kopaonik, Vardenik, Vidlič és más hegyekre, ily módon Szerbia és Bulgária határai között maradtak; télen a szomszédos síkságokra mennek teletetni. Személyesen tapasztalhattam, mekkora zavarban voltak a mijak pásztorok, miután a balkáni háborúk befejeztével (Szerbia és Görögország új határainak kijelölése után) nem mehettek téli legelőikre a szaloniki Kampania területére. Ez csak egy hosszadalmas és költséges diplomáciai közvetítés után valósulhatott meg újból. A második könyv lapjain más, helyi jelentőségű okokat is felsorolunk, pl. az albán fosztogató csapatok toborzása a XIX. sz. folyamán, melyek rajtaütéseket hajtottak végre a pásztorokon és jószágait rabolták, ami a pásztormozgások meggátlását eredményezte.

Az életmód

Nehéz feladat rövid áttekintésben számot adni a Balkán-félsziget egészén tapasztalható összes életmódbeli sajátosságról: a domborzat és éghajlat kiváltotta, a föld kisebb vagy nagyobb gazdagságából, az eltérő tulajdonformákból és foglalkozásból eredő különbségekről. Emellett a félszigeten tapasztalható életmód a civilizáció és a településtípus (tömb vagy szórvány) jellegéből is adódhat. A muzulmán és a keresztény életmód közötti különbségek ismertek. A sajátosságok felsorolását félretéve, csak a legfőbb vonások bemutatására vállalkozunk.

Jelentős különbség mutatkozik a mediterrán tenger mellék, illetve a közép-európai szárazföldi és pontuszi éghajlatú részek között. A két nagy éghajlati övezet között egy átmeneti zóna is található a félsziget közepén és a Marica völgyében. Az övezeteken belül is különbségek tapasztalhatók: pl az adriai és a görög-ékei tenger mellék között, a szárazföldi tömbben a régi balkáni kultúra és más kultúrák között.

Az ékei-görög és az adriai tenger melléken és a szigeteken ugyan van földművelés, de a szárazföldi tömbbel összehasonlítva jelentéktelen, kapás művelésről beszélhetünk. A dalmát Zagora térségére is érvényes a megállapítás, kivéve annak nagyobb síkságait, mint a Kosovo, Petrovo vagy Sinjsko Polje. Ritkák az olyan falvak, ahol a birtok nagysága szántásra érdemessé tenné a parcellákat, de ha vannak ilyenek, azok nagy becsben vannak, mert ott a tehető parasztok egész évre való búzájukat megtermelhetik. Ilyen például a Dubrovnik körzetben Slano felett fekvő Majkovi falu, bizonyos fokig Kaštel, Dalmácia legtermékenyebb része, ahol ennek ellenére csak a földterület meghatározott részeit szántják fel, hogy herét vessenek bele. Olyan haszonnövények is megtalálhatók itt, melyek azonosak a tenger melléken és a szárazföldi tömb területén, mint például a búza és az árpa, de a gazdaság egészében véve eltérő jelleget mutat.

A tenger melléki lakosság zöme szőlő és olajbogyó termesztésével foglalkozik, a búzakenyér, az olaj és a bor képezi táplálkozásuk alapját, ezt a szárazföldi tömbnél gazdagabb gyümölcsválaszték követi: lényegesen több káposzta, kelkáposzta, karfiol, saláta van, amely egész évben zöldell. A déligyümölcs (az olajbogyó, a szőlő, a füge, a mandula, a cseresznye és a meggy) nemcsak táplálék, de áruként is szolgál. Amint az ismert, a bor és az olajbogyóból nyert olaj a legfontosabb áru és kiviteli cikk, az utóbbi években pedig nagy szerep jutott egy különleges meggyfajtának, a *maraskának*, melynek illatos és zamatos a termése, és a Kaštelek vidékétől a Neretva torkolatáig termesztik, de leginkább a tenger melléki Poljica környékén. Fonadékon szárítják, aztán Amerikába és Németországba szállítják. Emellett Zadar és Šibenik környékén ebből készül a *maraschino*. A szentjánoskenyér (*rogač* vagy *roščići*) vadon terem, de a védettebb helyeken az Adriai- és Ékei-tenger melléken és szigeteken ültetik is, kivitelre szánják. Ugyancsak kivitelre kerülnek az illatos növényekből, a piretrumból (*buhač*), az ürömből (*pelin*), babérból, rozsmaringból préselt olajak, amiknek alapanyaga Hvar szigetén és a Stonski Rat- vagy Pelješac-félszigeten terem. Az utóbbi években a dohány is egyre gyakrabban kiviteli cikként szerepel.

A görög és a mi tenger mellékünkön is fontos foglalkozás a hajókészítés és a hajózás, amivel gyakran egész szigetek, falvak és városok foglalkoznak (annyira, hogy ezeken a szigeteken kevés földműves él, azok is csak mediterrán értelemben vett földművesek); emellett a tengeri kereskedelem fejlődik hatalmas léptekkel. A hajó-

készítés jelentősége a gőzhajók elterjedése után már nem akkora, mint a vitorlások idején volt. A vitorlások korában egyes hajókészítéssel foglalkozó körzetek, mint a Stonski Rat és a Boka nemcsak jó kereseti lehetőséget találtak a hajóépítésben, de a meggazdagodás útjára is léptek. Egyes tengermelléki körzetekben a hal egész éven át fontos helyet foglal el a táplálkozásban. A partok mentén dalmát és görög halászok halásznak, a partoktól távolabb pedig főként olasz halászok, a *čovotok* (az olaszországi Chioggia településről származnak) tevékenykednek. Kevés hal kerül kivitelre. Legtöbb a szardínia (*sardela, srdela*), a tonhal, ezt a Lastovo és Korčula szigete környékén fogott rákfajták, a homár (*jastog és raroz*), a Stonski Rat környékén kifogott osztriga, a Krapanj és Šibenik mentén kitermelt korallok és tengeri szivacsok egészítik ki. A Shkodrai-tó vizéből a táplálkozásban és kereskedelemben is fontos helyet betöltő kűszt és angolnát halásszák.

A szárazföldi tömb területén fogyasztott hús mennyiségénél kevesebb kerül az asztalra, akkor is leginkább juh, kecske és szárnyasok, marha- és disznóhúst ritkán fogyasztanak, azt is inkább a nagyobb városokban. A disznó ritka, jóllehet az Adriai övezetben azért gyakoribb, mint az égei partszakaszon. A tej és tejtermékek fogyasztása kisebb jelentőségű a lakosság táplálkozásában. A cukor elterjedése előtt a méhészet nagy hagyománynak örvendett a félsziget egészén, de különösen a tengermelléken, ahol a méz a középkori mézsör alapanyaga volt, a viasz pedig melléktermék. Később a méhészet visszaszorult, újabban megint erőre kapott. A méhészet ma a szárazföldi résszel összehasonlítva fejlettebb a tengermelléken, ahol az utóbbi évtizedek előtt csak a szerzetesek és az öregek foglalkoztak vele: a méhet szentként tisztelték, mert a gyertyákhoz szükséges viaszt és a gyógyszerként használt mézet is tőle nyerték.

Mint ahogy a magántulajdon, a közös földek is kisméretűek, macchia, sűrű bozótos borítja őket, amin átüt a sziklás felület. Minden családnak jogában áll a területen legeltetni, a télire való tüzelőt összegyűjteni. Az Égei övezetben a faszenet is itt égetik ki. Legelő és tágas rét nincs, emiatt kevés és satnya a marhaállomány. Szállításra öszvéreket és szamarakat használnak (amiket az Adriai tengermelléken egyszerűen csak *tovarnak* neveznek), a kétkerekű kordékat is ugyanazak az állatok húzzák, ritkábban kis ökröcskék. A trák–macedón tengermelléken azonban bivaly vontatta négykerekű szekereket is láthatunk.

A Mediterrán övezetben elégtelen a megélhetéshez szükséges eszköz; ismeretlen előttük az a bőség, amiben a szárazföldi tömb földművesei dúskálnak. A tengermellék egyes területein ennek ellenére nagyobb a népsűrűség a szárazföldi területekhez képest, aminek okát a tengerben és a hosszabb ideig tartó békés időszakban kereshetjük. Az emberek számtalan szállal kapcsolódnak egymáshoz és egymásrautaltabbak. A kellemes időjárásnak köszönhetően idejük nagyobb részét a házon kívül: az utcán vagy a piactereken töltik, és ily módon jobban hozzászoknak egymáshoz. A kapcsolatok más, gyakran távoli államokkal is fennállnak, ennek eredményeként a messzi kultúrák hatása is érződik.

A mediterrán életmód és foglalkozások egy csapásra megszűnnek az Adriai tengermellék hátsó részében, a Zagora területén. Ahogy az éghajlat és a növényzet az első hegygerinceken megtorpan, úgy torpan meg a mediterrán életmód is; a szárazföldi életmód lesz általános. Az Égei övezetből északra haladva azonban egy széles *átmeneti zónába* jutunk, aminek északi határa a Balkán-hegység és a Šar-hegység. A talaj kietlen, fátlan, az éghajlat módosult mediterráni, a növényzetet ehető növé-

nyek sokfélesége jellemzi; az életmódon mély nyomokat hagyott a hűbérrendszer és a bizánci kultúra. A földművelés fejlettebb, mint az Égei övezetben, de elmarad az északi részekről. A szántóföldeken leginkább kukoricát és búzát termesztenek, de a hozamok gyengébbek, mint az északi részekben, a kukorica különösen csenevész. Helyenként rizs- és gyapotföldek találhatók. Nagy térségek vannak dohánnyal, paprikával, ópiummal és szezámval beültetve. A vízellátás akadálytalanabb, mint a Balkán-félsziget északi részeiben. A katlanok oldalában a szőlő kiválóan terem. Helyenként epresek is vannak: ezek a félsziget selyemhernyó-tenyésztésére szakosodott vidékei. Nagy jelentősége van a macedón tavakon, az Ohridi- és a Dojrani-tavon űzött halászatnak. Az állattartás elterjedtebb, mint a tengermelléken. Az átmeneti zóna területén már leírtuk az állattartók mozgását, mert a hegyi legelők és az alacsonyabban fekvő zsupák is a közelben találhatóak.

A társadalom a közelmúltig az átmeneti és a tengermelléki övezetben is differenciáltabb volt az északi földműves körzetek társadalmánál, lényegesen több kereskedő és iparos él itt. Ez a régi vendégmunka övezete, ma is vannak olyan falvak, amelyekben kizárólag vendégmunkából meggazdagodott személyek laknak. Több gazdag keresztény lakik a vidéken, akik a törökökhöz hasonlóan hűbértulajdonokkal rendelkeznek, míg a félsziget északi részében ez ritkább jelenség.

A Balkán- és Šar-hegységtől északra kezdődnek a többféle ekét általánosan használó, tulajdonképpeni földműveléssel foglalkozó vidékek. A föld gyakran zsiros, a lakosság pedig elégedetten műveli, egész életmódjukban a földműves életmód lenyomata érződik. Gyakran, a bőtermésű években pedig különösen könnyen juthat a szegény ember is elegendő élelemhez, hiszen bőségesen termett mindenki számára. A parasztok túlnyomó többsége gondtalanul élhet, nem törődve a holnappal.

A mezőket gabonával vetik be, leginkább kukoricával és búzával. Az Al-Dunaisíkság kivételével több kukoricát ültetnek, mint búzát, mert szívesebben esznek kukoricakenyeret. A búzát kivételre szánják. A szárazföldi tömb lakossága a kukoricát táplálóbb és gazdaságosabb növénynek tartja, mint a búzát. A kukoricát olyan völgyek mélyén ültetik, melyek talaja tavasszal nedves és más gabonanemű vetésére nem alkalmas. A kukorica rendszerint több termést ad, mint a többi szemes termés; egy száron gyakori a három-négy kukoricacső is. A kukoricával beültetett területekről a törést megelőzően is állati takarmányhoz juthatnak (a kivágott, felesleges szárazak); nyáron gyakran láthatunk zöld kukoricaszárral megrakott kocsikat, akkor rendszerint a marhákat, de még inkább az igavonó ökröket etetik velük. Az érett kukoricát disznó hizlalására is használják.

A kukorica és a búza mellett zabot, árpát, rozst, kölest és hajdinát is vetnek. A hegyi övezetekben gyakori a rozskenyér fogyasztása, ritkább a kölesből vagy hajdinából készült kenyér. Újabban egyre több alacsonyan fekvő vidéken termelnek répát és lóherét.

Ugyanakkor a vidék nem kizárólag földműveléssel foglalkozik. A Šar- és Balkán-hegységtől északabbra zöld növényzetben dúskáló vidékeket is találunk: legelők, mezők, gyümölcsösök és erdők váltják egymást. Itt legelnek a legjobb fajta marhák, disznók és lovak, melyek mellett a tengermelléki állatok elvesznek, kivéve a tengermelléki bivalyokat.

A disznóhizlalás, különösen a makkoltatás, hagyományos foglalkozás a szárazföldi tömbön, ahol a középkori uralkodóknak saját kondáik és saját kondásaik voltak. A

török uralom idején is folytatódott a makkoltatás hagyománya, noha a törökök nem túrték, ezért az utaktól távolabbi helyeken, főleg a makkot adó erdők körzetében tartottak disznót. Az utóbbi évtizedekben a disznót kukoricán és különféle takarmányon hizlalják.

Šumadija területén a disznó régen is és most is a gazdagság egyik forrása volt. A falusi és gyakran a városi családok is a kivitelre szánt mennyiség felett saját fogyasztásra is hizlalnak disznót. A tenyésztők kísérletei során a yorkshire-i és berkshire-i fajták keresztezésével a fertőzésekkel és járványokkal szemben ellenálló keveréket tenyésztettek ki, mely a šumadijai fajtához hasonló, de termékenyebb és hamarabb eléri a kívánt súlyt.

A legjobb marhafajta Szerbiában a Kolubarei körzetben található, és a gazda minél több figyelmet fordít a takarmány kiválasztására, annál minőségesebb állatot kaphat. Úgy tűnik, a legjobb marhafajta a hazai és a magyar marha kereszteződéséből származott, és ez valószínűleg a Maljen-hegy környékén jött létre. Más külföldi vérvonalakkal és a szimentáli szarvasmarhával történő keresztezéssel egy több tejet adó, termékeny, könnyen hizlalható fajtát kapunk, amely igavonásra is alkalmasabb, mint a szimentáli. Ez utóbbi tény azért bír nagy jelentőséggel, mert a szárazföldi tömb egész vidékén szarvasmarhát fognak teher és eke elé.

A szarvasmarha és disznó mellett az északi részeken juhokat és kecskéket is tartanak; tartásuk költsége kicsi (ahogy mondják: a juhon nem takarékoskodnak, mert az maga takarékos). Viszont a haszon jelentős, mert tejet, húst, gyapjút és szőrt adnak, amit a háziipar hasznosít: vásznat, ruhát, zsákot szőnek belőle stb. Végezetül nincs a szárazföldi tömbben olyan család, amely ne tartana szárnyast otthoni fogyasztásra, vagy a tojás és tyúkok eladása céljából; a jelenség egyre gyakoribbá válik.

Korábban megemlítettük, hogy nagy területeken találhatóak szilva-, alma-, körte- és diófákkal beültetett gyümölcsösök. Ezzel elsősorban a Moravai és Drinai körzet dicsekedhet, valamint Észak-Bosznia és a Balkán-hegységtől délre eső Szubbalkáni övezet. Ugyancsak említés esett arról, hogy számos nagy kiterjedésű rózsakert fekszik itt. Szerbiában és a környező területeken a szilva a legelterjedtebb, ez egyúttal a lakosság egyik fő bevételi forrása is. A falusi házak körül nagy szilvások vannak, a többi gyümölcsfát szórványosan ültetik, kivéve a hideg szelektől védett helyeken. A lakosságnak jelentős haszna származik a szilvából, gyümölcsként, lekvárként és pálinkaként egyaránt. A pálinkát korábban csak helyi fogyasztásra főzték, ma már ezt is kivitelre szánják a többi áruval együtt. Nyárutón és ősszel a lakosság nagy része a szilvásokban szorgoskodik: a szedésel, szárítással, a lekvár és a pálinka főzésésével vannak elfoglalva. Ilyenkor a vidéken a szilva és lekvár vásárlásával foglalkozó kereskedők jelennek meg.

Az északi hegyi övezetben, leginkább a Dinári-hegység közép-európai és alpesi éghajlatú körzeteiben – a Rodope- és Balkán-hegységben kevésbé – az extenzív állattartás is fejlett, ami az életmód és munka jellegzetességévé vált. A leggyakoribb a juhok terelése, egyes hegyeken (Zlatibor, Tornik, Murtenica, Livno környéki hegyek) pedig a szarvasmarha legeltetése, amit szétszórt csordákban történik. A szarvasmarha legeltetése nem a lakosság dolga, hanem a marhakereskedők által felbérelt embereké.

A Dinári körzetek állattartó övezeteiben a falusi lakosság leginkább juhokat tart: a juhnyájukat a hegyi legelőkre hajtják; váltogatják a legelőket, emiatt az egyik

hegyről a másikkra hajtják a nyájukat. Kedvező enyhelyeket keresnek a tél beálltakor, ahol a juhok a hó alatti füvet megtalálhatják. Az asszonyok és leányok a *stan* vagy *stanica* körüli munkákkal vannak elfoglalva: fejjéssel, sajt készítéssel, a tej szétöntésével, fölözéssel; a juhokat megnyírják, gyapjút fonnak, abból ruhát készítenek. A tapasztaltabb pásztorok a hegyi aklok közelében alszanak a kunyhóikban, és a pásztorok segítségével a farkasoktól védik a nyájat. Minden juhnak nevet adnak, ismerik tulajdonságait, óvják őket a betegségektől. Úgy tűnik, az állatok betegségeit jobban ismerik, mint az embereket, gyógyítják őket, az ellésnél segítenek, minden vágyukat felismerik azok szeme állásából és mozgásából. A juhok pedig hallgatnak a pásztorokra, megismerik hangjukat, minden mozdulatot és botlendítést megértenek. Ha a juhok ellenek, gyakran több tíz egy éjszaka, és összekeverednek, a pásztorok valóban tudják, melyik anyához melyik bárány tartozik. A juhok és a velük foglalkozó pásztorok úgy szeretik és megértik egymást, mintha egy család tagjai volnának.

A montenegrói Hercegovinában, különösen a Drobnjakoknál Svetozar Tomić szerint az állattartás ritmusához igazodtak az ünnepélyes alkalmak, ami szerint az évet felosztják, és az időt számítják. Az év ősszel kezdődik, amikor a kosokat (*prazovi*) a juhok közé eresztik, leginkább Petkovača napja (október 14.) körül. Ugyanúgy jelentős időpont az ellés ideje márciusban, az első fejes ideje Đurdevdankor (Szent György-nap), és Péter-nap, amikor a hegyekbe indulnak stb.

A lakosság a földművelésből és állattartásból származó termékekkel táplálkozik. Korábban már említettük, hogy a Šar- és Balkán-hegységtől északra, valamint Albániában a kukoricakenyér, a tengermelléken és az átmeneti övezetben a búzából készült kenyér fogyasztása gyakori. A kukoricakenyér, amit jól kisütnek, az Északi övezet legnagyobb részén *projaként* ismert. Kukoricából készül a *puliszka* (*kačamak*), amit a pásztorok *ordával* (*urda*) esznek. Egyébként a *polenta*, *mamaljuga*, vagy a fent említett kačamak a románok lakta Duna menti övezetben népeledel. Kukoricalisztból, tojásból és tejfölből készül a Dinári övezet számos étele, a *jajuša* (köleslisztből), a *cicvara*, a *čimbur* (tejföllel leöntött főtt tojás) és más ételek.

Leginkább különböző zöldséggel, tejjel és tejtermékekkel táplálkoznak (különböző túró és sajtfélékkel: *sirac*, *pletenac*, *kripavac* stb., valamint tejföllel, savóval, a savanyú tej különböző változataival (*mlečnica*, *zamlaz* stb.), ritkábban hússal. A káposzta, bab, vöröshagyma, paprika és padlizsán kedvelt zöldségek, melyet télire is eltesznek (*turšija*). Egyre nagyobb jelentősége van a krumplinak, ami néhány évtizeddel ezelőtt még ritkaságszámba ment. A marhahús fogyasztása a falvakban ritkább: elsősorban igavonásra, szántásra és tejhaszon miatt tartják. Télire marhahúsból készül a szárított hús, leginkább a Stari Vlah területén, és mint szárított és füstölt hús kerül kivitelre. A bárány és juhhús gyakrabban kerül fogyasztásra, főképp nyáron és ősszel. Nagy becsben tartják a disznóhúst, amit szárítanak és nagy mennyiségekben fogyasztanak. Szerbia moravai részében minden család nagy mennyiségekben készíti télire valónak a disznó füstölt húsát és szalonnáját. Úgy vélhetnénk, hogy Šumadija és Montenegró karsztos részében sokkal több húst fogyasztanak, mint a félsziget más részeiben, ez utóbbiban a füstölt hús és a *kastradinának* nevezett húskészítmény fogyasztása gyakori.

Különbségek ennek ellenére léteznek. A dinári állattartók fő eledelét a kačamak, a kukoricakenyér, a tej és tejtermékek, a juhhús teszi ki, a zöldségek kevésbé jelentősek. A Balkán-hegység és a Sredna Gora pásztorai még kevesebb húst fogyasztanak.

Különbözik egymástól a Kárpát-Balkán hegységtől nyugatra és az Al-Dunai-síkságon élő lakosság. Ez utóbbiak nagyon takarékosak és javarészt kenyérrrel és tejtermékekkel táplálkoznak, más ételek rovására. A kenyéren kívül padlizsánt és paprikát esznek, mely leginkább nagyon csípős. Körültekintően és takarékosan táplálkozik a lakosság azon része is, mely sokáig a hűbérrendszer hatása alatt állt vagy most is ebben a rendszerben él. A paprikahalmok, melyek egész dombokká nőnek, az al-dunai és Központi részek városi piacainak mindennapos őszi látványa. A paprika a lakosság fontos tápláléka a felsorolt körzetekben. A házak falait paprikafűzések borítják, melyek itt száradnak, és ily módon kerülnek téli tárolásra. A paprika tehát nemcsak fűszer, hanem a táplálkozás fontos alkotóeleme is.

A bizánci civilizáció körzetébe eső területeken a fűszerek használata erőteljesebb volt, minden étel fűszeresebb, mint a Dinári-hegység patriarchális övezeteiben. A közép-európai kulturális hatás alatt álló területeken egyre inkább érződik annak eredménye. Ez az oka, hogy Szerbia Moravai körzeteinek lakói bánásági, bácskai, szerémségi rokonaikat és nemzettársaikat utánozzák, és azokat, akik Szerbiába költöztek vissza: ismert az osztrák–magyar konyha, különösen a magyar, amely nagyon zsíros és fűszeres.

A gyengén fejlett ipar hatása az életmódra csak némely városban érezhető.

Tizenötödik fejezet

A TELEPÜLÉSEK FEKVÉSE ÉS TÍPUSAI

A lakhelyváltoztató mozgások következményeiről írt fejezetben már megjegyeztük, hogy a kedvező földrajzi fekvés mindenkor, a legmélyebben ható változások után is csalétekként vonzza az itt összegyűlő és letelepedő embereket. A mai települések helyén gyakran már az őskorban is települések voltak. Nincs az az emberi élet és munka számára megfelelő hely, amit az idők során ne népesítettek volna be, és ne alapítottak volna rajta valamilyen lakóhelyet. Ha eljön a nagy menekülések és kivándorlások ideje, és némely területek teljesen elnéptelenednek, az új telepések ezeken a régi, korábban már lakott területeken állapodnak meg. A népesség tehát mindig meghatározott pontokon telepedett le: előbb egy kis magot képezett, majd a köréje gyűlő újabb csoportok, a szervesen anyagok kristályosodási folyamatához hasonlóan, köré rétegződtek. Az egyszer csoportba gyűlt emberek munkájukkal és értelmükkel növelik a természet nyújtotta kincsekből adódó gazdagságukat, amivel a hely értékét növelik. Ez további csoportokat vonz, amelyek a hely gazdagságát és forrásait szeretnék kiaknázni, amelynek értékét az emberek munkája növelte meg. Ily módon nő az agglomerációs körzet nagysága, fejlődik színvonala.

A városok és a falvak kialakulásához vezető földrajzi és társadalmi körülmények sok tekintetben különböznek. A városok magasabb rendű társadalmi alakulatok, zömében egy fejlettebb civilizáció kifejezésformái, míg a falvak egyszerűbb egységek. Egy körülmény mindkét esetben azonos: ezek a *természeti* vagy *földrajzi* körülmények, jóllehet ebben is mutatkoznak különbségek. A nagyobb települések helyzetére és fejlődésére, ahol a foglalkozások és életmód szélesebb skálája tárul elénk, a természeti feltételek, a nagyobb és tágasabb természeti övezetek *földrajzi sajátosságai* hatnak, a falvak helyének kiválasztásakor pedig döntően helyi, *topográfiai sajátosságok* hatnak. Továbbgondolva, amíg a falunál a természeti adottságok döntőek, a városoknál a földrajzi sajátosság csak egy a tényezők sorában, amely fekvését és fejlődését meghatározza. Gyakran ezekkel azonos fontosságú, máskor lényegesen fontosabb a történelmi fejlődés általános menete, a civilizációk váltakozása, az új útvonalak, a közlekedési eszközök forradalma, az etnográfiai adottságok. Tény, hogy ezek a tényezők az általános jólétre, a falu fejlődésére is kihatással vannak, de egészen ritkán hatnak azok fekvésére és típusára.

A fent elmondottak alapján a körülmények meghatározása során eltérő módszert kell alkalmaznunk a városok és a falvak esetében. A városok és kisvárosok kialakulását alakító tényezők vizsgálata a domborzat, az utak, a föld termékenysége, a gazdasági adottságok, a körzet történelmi fejlődése, nemritkán az egész Balkán-félsziget és a szomszédos és távolabbi országok történelmének ismeretét feltételezi. Ezeknek a tényezőknek a segítségével és pontos térképek alapján a karosszékből folytatott elemzések is jó eredményeket hozhatnak, de élethűbb, pontosabb és használhatóbb eredményeket csak a közvetlen megfigyelés adhat. A kisebb települések helyzetének

és típusainak elemzését a földrajzi és gazdasági adottságok helyszíni felmérésének kell megelőznie.

Íme a Balkán-félsziget városaiban és falvaiban végzett vizsgálataim eredményei, melyekhez az említett módszerrel jutottam.

VÁROSI TELEPÜLÉSEK

A városok és kisvárosok fekvése. – A városok típusai. – A mediterrán–dalmát variáns. – Albán variáns. – Görög variáns. – Török–bizánci, vagy más néven igazi balkáni típus. – A patriarchális rendszer városai

A Balkán-félsziget városaira minden időben a kapcsolódás és elterjedés földrajzi sajátosságai voltak legnagyobb hatással. A hossz- és keresztirányú völgyeken utak vezettek, vég- vagy keresztvezető pontjaikon, valamint a védett öblökben, ahol a tengeri és szárazföldi útvonalak találkoznak, adottak a városok kialakulásához legmegfelelőbb feltételek. Olyan városok is vannak, amelyek a fennmaradásért folytatott küzdelemben elvesztették jelentőségüket, de a legmegfelelőbb helyzetben lévők a civilizációk váltását is átvészelték és évszázadokig fennmaradtak.

A félsziget legrégebbi városai az égei, az adriai és a montenegrói tenger melléken találhatóak, és közvetlen kapcsolatban vannak a hellén kolonizációval és civilizációval, valamint a római és bizánci kultúrával. Közülük sok mára már eltűnt. Athén, Pireusz, Patrai, Durrës, Dubrovnik, Trogir, Zadar maradtak fenn, valamint a Fekete-tenger partján néhány kevésbé ismert, pl. Burgas, Anghialos, Midija (Κηϊκόη) stb., és más, kisebb jelentőségű helységek, továbbá Szaloniki, amely a legnagyobb földközi-tengeri öböl partján fekszik és a szárazföldi utak végpontja is egyben, aztán Isztambul, mely az európai és ázsiai utak végpontja és tengerszorosban épült.

Újabb azok a tengerparti városok kaptak erőre, melyekhez az új szárazföldi utak vezetnek. A műszaki fejlődés az előtte leküzdhetetlennek tartott természeti akadályokon is felülkerekedett. Egyes, hajózás tekintetében közepes jelentőségű városok, mint Trieszt és különösen Rijeka (Fiume), melyek a főbb útvonalak végpontján helyezkedtek el, új kereskedelmi és munkáltatóközpontokká léptek elő.

A szárazföld belsejében fekvő, zömében római vagy bizánci eredetű városok, melyek közül némelyek régebbi alapokra épültek (illír, trák, kelta vagy őskori alapokon nyugszanak) a hosszirányú utak mentén, a völgyekben helyezkednek el. A Morava–maricai-völgyben Belgrád, Niš, Szófia, Plovdiv és Edirne (Drinápoly, Jedren) fekszenek, Szkopje és Veles, valamint más, kisebb jelentőségűek a Vardar völgyében. A városok története is annak bizonyítéka, hogy a Balkán-félsziget történelmében a civilizációk fejlődése nem kontinuuus. A hódítások és háborúk idején a korábban jelentős városok süllyedtek jelentéktelen vidéki városok szintjére, vagy tűntek el, hogy a kedvező feltételek hatására azután újból fellendüljenek. A barbár betörések és a török hódítás idején csak azok a városok maradhattak fenn, melyeknek földrajzi helyzete ezt lehetővé tette. Ehhez a csoporthoz tartozik Szaloniki és Isztambul kifejezetten kedvező fekvésével. A szárazföldi tömbben, a folyami és szárazföldi utak találkozásánál fekvő Belgrád ugyancsak ide sorolható, és soha nem veszítette el jelentőségét. Szintén jelentős város Niš, ahol két hosszirányú út ágazik szét, és az Adriai-tengerre vezető keresztirányú út is itt találkozik velük. Szófia a hosszirányú és keresztirányú utak

keresztződésénél (a Ginci-szoros) és a szubbalkáni völgyben vezető út találkozásánál; Plovdiv a Marica termékeny és tágas völgyében, a konstantinápolyi úton, ahol a rodopei út és a szubbalkáni utak futnak össze; Edirne a trák–macedón és montenegrói tenger mellékre vezető utak és a hosszirányú utak találkozásánál fekszik. Végezetül Szkopjét említjük meg, a Morava–vardári–katlan és számos út találkozásánál, melyek a Kosovo-metohijai–katlanba és Boszniába, valamint a Tetovói–katlanba vezetnek, Albániába és Macedóniába futnak Devebairon és Kjustendilen keresztül.

A keresztirányú utak viszonylatában a *Via Egnatia* és a *zetai út* mentén fekvő városok a legjelentősebbek. Az előbbin Durrës, Elbasan, Ohrid, Bitola és Voden fekszenek, az utóbbin Shkodra, Prizren és Đakovica. Csak másodrangú jelentőségűek voltak azok a városok, melyek a Bar, Kotor, Dubrovnik és Split városokból induló, a szárazföld belsejébe vezető utak mentén helyezkedtek el. Amikor a kereskedelem és kultúra központjai Itáliában, legfőképp Velencében voltak, és amikor Dubrovnik kereskedelmi jelentősége meghatározó volt, az Adriai-tenger partja a félsziget kulturális és kereskedelmi életében is meghatározó jelentőségű volt. A középkorban és a török uralom évszázadaiban is megtartotta ezt a szerepét, mely a XIX. sz.-ig fennállt. A Durrëstől Splitig sorakozó adriai városok aranykora volt ez. A Balkán-félsziget kereskedelme ezután északi irányba, Közép-Európa felé fordult, ezért ezek a városok elvesztették jelentőségüket. Ekkor veszítették el fontos kereskedelmi szerepüket Užice, Novi Pazar és Plevlja, melyek az Adriai-tenger partjain végződő keresztirányú utak mentén feküdtek. Mások, mint Danj és Drivast, a középkori kereskedelmi központok és árumegállító helyek jelentéktelen falvakká vagy romokká váltak. Megint mások majdnem teljesen eltűntek, mint Brskova, a kis bányászváros a Tara bal partján, Trepča és Novo Brdo szomszédságában. Azok a városok, melyek tágas és termékeny katlanokban feküdtek, megőrizték helyi jelentőségüket, mint Prizren és Đakovica, vagy az adminisztratív és politikai centrumokká előlépő városok, mint Szarajevó és Priština.

A Balkán-félsziget északi határát nagy folyók képezik: a Duna a torkolatától Belgrádig, valamint a Száva és a Dráva. Partjaik gyakran mocsarasak, a mocsarokból kiemelkedő hátaikon védett helységek alakulhatnak ki. A folyók halban gazdagok, körülöttük tágas és termékeny síkságok terülnek el. A kedvező feltételek ide vonzották már az őskori embert is, aki a Száva menti mocsaras síkságokon cölöpökre emelt településeken élt, vagy a Duna teraszos partján építette fel falvait. A régi települések romjain emelték fel városaikat a kelták, de különösen a rómaiak a Duna és a Száva mentén: *Sirmium* (Mitrovica mellett Szerémségben), *Singidunum* (Belgrád), *Viminatum* (a Morava torkolatánál), *Artiaria* (Lom-Palanka Bulgáriában) és mások. A Duna és Száva menti utak, melyek az ókorban Észak-Itáliába vezettek, soha sem veszítették el jelentőségüket. Ma a Belgrád–Rijeka vasútvonallal és a folyami utakkal váltották fel őket. A római kortól kezdve nemcsak a termékeny síkságok, de a hajózható Duna és mellékfolyóinak közelsége is döntő fontosságú volt; partjain fekszik a városok és kisvárosok jelentős része, melyek közül néhány a kivitel és behozatal fontos központja. Városok sora fekszik Ljubljanától és Zágrábtól Rušćukig, Cerna Vodáig és Galatiig a Duna alsó szakaszán. Mindegyikük fejlődő város.

Más történt a felsorolt folyók szurdokaiban fekvő városokkal, mint mondjuk a Duna Vaskapu környékén fekvő városokkal. Golubac (Galambóc) a középkorban és a török uralom idején a Vaskapu bejáratánál álló vár miatt volt jelentős. Aztán ott

van Milanovac, Tekija stb. A felsorolt városok elszigetelten állnak a szurdokban. A Duna vaskapui (*đerdapi*) partja meredek, a Dunába szakadó, mély völgyekkel tagolt, az átjárás köztük legalább olyan nehéz, mint a hegyekben. Nincs út a folyó mellett, a hátszázggal tartható kapcsolatok is rosszak, ezért egyetlen piacnak sincs kereskedelmi jelentősége. Azokon a helyeken létesültek a városok, ahol a folyami hajózás a legnehezebb, ahol a folyószabályozás előtt pihenők voltak kialakítva. Emellett fontos halászati központok is, ahol a dunai halak mellett jelentős a tok és a viza halászata is. Ezek a halak a Fekete-tengerből úsznak fel ikrarakás céljából. A Duna szabályozása után a városok csak halászati jelentőségüket őrizték meg, életminőségük pedig sok tekintetben alacsonyabb a jobb falvakkal összehasonlítva.

A halászváros jellegzetes példája Dojran vagy Polenin az azonos nevű dél-macedóniai tavon, mert az őskortól kezdve máig halásztelepülésként volt ismert. Egy kisebb katlan gazdasági központja, emellett két út vezet közvetlen közelében, az egyik Furkán keresztül Bojmijába, a másik Széreszbe. Jelentősége nem nőtt meg azóta sem, hogy megépítették a Dojran mellett Széresz (Sérrai) és Szaloniki irányába haladó vasutat. Ma is főképp halászatból élő város, csak az oszmán bégek foglalkozása eltérő. A tó halban bővelkedik: harcsában, pontyban, valamint két helyi fontosságú halban, a belvicában és kosterban gazdag.

Mint azt már említettük, Dojran mindig halászváros volt. Hérodotosz a Prazias-tavi (Dojran), perzsák és peonok közt vívott csatáról írja: „csak azokat a peonokat nem tudta Megabas leigázni, akik a *Pangeon-hegy (Belasica)* és a *Prazias-tó környékéről* voltak. Próbálkozott a tó partján, a parthoz csak egyetlen helyen kapcsolódó, *cölöpökön épített házakban lakókkal* is. A cölöpöket, melyeken a faházak állnak, a lakosok közös erővel hozták, és verték le a tóba. Később terjedt el az a szokás, hogy minden nősülő férfi – és mindegyiknek több asszonya volt –három cölöpöt hoz az *Orbelos-hegyről*, és a tó partján leveri azokat. Minden peonnak ilyen cölöpön áll a háza, a ház padlóján van az ajtó, amin keresztül a tóra ereszkednek. A kisgyerekeket lábuknál fogva megkötözik, hogy a vízbeesést megelőzzék. A lovakat és az igásállatokat hallal etetik, melyből olyan sok van, hogy elég a kötélre kötött kosarat a vízbe eresztetni, és ki idő után hallal telve felemelni”.⁷⁷A Dojrani-tavon manapság folytatott halászat is némiképp a Hérodotosz által leírtakra emlékeztet. A part menti, náddal benőtt területeket 50-60 részre is felosztják, ezek túlnyomórészt magántulajdonban vannak. A halászhelyeket még további részekre osztják nádlészával. A vadászhelyekre vágott-tollú madarakat engednek, amiknek *kraji* vagy *vrančišta* a helyi elnevezése; ezeket vízre eresztve a halakat megzavarják és a kisebb rekeszekbe (az „*ambarokba*”) terelik, ahonnan aztán a halászok nagy tömegben emelik ki a halakat. Ez idő alatt kunyhókban laknak, melyek a halászhelyek környékén magasan állnak. A halászok közül sokan egész évben ilyen cölöpön álló kunyhóban élnek.

Amíg az imént felsorolt városok jelentős nemzetközi vagy regionális fekvésük okán fontosak, az egyéb, kevésbé jelentős agglomerációk a helyi gazdasági lehetőségek függvényében létesültek. Ilyenek például azok a városok, melyeken keresztül nem vezetnek szárazföldi vagy vízi utak, de egyes részeik gazdaságilag egységet képeznek. A folyók mentén felsorakozva ezek a városok egy sorba fűzve tárulnak

⁷⁷ *Die Geschichte des Herodot, deutsch von H. Stein.* 5. kötet. 1875. 15–17. fejezet.

szemünk elé. Miután a Balkán-hegységtől és a Rogozna-hegytől északra a folyók észak–dél irányúak, és ugyanilyen irányú a Mesta és a Struma is a Rodope-hegységtől délre, ezek a városok is észak–dél irányban sorakoztak fel. Így követik egymást Észak-Bulgária városai a Jantra, az Osma és az Isker folyók mentén, Szerbia városai a Timok, a Drina és az Ibar partján, Bosznia városai a Drina, a Bosna, a Vrbas, az Una és a Sana mellett.

Mitrovicától délre Kosovóban, valamint Ništől és a Balkán-hegységtől délre a domborzat sok kis egységre szakad, a városok a katlanokba szóródtak szét (Bitola, Prilep, Đakovica, Priština stb.). Olyan városok is vannak, melyek helyi gazdasági központok, de emellett halászatból is élnek, mint Ohrid és Struga. Metohijától északra a főbb települések a karsztmezőkön épültek (Cetinje, Nikšić, Nevesinje, Trebinje, majd Livno és Duvno Nyugat-Boszniában, Otočac és Gospić Horvátország karsztos részében, Postojna és Planina Krajna területén). Az egymás után következő városok iránya megegyezik a karsztmezők északnyugat–délkeleti irányával.

Minden benépesült körzetnek gazdasági központtal kellett rendelkeznie. A központok a középkorban gyakran a jól védhető, nehezen hozzáférhető helyeken alakultak ki. A középkori zsupa központja egy vár volt, mely a meredek falú hegytetőre épült. A várat város vette körül.⁷⁸ Gyakran előfordult, hogy a vár és a város is a folyó kanyarulatában volt. Veszély esetén a város lakossága a várban lelt menedéket. Ez a középkori várostípus gyakorlatilag teljesen eltűnt vagy jelentősen átalakult. Romjait azonban minden balkáni vidéken megtalálhatjuk: gyakran a középkori váralja házaira és épületeire is rábukkanhatunk. Ilyen romok az erdőkben is vannak, régóta elhagyva. Ezek a nép csodálatát és félelmét váltották ki, számos történelmi esemény helyszínét látták bennük. Ilyen romok találhatók Szerbiában Novo Brdo, Trepča, Brvenik, Brskovo, Svrlijig, Borač, Koznik, Maglič, Zvečan, Petrič helységek közelében, Boszniában pedig Bobovac, Kušlat, Branduk, Hodidjed, Prusac környékén. Olyan középkori városok is vannak, melyek a török uralom idején jellegükben megváltoztak, de továbbra is fennmaradtak. Ilyen Trnovo a Jantra kanyarulataiban, Gabrovo, Kotel, és Bracigovo Bulgáriában, Szerbiában Prokuplje, Prizren, és Ohrid, Boszniában Jajce, Olovo, Dobrun és Srebrnica stb.

Hasonló védett helyzetben van az Adriai tenger mellék városainak többsége, melyek gyakran voltak ellenséges, főképp kalóztámadások célpontjai. A védett területeket falak veszik körül, mögöttük fejlődött a város, szűk helyen összezsúfolva. A Kotori-öböl minden városa ilyen, az öböl bejárata is védőgátként szolgált, amit gyakran még kifeszített lánccal (*verige*) is védtek. Ilyen zsúfolt város Kotor is, mely Raška tengeri kijárata volt, kivitelre és behozatalra berendezkedett kikötőjével a későbbiek során is megőrizte jelentőségét, egészen addig, míg a szárazföld belsejébe vezető utak nem veszítették el teljesen jelentőségüket és nem uralkodott el a bizonytalanság. A Šibeniki-öböl a Krka elárasztott torkolata, a kanyargós Szent Antal-csatorna is az öbölbe vezet, amely a mészkősziklák közé vájta magát, és ezért folyószurdokra emlékeztet. Emellett a velencei időkből származó vár is védi, a csatorna bejárata előtt pedig Zlarin szigete áll. Dubrovnik egy mészkőszigeten épült, ami a szárazföldi szláv Dubrava helységtől csatornával vagy tengeröböllel volt elválasztva. A mészkőszigetre már a kezdetben falakat emeltek, a falak között pedig a

⁷⁸ A szerző itt a *podgrade* szót használja, ami ebben az értelemben váralját jelent. A ford. megjegyzése.

város fejlődött, melynek lakossága sokáig latin eredetű volt. A legérdekesebb mégis Trogir helyzete. A Kašteli-öböl nyugati kijáratán alapították, mely itt egy nagyobb folyó szélességénél alig valamivel szélesebb. A tengerszorostól északra Čiovo szigete, északra a Kašteli-síkság mezői fekszenek, melyek a Kozjak- és az Opor-hegy alatt húzódnak. A síkságon keresztül csatornát vágtak, ily módon a szárazföldről elválasztották a kicsiny, hordalékból épülő szigetet, amit fallal vettek körül. A Čiovo-sziget felé vezető úton és a mesterséges csatornán is emelhető hidakat helyeztek el, aminek segítségével szükség szerint a várost elszigetelhették. Ezáltal Trogir mindig ellenállt az ellenséges hadaknak, ezért a középkori dalmát városok legtisztább képviselőjének, középkori múzeumnak is tarthatjuk.

A török uralom idején egyes hegyek lábánál, katlanokban és völgyekben lévő városok jelentősége mint karavánok pihenője vagy mint vásározó hely megnőtt. A XIX. sz. közepéig a Balkán-félsziget egészén alkalmazták a hazai és külföldi áruk középkori szállítási módját, ami lovakkal, öszvérekkel és tevékkel történt. Ez a *fuváros közlekedés (kiridžijski saobraćaj)*. Amint azt már a *kulturális övezetekről* írt fejezetben leírtuk, régmúltról ismertek a pihenőhelyek, és a fuvaros semmi pénzért nem tesz meg hosszabb utat egy nap, nehogy a mezőn érje az este. A pihenők jelentősége emiatt megnőtt, és gyakran egész karavánvárosok alakultak ki, bennük sokféle mesterség és foglalkozás kapott helyet, ami a fuvaros számára fontos lehetett. A középkori teherszállítást egyre inkább felváltotta az ökrök vagy bivalyok húzta szekerekkel és fogatokkal történő teherszállítás. Ha a fuvarosok egyik vagy másik fajtája átjut a hegyen, két-három napot az első városban marad, mely a hegy lábánál található: itt megpihen és elvégzi a szükséges javításokat is. A Balkán-hegységtől északra és délre is számos város található, mely emiatt a török uralom idején rendkívül élénk volt; mindamelllett a hegyi és síksági emberek is itt cserélték ki árujukat. Ilyen helyzetben voltak Berkovitsa, Vratsa, Orhanija, Teteven, Trojan stb. Néhány városka a konstantinápolyi úton is a kereskedelem ilyen módjának köszönheti viszonylagos jólétét.

Ha a karavánokra rablók támadtak, dolgukat az is könnyítette, hogy a karavánok lassan haladtak. Olyan időszakok is voltak, amikor a fuvarosok nem mertek útrakelni. A városok a karavánok viszonylag biztonságos közlekedése idején sem tudták minden szükségletüket kielégíteni. Hogy a nehézségeket bizonyos fokig elkerüljék, egyre nagyobb szerephez jutottak a *vásárok*. Vásárok már a középkorban is voltak, de a török uralom idején váltak jelentőssé. A török hatóságok törekedtek a vásárok előtt 15-30 nappal biztonságossá tenni a vásárhelyek felé vezető utakat. A főbb vásárhelyek kialakulása gyakran a kereskedők vállalkozókedvétől függött.

A vásártartó helyek lettek a félsziget szárazföldi részének leggazdagabb és legfejlettebb városai. Tekintsünk el azoktól a városoktól, melyek földrajzi fekvésüknél fogva is fejlődtek; azokat soroljuk fel, amelyek vásáraik révén váltak nagygyá. A nagy vásárról ismert dél-albániai Muskopolje a Devoll folyó partján a XVIII. sz.-ban 60000 lakost, főképp aromunt számlált. Minden Központi és Nyugati körzet kereskedelmi központjának számított, és a Balkán-félsziget szárazföldi részén is ez a város volt a kereskedelmi központ. A félsziget egészén ismertek voltak a muskopoljei vásárok, nyomdák és iskolák. A város gazdagsága a joáninai Ali pasa rablóit is idevonzotta, akik a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején többször kifosztották és romba döntötték azt. Híresek voltak a széreszi húsvéti vásárok, melyek egy hónapig tartottak és trákiai, macedóniai, egyes bulgáriai körzetek és szerbiai (Jagodina, Niš, Pirot, Leskovac)

kereskedőit is idevonzották. Széresz a XVIII. sz.-ban Muskopolje vetélytársának számított. Miután Muskopoljét kifosztották és lerombolták, Széresz indult fejlődésnek. Jelentőségét a vasút kiépítéséig megtartotta. Az időben a széreszi vásárok voltak a legfontosabbak a félszigeten, a központi részek számára pedig oly nagy jelentőségük volt, mint a lipcsei vásárnak Németország egyes körzeteiben. A Szezei-csatorna átvágása és a moravai–vardári vasút megépülése után Széresz elvesztette jelentőségét. Csak a régi balkáni életmód és a hagyományos, karavánon történő szállítás ideje alatt lehetett jelentős vásározóhely. Az olcsó indiai gyapot, angol acél és európai áru megjelenése után Széresz kereskedelme és ipara megszűnt. A boltok fele bezárt, az utcák elnéptelenedtek; a városban számos, dalmát nemesi ház stílusában megépített, de tönkrement épület tanúskodik a pénzügyi csődről. A moravai–vardári vasútvonal, annak is a Bitola–Saloniki szakasza okolható a híres szeptemberi prílepi vásárok hanyatlásáért, pedig oda még a dubrovniki kereskedők is eljártak. A prizreni vásárok is jelentősek voltak. A Balkán-félsziget keleti felében a bulgáriai Stara Zagora környéki, délen meg a Lárisa környéki vásár számított jelentősnek. Északon, Szerbiában az užicei és valjevói vásárok voltak ismertek. A török időkben ezeken a vásárokon és a más városok vásárain cseréltek gazdát a Balkán-félsziget különböző tájairól érkező áruk, és itt vásárolták meg a számukra szükséges cikkeket is.

A balkáni kereskedelem és a városok fejlődésében a jó utak és a vasút megépülése jelentette a fordulóponzt. A félsziget egészén, Albániát kivéve, a vásártartó városok elveszítették a rájuk jellemző élénkséget. Ebben a gyengén fejlett gazdasági adottságokkal rendelkező, és a személyes és anyagi biztonság terén legrosszabbul álló országban a vásárok jelentősége kicsi volt, de megőrizték korábbi jellegüket. Még ma is tartanak alkalmi vásárokat a hajók vagy hidak mentén és az útkeresztezéseknel. A hajók körül tartott alkalmi vásárok folytán fejlődött Pekinje városka a Shkumbin partján.

A XIX. sz. elejétől a városok és kisvárosok kialakulásának még egy módja létezett a Balkán-félszigeten. Szerbia, Görögország és Bulgária felszabadulása után, vagy amikor Montenegróval együtt újabb területekre tettek szert, új közigazgatási központok kialakításának, új piacok és regionális központok alapításának igénye lép fel, és ennek során a kedvező földrajzi helyeken, akár léteztek ott ezt megelőzően falvak, akár nem, kisvárosokat alakítottak ki. Ha a környék gazdaságilag erős volt és a városka utak találkozásánál épült, gyakran egész rövid idő alatt megerősödött kereskedelmileg és a lakosság elkezdett odaáramlani, mint az Obrenovac, Mladenovac, Žabare, Lapovo esetében történt Szerbiában, míg más újonnan létesült kisvárosok, mint Boljevac, Derventa, Natalinci, Topola csak tengődtek. A gyengébb gazdasági háttérrel rendelkező városkák gyakran a vásárokból tartották fenn magukat, mert 30-40 évvel ezelőtt a vásárok Szerbiában jelentős gazdasági erővel bírtak. A városkák további fejlődésére ez is hatással volt. Miután Szerbia felszabadulása után a termelési módok váltása gyorsan megtörtént, ez a városkák fejlődésén is nyomot hagyott, mert környezetük gazdasági helyzetétől függtek leginkább. Kezdetben állatvásárokat és a velük kapcsolatos áruk vásárát tartották; a marhakereskedők voltak a legfontosabb emberek, legtöbbjük boltot is nyitott. Ezután sok vidéken a gabonakereskedelem került előtérbe a marhakereskedelemmel szemben, mellette pedig az aszalt szilva, lekvár, pálinka, faáru kereslete is megnőtt. Megváltozott a kereskedelemben

megjelenő áru jellege és a kereskedés módja, valamint a kivitel iránya és a szállítás módja. A régi kereskedők közül sokan nem alkalmazkodtak az új körülményekhez, és sorra mentek tönkre. Másoknál a nagyobb üzletekre való hajlam fejlődött ki, és az élénkebb kereskedelemmel rendelkező városokba költöztek. Szakadatlanul cserélődtek a kereskedők a boltokban, rendkívül kevés volt a régi kereskedőcsalád. A gazdasági erővel együtt a lakosság száma is hullámzott az új kisvárosokban. A gyengébb hozamú évek vagy a szarvasmarha tömeges pusztulása, minden gazdasági válság, háborúk, a kereskedés útirányának változása nyomot hagyott a kisvárosok gazdasági életén: a lakosság elköltözött és visszatért, a kisváros gyorsan hanyatlott vagy nőtt. Íme néhány példa:

Ivanjica, a szerbiai Stari Vlah területén, a Moravica partján a vidék felszabadulása után keletkezett, 1830 és 1833 között ott, ahol előtte csak egy török vendégfogadó (*han*) állott, amely a szórt⁷⁹ települések és erdős, elsősorban állattartásból élő óvlach típusú részek közigazgatási központjának számított. A kisváros kiépülésének első lépése tehát egy „körzeti iroda” felépítése volt a Moravica folyó partján. Először Nova Varoš környéki telepések, sjenicai, Nova Varoš-i és környékbeli parasztok érkeztek, később pedig néhány vasojevici család. Az 1867-ban kirobbant szerb–török háborútól 1878-ig Prijepolje, Plevanj és Bijelo Polje vidékéről származó felkelők (*ustaša*) költöztek ide. Folyamatosan, napjainkban is érkeznek falusi gyerekek szakmát tanulni a városba, és itt városiakká válnak. Megalakulása után Ivanjica a környék marhakereskedelmének központja lett. A vállalkozó kereskedők tavasszal sok állatot vásároltak, közöttük kiemelkedően sok ökröt, nyár folyamán a környékbeli hegyi legelőkön hizlalták azokat. Kisasszony napjától 1800-2000 állatot is számláló csordákat hajtottak Belgrád, Šabac vagy Bosznia felé, de mellettük juhokat és disznókat is tereltek. Emellett szárított húst és velőt (marhacsontból nyert ún. *salonát*) is előállítottak kivitel céljára. A helyben tartott állatvásárookra nemcsak a környékbeliek jöttek el, de Podgorica és Shkodra környéki kereskedők is. A sarajevóiak vasárut (kaszát, lemezt, szöget, csengőket, ekevasat, késeket stb.) hoztak a vásárra, a karlovói bolgárok kötelet és zsineget árultak. Peći és đakovicai puskakészítők is jöttek, čajnicei pokróckészítők, sőt foćai kések is.⁸⁰ Az időben Ivanjica számított a legélénkebb és legtehetősebb városnak Szerbiában. 1880 után, a háború után, a lakosság anyagilag elszegényedett; a marhák száma visszaesett; Boszniával, Sandžakkal, Metohijával a kapcsolatok megszűntek; a kereskedelem iránya egyedül az Osztrák–Magyar Monarchia területére irányult. Gazdasági válság következett be Szerbia délnyugati részében. A marhakereskedelem hanyatlásával Ivanjica is hanyatlásnak indult. A piac másfajta árut választ, a szilva, a gyümölcs, a faáru, némiképp a gabona eladásából tartja fenn magát; de emellett a marhakereskedelem sem szűnik meg. A vállalkozókedvű lakosság azonban városának jövőjét jellegének megváltoztatásában, ipari központtá alakításában látja. A balkáni háború kitörése előtt a Moravica folyó energiáját helyezik szolgálatukba, és egy 240 lóerős vízierőművet építenek, amely a fafeldolgozáshoz, gabonaőrléshez, ványoláshoz, szitagyártáshoz és kádármunkához szükséges gépeket mozgatja.

⁷⁹ A magyar szakterminológia a szórványtelepülés kifejezést ismeri. A szórt település a szórvánnyal azonos jellegű, a szövegűség miatt maradt ilyen formában a szövegben. Ford.. megjegyzése.

⁸⁰ Radoje Uskokovic: Ivanjica. *Glasnik Geografskog Dru tva.* 6. füzet. P. 139.

Natalinci városa, a šumadijai Jasenica partján Novo Selo településből fejlődött ki, melyet Palanka és Karađorđeva Topola közötti úton piroti telepések alapítottak azzal, hogy kocsmát és boltot nyitottak itt. A környező jasenicai és lepenicai falvak számára ez lett a legfontosabb vásárhely, és fejlődése során összenőtt a szomszédos Pavlovac faluval. 1881-ben a települést kisvárosi rangra emelik és a Natalinci nevet kapja⁸¹

A montenegrói Drobňjak területén fekvő Šavnikot 1861-ben alapították. A Drobňjak törzs egy része török, a másik része montenegrói területen élt, a köztük lévő határ a Šavnik, a Bijela és a Bukovica folyók közti széles sáv volt. A folyók találkozásánál malmok álltak, és szokásjoggal szabályozták a Drobňjakok jogát, miszerint mindkét törzsrész idejárhat gabonát őrölni, mert Montenegró területén ritkák az olyan folyók, melyeken malmok működhetnek. Gyakran sok ember várakozott, emiatt egy molnár kibővítette malmát, és kocsmát meg boltot nyitott benne. A malom körül többen házat, kocsmát és boltot építettek, iskolát alapítottak, és 1870-ben kisváros rangjára emelték az addigi malomcsoportot.⁸²

A kosovói Uroševac (Ferizaj, Ferizović) esete is érdekes. 50-60 évvel ezelőtt itt csak egy Feriz nevű ember kocsmája állt a Kosovo–Prizren úton. Miután a Mitrovica–Szkopje vasútvonal kiépült, Ferizovićon állomást alakítottak ki a gazdag vidék és Prizren számára, a kocsmát pedig az egyik legélénkebb kereskedelmi város alakult ki a környéken. Az 1912-es háború után Uroševacnak nevezték el.

Mitrovica a vasút megépülése előtt zsúpfedelű házakból állt, de a Szkopjébe vezető vasútvonal révén, mely itt ért véget, Mitrovica több ezer lelket számláló élénk város lett.

Arra is találunk példát, hogy a lakosság jelleme áll a várossá alakulás útjában, jóllehet a környék rendkívül termékeny. A kelet-macedóniai Dráma ilyen. A nagy Drámai-katlan, mely csak mocsarai miatt kevésbé termékeny a Széreszínél, elsősorban dohány termesztésében jár elől, ezt követi a gyapot, rizs, szőlő, szezám, búza és a kukorica. A Pravište alatt elterülő részt a törökök *beriketlinek* nevezik (bericet = siker, boldogulás, haszon). Dráma környékére támaszkodik Dospad- és Rodope-hegységek vidéke, különösen Čeč környéke, ahol 40 pomákok lakta falu található. A katlanban a legfontosabb település Dráma, a régi, valószínűleg trák *Drabescos* utóda. A klasszikus korban Dráma nem válhatott központtá Philippi miatt, mely a katlan déli részén feküdt, a tengerhez és a kikötőkhöz közel, ezért uralta a területet. A török hódítások után⁸³ Kavála fontosabbá vált Drámánál. Ma sem Drámában összpontosul a kereskedelmi és gazdasági élet. Ennek oka a drámai lakosság. A városban 9-10 000 lakos él, kétharmaduk török; görög és vlach mintegy 2000 van, a többiek szlávok. A törökök határozzák meg a város jellegét, amely a kisázsiai síkságok török városképének felel meg, amilyen Jeni-Şehir vagy Eski-Şehir. Az utca képét a lusta törökök látványa uralja. Nyáron törökülésben ülnek vagy pokrócaikon fekszenek, de legtöbbit a platánok árnyékában heverésznek, mezítlábasak, nyújtózkodnak és ásítognak, egyik felükről a másikra fordulnak, ha felkelnek helyükről, mint az összetörtek és nyomó-

⁸¹ Borivoje Drobňjaković: Varošice u Jasenici. *Glasnik Geografskog Društva*. 6. füzet. P. 140.

⁸² Svetozar Tomić: Šavnik. *Glasnik Srpskog Geografskog Društva*. 6. füzet. P. 306.

⁸³ Hadži Kalfa vagy Čatib-Čelebia. *Spomenik Akademije Nauka*. 18. Beograd, 1892.

rékok járnak. Ez egy másnyilvánvalóan dulce far niente, mint amit a dél-itáliai lazzaronéknál láthatunk, akik élnek. Az ilyen lakosság nem varázsolhatta Dráma városát egy katlan központjává. Kavála vált a katlan gazdasági központjává, erőteljes lakossága pedig az egész katlan kivételét és behozatalát a kezében tartja. Dráma csak Kavála egyik rossz fiókjának a többi fejlett Drámai-katlanban található város mellett.

Mást tapasztalunk Janjevóban. Hajdan az ezüst- és aranyművesség központja, leginkább az ötvösségé, ami az *ötvös város kezdetleges* formáját adta, főleg azután, hogy a Novo Brdo-i bányászat félbeszakadt. Ma a legkicsinyesebb kisvárosi életmóddal él 400 katolikus családja, akik kisebb mértékben a régi Novo Brdo és Kratovo bányászainak leszármazottai, zömében azonban nyugat-boszniai és a szomszédos dalmáciai területekről érkezettek, ahol a lakosság továbbra is az apróbb tárgyak eladásával foglalkozik. Ahelyett, hogy a korábban is űzött ezüst- és aranyművességgel foglalkoznának, a janjevóiak ma bronzból gyertyatartókat, mécseseket, karpereceket, gyűrűket és különösen sok keresztet öntenek, amit aztán Kosovo, Metohija, Prizren környékén árusítanak, kisebb részét pedig Szerbia Moravai és Vardári övezeteiben, Bulgáriában és a vlachok között adnak el.

Van egy jelenség, mely a kulturális övezetekkel és némiképp a balkáni lakosság sajátosságaival függ össze. A patriarchális rendszerben élő lakosság, főképp Ništól északra és északnyugatra a falusi életmódhoz vonzódik jobban, csak az elmúlt évtizedekben kezdett a városokba áramolni vagy új kisvárosokat kialakítani. A várostól – Ništól – délre fekvő területeken, a bizánci kultúrával jobban átszőtt vidékeken, melyek erőteljesebb török–keleti hatásoknak voltak kitéve, a lakosság már korábban nagy részben városokban élt. Ezért sokkal több régi várost találunk Ništól délre, mint északra. A városok lakosságának száma is nagyobb, főképp a központi és déli körzetekben, mint az északiakban. A törökök, görögök és cincárok kedvelik különösen a városi létet. A Marica völgyében és az Al-Dunai-síkságon élő bolgárok a török uralom évszázadai alatt török és görög befolyás alatt álltak, és ugyancsak nagyobb arányban éltek a városokban és többen fordultak az ipar felé, mint a szerbek. Ennek folytán a török uralom idején több város volt Bulgáriában, mint Szerbiában. Ismertek voltak a bolgár iparvárosok, mint Gabrovo, Selvijevo, de a hegyvidékiek is, mint Kotel, Žeravna és más települések. Úgy tűnik, hogy a hegyvidéken álló városok lakossága vegyes bolgár–cincár származású volt. Ilyen vegyes a Sredna Gora vidékén Koprivština és Panađurište lakossága is.

Várostípusok

A várostípusok szoros kapcsolatban vannak a Balkán-félsziget kulturális övezeteivel. Az eltérő kulturális hatások először a városokba hatolnak be, és ott rögzülnek legtartósabban. A kulturális hatások egymásra épülnek és vegyülnek, ezek a városok a vegyes típushoz tartoznak; fontos szerephez jut a városba özőnlő környező lakosság karaktere.

Az Adriai, Jón és Égei tenger melléken a *mediterrán várostípus* uralkodik. Eltérés tapasztalható közöttük az eltérő történelmi fejlődés és bennük és környékükön lakó népesség miatt. A mediterrán várostípus három variánsát különböztetjük meg: a dalmát, az albán és a görög variánst.

A mediterrán–dalmát variáns. – A csoportba a Trieszttől a montenegrói Bar városáig terjedő terület városai tartoznak. A szárazföld belsejébe is behatolt a típus, a Kranji-kapun (Kranjska Vrata) keresztül Postojnáig a régi Trieszt–Bécs út mentén, a dalmát Prolog hegyháton keresztül Livno városáig Boszniában, a Neretva völgyében pedig a hercegovinai Mostarig.

A tengerparti városok ezen típusa öblök, szűk helyek és fokok mentén épült, melyet az öböl minden irányból körbevesz (Zadar, Dubrovnik, Cavtat); egyes városok pedig mesterséges szigeten állnak, mint például Trogir. Majdnem minden magasabb sziklás hegyen láthatunk várat vagy várromot, javarészt a velencei uralom éveiben épültet, de régebbi alapokra épültet is. Alatta kerül el a város, a szűk és többnyire egyenes utcáival, melyek nemritkán igen meredek. Az utcákon meredek kőlépcsők (*skala*) vezetnek felfelé, a kereszteződésekben terek vagy *piacok* vannak. A házak kőből épültek, rendszerint két- vagy háromszintesek. A városok némelyike hanyatlásnak indult, aminek legfőbb okát a hátszínigot a tenger mellékelkel összekötő rossz utakban kell keresnünk, ami miatt tönkrement *grandezza* benyomását keltik, csakúgy, mint a hajdan tehetős, mára már elszegényedett lakosságuk (Trogir, Biograd na moru).

A dalmát variáns városainak zöme rendkívül régi; némelyiküket még a görögök alapították, akik először Vis és Korčula szigetén vetették meg lábukat, majd onnan jutottak a szárazföldre; mások pedig római alapításúak. A középkor végétől egészen a XIX. sz. első évtizedéig nagy kulturális és kereskedelmi jelentőséggel bírtak a régi alapítású városok. A karavánon történő áruszállítást nem gátolták a szűk utcák, sem a szárazföldön belüli rossz kommunikációk, útvonalak sem. Ma már ezek a városok sem őrizhetik meg jellegüket. Ahhoz, hogy haladjanak és fejlődjenek alkalmazkodniuk kell az új, megváltozott körülményekhez. Az alkalmazkodás részben megindult, ennek során lassan eltűnnek a szűk utcák, és új elővárosok épülnek (Split, Dubrovnik, Gruž).

Split sajátos példa. A város magja Diocletianus palotájából alakult ki. A hatalmas és tágas építmény mellé az avarok és szlávok VII. sz.-i inváziója után a szomszédos Salona városából származó rómaiak és elrómaiásodott illírek telepedtek le. A palota területén építették házaikat és utcáikat, miközben házaik a palota falaira és részleteire támaszkodtak. A város beleépült a palotába. Ma a spliti kereskedőnegyed legfontosabb része a palotán belül van, az utcák a palota kapuján keresztül vezetnek és boltívei alatt folytatódnak; a város újabb részei a palota falain kívül épültek.

Amíg a városok külső megjelenése tipikusan mediterráni, a dalmát városokban az itáliai–velencei és a patriarchális életforma keverékét tapasztalhatjuk; ez utóbbi uralkodik el, miután a „*riva*” (tenger melletti főutca) kövezetét elhagyjuk; gyakran láthatjuk a zagorai viselet darabjait: a piros sipkákat, a dolmányt és a hímzett mellényt.

Albán variáns. – A variáns fő képviselői: Shkodra, a Montenegróba és a Drin melletti Albániába vezető kereskedelmi útvonal kapuja; Durrës, Albánia középső és Vlorë, Albánia déli részének kikötője. Albán variánsnak nevezzük az országra és a lakosság többségére való tekintettel. A városokban keverednek a török–keleti és a mediterrán hatások, az egyik helyi fölényével. A városok fölött különböző korokból, leginkább a velencei uralom idejéből származó vár vagy várrom magasodik. Shkodrában az utcakép török–keleti jelleget mutat, az épületek azonban zömében kőből épültek, a házak gyakran mediterrán típusú többemeletes épületek. Lezha gyakorlatilag teljesen török–keleti jellegű város, míg Durrës (mely egy évszázadig,

1392 és 1501 között velencei fennhatóság alatt állt) utcái inkább török-mediterrán jellegűek. Vlorë városában a mediterrán hatás uralkodik.

Az albán tengeremléki városok az utóbbi évtizedekben érezhetően változnak, és a változásoknak hála, a dalmát variánshoz közelítenek. Az életminőség javul, noha a jól érezhető dél-itáliai befolyás az életminőség javulását nem mindig eredményezi. Sajátosságuk a számos katolikus misszió és az iskolai propagandát támogató intézmények jelenléte, melyek korábban olasz, majd osztrák irányítás alatt álltak és az olasz nyelv terjedését segítették elő. Shkodrában a hátsóország, elsősorban Montenegró hatása is érezhető.

Albánia szárazföldi városaiban, Tiranában, Elbasanban és Beratban is kimutatható a mediterrán hatás, ott is, ahol a városok inkább török-keleti jellegűek.

Görög-ékei variáns. – Meghatározása nem egyszerű feladat, de a görög-levantei (keleti) életmód, a lakosság mozgékonyasága és élénksége görög jelleggel ruhazza fel a variánst. A tenger felől érkező hatások is többfélék, mint az Adriai tengeremlék városaiban, ahol jobbra itáliai, újabban osztrák-német hatások figyelhetők meg. A görög variáns képviselőnl a Földközi-tenger egészével fenntartott kapcsolat, az európai, ázsiai és afrikai hatások is tapasztalhatók. A hátsóországgal gyakran szorosabb kapcsolatot tartanak, mint a dalmát városok.

A jón szigetek városai hasonlítanak leginkább a dalmát városokra, hiszen sokáig velencei fennhatóság alatt álltak. Pátra (Patras) a jón városokhoz hasonló. A nagy kőházak szorosan egymás mellett állnak, a szűk utcák a meredek hegyoldalra kapaszkodnak, melyeket szőlő borít; Pátra Trieszt, Szaloniki, Pireusz és Constanta után a Balkán-félsziget partjának legélénkebb kereskedelmi helye, főleg Korinthossal történő mazsolakereskedelme révén. Az Athén felé vezető vasútvonal megépítése óta a város külalakja megváltozott: új, jellegében eltérő városrész alakult ki a síksági részen.

Némiképp különböznek ettől a trák-macedón és thesszáliai tengeremlék városai. Vólos a görög-mediterrán típus igazi képviselője. Új tengerparti városrészből és a hegyek lábán felfelé kúszó régi városrészből áll, és így a szomszédos falvakkal és városokkal egy megszakítás nélküli városi településláncot alkotnak, mely magasan a part fölé nyúlik.

Szaloniki tarkább képet mutat: az életmódot és a kereskedést a spanyolországi zsidók jelenléte is alakította. A kereskedelmi negyed mellett új városrész is található, a Kalamaria, melyet villák és tágas kertek ékesítenek. Ez egy különálló, levantei jellegű városrész, mely a Konstantinápoly melletti Prinkip városára emlékeztet.

Kavála városának a Rodope-hegység utolsó lankái kölcsönöznek festői háttérrel, melyek északról dél felé számtalan völgyecsékben kuszálódnak össze. Régi és új városrészből áll, ez utóbbiban található a főutca is. A nagy, kőből épített házak felkúsznak a hegyek oldalaira, így a város a többi mediterráni rokonához hasonlóan amfiteátrum jellegűt kap. Kevés a fából épült ház. A házak mindegyike ablakokkal van tele, ami a mediterrán, de különösen a görög variáns házáinak jellegzetessége. Az utcák kanyargósak, javarészt meredek, a közlekedés lépcsőkön folyik.

Török-bizánci, vagy más néven igazi balkáni típus. – Noha a törökök által megváltoztatott régi balkáni civilizáció nyomai az albán tengeremlék és a görög-ékei variáns házáin is tapasztalhatók, azok igazi hatása csak a tengeremléket elhagyva tárul elénk.

A legnagyobb ellentét a városok arculatában Dubrovnik arányos szerkezete – melyet különösen a Stradun domborít ki – és Szarajevó török utcái között van. Különösen szembetűnő ez a különbség azóta, mióta vasútvonalon néhány óra alatt az egyik városból a másikba érkezhetünk.

A balkáni városok arculata ismert: boltok halmaza a rövid, kanyargós, javarészt piszkos utcák mentén. A nagyobb városoknak bazárjai és fedett piaciak (*bezistan*) vannak. Az egymásra zsúfolt, fából készült boltokat fából készült ajtószárnyakkal zárják be, amikor az ajtót kinyitják, minden áru láthatóvá válik a vásárló előtt. Ismert továbbá az az ülőhelyzet, amiben a munkát végzik és ahogy a vásárlókat várják az ajtó és a parazsas tál (*mangala*) mellett. A városok többségében a kereskedelmi negyedben a különböző foglalkozások egy helyre csoportosulnak.

A lakóházak a negyeden kívül helyezkednek el, és falak veszik körül őket. Kígyózó utcákon, a falak mentén közlekedhetünk, mint a városokban. Lehetetlen az udvarokba belátni, csak az eget kémlelhetjük.

A boltokban árult portéka is ismert, európai bóvli, de az utcának különleges arculatot azok a foglalkozások kölcsönöznek, melyek más övezetek városaiban teljesen hiányoznak vagy csak elvétve fordulnak elő. A legfontosabb foglalkozások a régi fuvaros szállítási móddal vannak kapcsolatban: patkolókovácsok, kovácsok, nyerges mesterek, utánuk következnek az ötvösök, puskaművesek, kések. A módosult mediterráni éghajlattal kapcsolatban alakult a faszénégetők száma, mert az utcán és a házakban is ritka a kályha, ehelyett *parazsas melegedőkályha* (*mangala* vagy *arula*) segítségével fűtenek, amit faszénnel táplálnak.

Európa más vidékein is tapasztalható a városi élet káros hatása, mert néhány nemzedéken belül elkorcsosulnak az ott élők. A török–bizánci variánst képviselő városokban a káros bomlasztó hatások szintén éreztetik hatásukat annak ellenére, hogy méreteik elmaradnak az előbbiektől, de azok az európai nagyvárosoknál megfigyelhető formától némiképp eltérnek. A városok lakossága kétségtelenül degenerálódik. Az utcákon kimerült, görnyedt alakokat láthatunk. Ennek oka elsősorban az utca túlzott zsúfoltsága, a legelemibb tisztálkodás hiánya, a munkavégzés közben felvett testhelyzet és végül a különböző fondorlatok. Ez utóbbiak a hanyatló kultúrák sajátja, ez esetben kapcsolatban állnak a régi bizánci civilizációval. A termékenység rohamosan kimerül és elapad, ha a városiak és a friss jövevények között nem kerül sor keveredésre. A városok a szlávok folyamatos érkezésével tartják fenn magukat, akik, úgy tűnik, kimagaslóan termékenyek az első és második nemzedékben. Ennek következtében a városok erőteljes elszlávosodása következett be: példa erre Szkopje, Štip és Velez, ahol lépcsőről lépésre nyomon követhetjük a folyamatot, ami az utóbbi időben Szalonikit is hatalmába kerítette. A falvak környékén tapasztalható létbizonytalanság is hozzájárult a városokba költözéshez.

Epiruszban, Délnyugat-Macedóniában és Dél-Albániában tiszta *cincár negyedek* is találkozhatunk. A körzetekben nincsenek cincár falvak, minden településüket várossá alakítják, ahol jobbára készpénzből élnek. A cincárok a Balkán-félsziget tipikus vendégmunkásai. A többségük a vendégmunka éveit után gazdagon tér vissza szülővárosába. A vendégmunkából keresett pénzből élnek a vélhetően legegészségesebb Balkán-félszigeti városokban.

Városaik jobbára magasan a tengerszint felett vannak, leginkább a hegyoldalak rendkívül meredek részein. Az utcák egyenesek, de meredek, nagy kövekkel kövezettek, így nehéz rajtuk járni. Házaikat és boltjaikat szorosan egymás mellé építik, falaik és fedelük kőből készül. A hosszú ideig idegenben, vándormunkából (*gurbetluk*) élő cincárok házaiban a különböző kultúráktól elsajátított, kényelmet szolgáló berendezési tárgyak találhatók.

A valódi cincár városok ilyenek. Kisebb mértékben érvényes a leírt kép a toszk bazárokra Korçë és Ljeskovac (Epirusz) városában.

Egyes városok sajátos képét az etnográfiai vagy vallási különbségek alakítják. Az etnográfiai vagy vallási csoportok a város külön részein, egymástól távol élnek, mint azt a Szaloniki környéki Pazar (Jenidže-Vardar) esetében megfigyelhetjük. A felsziget majdnem minden városában találunk különálló városrészeket (*mahala*).

Egyes albán városok számunkra furcsának tűnhetnek, mint például Šakovica, ahol a városrészek élesen különválnak, és a vérbosszú miatt üzletsoraik is külön épültek fel. A tipikus anarchia helyszínei. A török uralom éveiben, 1912 előtt viszonylagos biztonság alakult ki bennük az erőskezű előljáróknak köszönhetően, akik elviselhető rendet vezettek be. A városnegyedek és a bennük kialakult bazársorok az anarchia külső jelei. Velem fordult elő a török közigazgatás éveiben Peç és Šakovica városában, hogy kísérőm csak a városrész határáig kísért el, nem lévén bátorsága a szomszédos városnegyed területére lépni. Itt egy másik kísérő akadt, aki a saját városrészén belül tovább kísért. Ezek a városok fegyverben vannak: mindenki Martin vagy Mauser típusú puskával és revolverrel van felszerelve. Egészen kis indítékból is nagy perpatvar kerekedik, és pánik tör ki: lövöldöznek, és gyakran folyik vér. A keresztény lakosság nincs biztonságban, és teljesen jogfosztott. Az albánok a szerbeket zsarolják és gyilkolják; minden, amire szükségük van fizetség nélkül kerül hozzájuk. Előfordul, hogy a házaikból is kizavarják a szerbeket és beköltöznek, a hatalom tehetetlen, nem állhatja útját a bűnözésnek.

A patriarchális rendszer városai. – A már korábban felsorolt falvak tartoznak ide, melyek majdnem várossá nőttek, valamint azon városok, ahol a kereskedő és iparosréteg a patriarchális lakossággal erősödött meg. Ezzel egy új vagy megfiatalodott város típusa alakult ki. A változást a falusi lakosságból városivá vedlett népesség váltotta ki. A régi városokban ennek ellenére még érezhető a török-keleti és a bizánci hatás. Amíg az utóbbiak látványosan visszaszorulóban vannak, addig a nyugati hatások előretörése tapasztalható, mely sok tekintetben a patriarchális életmód hatására módosult.

A patriarchális rendszer városainak legjobb példái a Ništől északra fekvő területeken, Szerbia Moravai körzetében, Montenegróban, elvéve Bosznia és Hercegovina területein és esetenként Bulgáriában találhatók. Szerbia felszabadulását követően, a XIX. sz. kezdetén a városi lakosság többségét alkotó török lakosság elhagyta a városokat. A Moravai körzeten kívül alig található görög és cincár lakosság az új körülményekhez alkalmazkodott. A városok kisebbségét alkotó szerb lakosság gyorsan megerősödött a faluról érkező szerbeknek köszönhetően. A betelepülők egy része kereskedelemmel és iparos szakmával kezdett foglalkozni, mások a környéken letelepedve továbbra is földművelésből éltek, csak a városi életmód bizonyos elemeit tették magukévá. A letelepülők gyermekei iskolába jártak, még külföldi kereskedelmi

iskolák előadásait is látogatták. A fiatalok Ausztria–Magyarország városaiban tanulták mesterségüket. Az új polgárok közül sokan utaztak, különösen a kereskedők. Ők, akárcsak a hivatalnokok, a városképet közép-európai minták alapján alakították ki, az adottságok figyelembe vételével sajátos, nemzeti jelleget adva a módosításoknak. Fáradozásaikban az ausztria–magyarországi hivatalnokok és iparosok is segítségükre voltak. Az állam is szorgalmazta és támogatta mozgalmukat különböző, nemritkán tekintélyes építmények felépítésével és a további munkálatok „terv szerint” történő irányításával.

Ezek zömében kisvárosok, széles és egyenes utcákkal; az utcák nemritkán a nagyvárosok sugárutainak szélességével is felveszik a versenyt. A házak többsége kicsi, egyemeletes, köröttük gyakran nagy kertek vannak, amibe kukoricát is ültetnek. Minden háznak van kertje. Majdnem minden városlakó két-három disznót hizlal saját szükségletei kielégítésére, szárnyast tart és tehenet, ez utóbbit tejhaszna miatt. A széles utcák a piactérig futnak, amely ugyancsak jóval tágasabb, mint a mediterráni vagy régi balkáni testvérei. Itt van a kereskedelem központja; a piaci napokon, heti egy alkalommal, rengeteg marhát hajtanak ide, és itt kerül eladásra a földművesek, kertészek és állattartók portékája is. A piaci forgalom erősebb, mint a környező boltokban, ahol a külföldi árut kínálják. A kis boltosok nem gazdagodhatnak meg és nem is becsülik őket sokra, ha nem árulnak hazai terméket. A kivitelre szállító kereskedők az írástudó paraszttal együtt a haladás legelszántabb úttörői. Kényelmes, nagyvonalú életet élnek szép házaikban és minden kényelmet biztosító nagy szobáikban. Az utóbbi évtizedekben a föld nyújtotta adottságokra alapozó nagyipari létesítmények sorát építették fel: a városok körül malmok, cukorgyárak, sörfőzdék, fonók, takácsüzemek és famegmunkáló központok stb. létesültek.

Hasonló városokat Bulgáriában, a Sredna Gora területén (Koprivština, Panadžuriste), a szubbalkáni völgyekben (Zlatica, Pirdop, Karlovo, Kalofer), a balkáni körzetben (Kotel, Žeravna, Gabrovo, Orjahovica stb) és a Duna partján is (Ruse, Svištov) is találunk. Folyamatosan érkezett területükre a falusi lakosság, amelyik ott elvárosiasodott, a város arculatát megváltoztatta, és ily módon a városok régi balkáni jellege feledésbe merült. Mióta Szófia főváros lett, nyugati példákat szem előtt tartva nagymértékben megváltozott. A régi negyedeket kibővítették és széles utcák vezetnek keresztül rajtuk, melyek derékszögben metszik egymást. Tágas tereket alakítottak ki, parkokkal, emlékművekkel. Hasonló változás figyelhető meg Plovdivban is. Az Al-Dunai-síkságon és a Marica völgyében található legtöbb város mai formája a vegyes, török–keleti, bizánci és újabb hatások eredménye.

Bosznia és Hercegovina városainak többsége és a régi Raška bizonyos városai a vegyes típusba sorolhatók. A török–keleti hatások az iszlám hitre tért lakosságú városrészekben jelentősek. Bazársoruk a bizánci–törökhöz hasonló, utcáik kanyargósak, sok a zsákutca, a faajtós bolt, a fából készült, faborítású ház; ugyanakkor cicomázottabbak a török–keleti házaknál. Travnik (a legutóbbi tűz előtt) a variáns legjellegzetesebb képviselője volt. Majdnem minden ház fából készült, és deszkával⁸⁴ fedték be. Furcsa érzést váltanak ki a Lašva fölé emelkedő társalgóhelyeségek (*divanana*,

⁸⁴ A deszkával borított házat a magyar terminológiában dránicaként tartják számon. Szlovákia és Erdély területén említik.

kamerija, londža); az ablakokat sűrű, fából készült rács (*mušep*) fedi. A városban és a bazárban is pasák és vezírek türbái állnak. Bosznia ilyen városai vízben és forrásokban bővelkednek, de Travnik mindegyiket túlszárnyalja, mert benne, akárcsak Vodenban, Berben és Njegušban (Macedónia) a víz majdnem minden kerten keresztül folyik, mindenfelől csobogás hallatszik. Bizonyos mértékig fennmaradt Szarajevó díszes városnegyede is a Miljacka bal partján. Kifejezetten pitoreszk Maglaj városa és Doboj. Plevlje, Prijepolje és Nova Varoš már inkább a šumadijai városokhoz hasonló: ilyen még Tuzla, Beljina, Brčko és más városok. Nyugat-Boszniában és Hercegovinában a dalmát hatások is érezhetőek.

Tizenhatodik fejezet

FALUSI TELEPÜLÉSEK

A falvak felosztása két csoportra fekvésük alapján. – A domborzat és a falvak helyzete. – Falvak a morfológiai határokon. – 1. Különböző szilárdságú sziklák mentén épült falvak. – 2. Tópartokon és tavak mellett épült falvak. – 3. Ormokon és lejtőkön épült falvak. – 4. Szórványok. – Teraszos falvak. – Katunok és falvak a morénák mentén. – Falutípusok. – Laza szerkezetű falvak. – Óvlach típus. – Šumadijai falu. – Mačvai és jasenovói falvak. – Karsztos típus. – Ibari típus. – Sűrű szerkezetű falvak. – Timoki típus. – Hübéres típus. – Görög–mediterrán, dalmát–mediterrán és kašteli típus. – Török–keleti típus. – Vegyes jellegű falvak. – A típusbeli különbségek okai

A falvak fekvése

Amennyiben csak a falvak fekvése közti nagy különbségeket vesszük figyelembe, két csoport világosan különvlik.

1. Az első csoportba a magas fekvésű, 1600 méter tengerszint feletti magasságig található, leginkább a völgyek oldalában, vagy hegyhátakon fekvő falvak tartoznak.

Az ilyen falvak zömében a Balkán-félsziget északnyugati részében, Kosovótól, a Novo Pazar-i Sandžak, Bosznia, Hercegovina és Horvátország karsztos részén keresztül Krajna vidékéig található. Kivételt képeznek a kopár karszt egyes részei, ahol a települések a karsztos mélyedések aljában fekszenek. Hasonló fekvésű falvakat a Radika völgyében, a Fekete-Drin vidékétől keletre, a mijakok területén és Mala Reka vidékén, Albánia magaslati részeiben, Epiruszban és Nyugat-Görögországban láthatunk. Minden cincár település e csoportba tartozik. Ezzel szemben a félsziget keleti részében ilyen településekre csak a Középső-Balkán legmagasabb pontjain, Felső-Arda (Rodope), Osogovo legmagasabb pontjain a Vlasina-hegyig bukkanhatunk Szerbiában és Bulgáriában. A magasan fekvő falvak elterjedési területe némiképp egybeesik a laza szerkezetű falvak elterjedési területével.

Ha a völgyből veszünk szemügyre mondjuk egy šumadijai falut, amely a hegyen vagy annak oldalán terül el, annak fekvése kedvezőtlennek tűnhet. Ez nem így van: a hegyek a megtelepülés szempontjából kedvezőek. A széles háta, melyek egyenesek, a művelésre alkalmasak, a falusi birtokok zöme itt található. A hegyek tetején út vezet, ami a falun fut keresztül, róluk ágaznak le a mellékutak a legelők és mezők irányába a völgyekbe, ahol a körzeti főutak futnak. A hegyek sík részein a paraszt a háza köré csoportosíthatja minden gazdasági épületét, a völgyben a szántóföldje fekszik. Az élet és a munka a hegyen összpontosul.

A szállítás és a vízellátás kapcsán nehézségek merülnek fel. Az előbbi a kisebb gond. A parasztok számára fontos a földműveléssel megtermelt árut a városi piacokra szállítani, ami a lejtős úton igazán nem jelent gondot. Lényegesen könnyebb árut

hoznak visszatértükben, melyet minden nehézség ellenére is hazajuttatnak. Nem könnyű a termés beszállítása a távoli szántóföldekről, különösen a völgyben fekvő földekről, a termés mennyisége azonban a völgyben kevesebb, mint a hegyen. Nagyobb gond a víz beszerzése. Igaz, a falvak többségének több forrása is van, de mivel a források jobbára gödrökben és egyes házaktól messze vannak, ezért a vízfordás gyakran terhes és fárasztó.

A Balkán-félsziget legmagasabban fekvő falvai a Pindosz-hegységben lévő cin-cár települések, valamint a Drobnyak törzs Jezero- és Piva-hegyeken fekvő falvai a Durmitor környékén, ezek mellett a Rodope-hegység egyes falvai. A falvak többsége 1400-1500 méter magasan van. Žabljak városa a Durmitortól keletre 1460 méteren, a Rodope hegységi Čepelare 1477 méter magasan fekszik. A Balkán-félsziget legmagasabban fekvő városai ezek. Szerbia területén az Ibar felső folyásánál található a legmagasabban fekvő falvak, sokuk az 1100 méteres magasság felett van, majd Murtenica környékén, ahol Jasenovó faluja 1200 méter magasan található és ez Szerbia legmagasabban fekvő települése. A Murtenica környéki falvak 1000 méter körüli magasságban helyezkednek el. A Zlatiboron 1120 méter tengerszint feletti magasságon is vannak falvak, Velika és Mala Kosanica vidékén nem haladják meg a 900 métert. Szerbia Moravai körzetének legmagasabb pontja a Midžor (2180 m) a Stara Planinán, amiből látszik, hogy a legmagasabban fekvő falvak nem a legmagasabb hegyeken vannak. Ennek oka abban keresendő, hogy a Stara Planina környéki hegyek falvai kivétel nélkül a másik csoportba tartoznak, ugyanis a völgyekben fekszenek.

Úgy tűnik, a magas fekvésű falvak irtásokon alakultak ki. Ennek nyomai ma is láthatók Šumadija magasan fekvő részein, Rudnik környékén, a Stari Vlah és Kelet-Bosznia fizionómiáján, de különösen a Neretva felső folyásának vidékét szemlélve válik ez világossá számunkra. Az összefüggő erdőségeket csak az irtások szakítják meg, rajtuk házakkal, gyümölcsössel, szántófölddel és legelővel színezett tisztások. Egyes helyeken az erdők olyan sűrűk és a tisztások olyan kicsinyek, hogy elvesznek a rengetegben, mint a Neretva felső folyásán vagy a horvát Gorski Kotarban.

A magasan, hegyek vagy völgyek oldalán fekvő falvak a patriarchális rendszer elterjedési területén helyezkednek el, és az állattartás ott a legfőbb foglalkozás. Nem kizárt, hogy etnikai sajátosságok is közrejátszanak a falvak magas helyen történő alapításában.⁸⁵ Tény, hogy a felsorolt vidékeken is előfordulnak völgyekben fekvő falvak, de ezek száma kicsi és alapításuk újkeletű. Šumadija és Észak-Bosznia völgyeinek mélye előtte mocsaras és lápos volt, letelepedésre alkalmatlan területnek számított, csak kiszáritásuk és irtásuk után, a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején alakult ki több falu. A völgyek és síkságok lankás részein, ahol a fontosabb utak vezettek, a parasztnak nem telepedtek le a katonaság állandó vonulása miatt.

2. A másik csoportba tartozó falvak a völgyekben, szakadékok, katlanok mélyén és a síkságokon fekszenek. A völgyek közti magaslatok többnyire lakatlanok.

A falvak sűrű szerkezetűek, gyakran majorsághoz hasonlóak, ezért kis területet foglalnak el. A telek beosztása az első csoport falvaitól teljesen eltérő. A szántóföldek a települések kívül és nem a házak környékén vannak, mint az első csoport esetében.

⁸⁵ Lásd Antropogeografski problemi Balkanskog Poluostrva. *Naselja I*. Az okokról szóló fejezet.

Zömében olyan területeken találhatóak, melyek már régóta kopárak és szárazak, és csak ritkán ott, ahol az erdők irtása csak nemrég fejeződött be. Ilyen fekvésűek az Al-Dunai-síkság, a Marica-völgy, a Timok-völgy (kivételesen ez alól a Babin Zub alatti rész), egész Trákia falvai, a félsziget központi részének katlanjaiban fekvő falvak, Thesszália településeinek zöme. Rendszerint több falu található a katlan peremén, ahol a források fakadnak, mint a síkabb részeken, a forrásoktól távol, amelyeken nyáron vízhiány van. A második csoportba tartozik Kelet-Görögország falvainak többsége és a karsztos övezet majdnem minden falva (a töbrök, uvalák és karsztmezők falvai).

A domborzat és a falvak helyzete

Ezek voltak a falvak fekvésében tapasztalható nagy különbségek, amennyiben a Balkán-félsziget egészét vesszük figyelembe. Az egyik és másik csoport esetében is a helyi topográfiai körülmények határozzák meg a falvak helyzetét. Ide a domborzat formája és az életfenntartáshoz szükséges feltételek, például a termékeny föld jelenléte a karsztmezőn, hegyi sík terepek, ahol a lakosság földműveléssel, állattartással foglalkozhat, források, kitermelésre előnyös közeli erdők és dús fűvű legelők, védett hegyoldalok és szélcsendes völgyek stb tartoznak. Ilyen topográfiai szempontból előnyös hely nagyon sok van. Ez esetben csak a domborzat és a falvak helyzete közötti kapcsolat kérdését emeljük ki.

Falvak a morfológiai határon. Minden, eltérő sajátosságú domborzati forma találkozásánál kialakuló határövezet előnyös a falu kialakulása szempontjából. A határ ugyanakkor egy metszet a domborzaton, aminek következtében a határ mentén források fakadnak; eltérő sajátosságú domborzati formák találkoznak itt, mely kétféle kiaknázást és felhasználást tesz lehetővé: az alacsonyabban fekvő, hajlat alatti rész földművelésre, az a fölött levő állattartásra alkalmas. Minthogy az ilyen morfológiai határ jobbára egyenes vagy kanyargós, a falvak itt egymás után, sorban fekszenek. Több ilyen esetet ismerünk.

1. Különböző szilárdságú sziklák mentén épült falvak. – Gyakran előfordul, hogy a mállékony és vízzáró sziklák felett mészkőréteg kerül el. A mészkőréteg alatt általában források sora fakad. A források szintje felett mészkőből álló meredek part emelkedik vagy hegy tornyosul, alatta pedig lágy esésű föld kerül el, ahol a sziklák mállásából kialakult termőföld borítja a talajt, ami a megművelt szántóföldet alkotja. A falvak sora a mészkő és a sziklák mállása következtében kialakuló termőföld határán található. Ilyen jelenséget a Trebižat bal partján, Ljubuški környékén láthatunk, a hercegovinai Humina vidékén. B. Milojević ilyen falvak sorát jegyezte fel, melyek a flis felső határához kapcsolódnak Sinjsko Polje és Konavli vidékén.⁸⁶ Visoko környékén, a szerbiai Pirot közelében a Vidlič-hegy világos karsztos sziklái alatt a pala, agyag és márga rétegei következnek, és a kettő határán és annak közelében falvak sora fekszik.

A legérdekesebb példa a Split közeli Mosor-hegyi Poljice. A Mosor-hegy legmagasabb csúcsa a Ljubljén és a tengerparti Mutogras közötti hegyi termőföld párhuzamos struktúrával rendelkezik: a párhuzamos hegyormok mészkőből vannak, melyek a

⁸⁶ Antropogeografska promatranja iz Dalmacije. *Glasnik S.G. Društva*. 2. füzet. P. 216.

hegylábnál dolomitban végződnek, alattuk pedig flis jellegű agyag és márga terül el, melyekbe a mészkőgerincekkel párhuzamosan a völgyek is besüppednek. Mindkét alakzat iránya megegyezik a Dinári-hegység irányával. Miután a rétegek északkelet felé lejtnek, a hegygerincek és a völgyek is aszimmetrikusak, amint ezt a metszetből is jól láthatjuk. Egyedül a Žrnovica folyó vágta át magát a mészkőn, és a hegygerinceket és a völgyeket is metszi. A Poljice környéki falvak a mészkő és dolomit, valamint a flis jellegű agyag és márga határán fekszenek, rendszerint a hegygerinc meredek oldala alatt, ahol források fakadnak, jóllehet, ezek vízhozama kevés. A domborzati jellegzetességekkel párhuzamosságához hasonlóan a települések is egymással párhuzamosan helyezkednek el. Általában egy, ritkábban pedig két falu használ egy hosszirányú völgyet. A források kicsiny vízhozama miatt a falu „szomszédságokra” vagy házcsoportokra oszlik, amelyek közös forrást használnak.

2. Tópartokon és tavak mellett épült falvak. Az ilyen fekvésű falvak ritkábbak, mint az első csoportba, a különböző szilárdságú sziklák mentén épült falvak csoportjába tartozók, mert a tavi domborzat előfordulása lényegesen ritkább. Viszont igen gyakoriak Szerbia Moravai körzetében, ahol több, egykori tavak által kialakított felület emelkedik egymás fölé, amelyeket kliffek és a tavak egykori öblei tagolnak. A folyóvölgyek többnyire merőlegesek a partokra, és a tavi eredetű felületeken keresztül folyva nagyszámú elegyengetett lejtőre tagolják a felszínt. A sík lejtőn rendszerint egy vagy két falu található, ezek lakói művelik a területet. A házak leginkább a lejtő felső részén található, közvetlenül a régi part alatt. Ez különösen akkor gyakori jelenség, ha a tóból sziget emelkedik ki: ilyenkor több falu épül a magaslati részre, mert ez a legelőnyösebb fekvés. A lakosság földműveléssel és állattartással egyaránt foglalkozhat. Emiatt rendszerint ezek Šumadija legrégibb falvai.

Hasonló jelenséggel találkozhatunk a Dél-Morava, Vardar és az egész Égei övezet azon részein, melyet a pliocén idején tavak borítottak, és amelyek partjain tavi teraszokat figyelhetünk meg. A parti teraszokon nemcsak falvak állnak, de némely városok, mint Ber, Njeguš, valamint Voden és Dojran egyes negyedei.

3. Fluviális hajlatokon és lágylejtőkön épült falvak. Az Užice városától délre fekvő óvlach vidéken, a 850 méter feletti magasságon, ameddig a tavi sajátosságok még elérnek, szabály szerint három hajlat következik egymás felett, köztük lágyan hullámzó, folyók romboló munkája alakította fennsíkok vannak. Ezeket a hajlatokat fluviális hajlatoknak neveztük el. Gyakorta kapcsolódnak hozzájuk falvak vagy falurészek, de településrészek találhatóak a hajlatok közti hullámos fennsíkokon is.

A fluviális felületek gyakran csak sziklába vájt, keskeny teraszok magasan a folyó felett, gyakran csak lágylejtésű lejtők, melyek a terasz tulajdonságaival rendelkeznek (lásd Kačanik metszetét). Mindkettőt a sziklák mállása során keletkezett agyag borítja, ami földművelésre, legelő és mező kialakulására alkalmassá teszi. Itt-ott bokrok vagy fák nőnek rajta. Az ilyen fekvésű területeken láthatók az óvlach típusú, egymástól távol álló házak. A lágylejtésű part vagy terasz felett kezdődik az erdő övezete, amely az Alpesi övezetig nyúlik. A völgyek mélyén, a folyók mellett vízimalmok állnak.

Mivel az emberek a lágylejtésű oldalt vagy teraszt népesítették be, a paraszt a háza körül és felette tudhatja szántóföldjét, legelőit és erdejét, lent a háza alatt a folyó erejét, esetenként a völgy mélyén futó utat is.

4. A meredek hegyoldalak napsütötte területei. – Vannak olyan aszimmetrikus völgyek, amelyeknek az egyik oldala alacsony fekvésű és sima, a másik oldala

pedig dombos. Ez utóbbi a napsugarak hatása alatt áll napfelkeltétől napnyugtáig, főképp, ha a déli part a meredek. Semmi sem gátolja a napsütést. Az ilyen hegyes oldalon a történelem előtti kor emberének számos települése állt, ha pedig a római kolonizáció hatáskörébe tartozott „aranypartnak, aranyhegynek” nevezték (mons aureus). Ilyen hegyoldalak terülnek el a szerémségi Šarengradtól és Iloktól kezdve az észak-szerbiai Smederevoig, különösen Belgrád környékén, Vincától Ritopek és Grocka érintésével Smederevoig.

Ezeken a helyeken a hegyoldalak gazdasági jelentőségét még jobban növeli a talaj geológiai összetétele és formája. A neogén homokot és agyagot gyakran vastag lösz, márgás és meszes agyag borítja. Mindkét hordalék anyaga alacsony állékonyságú, és csuszamlásra hajlamos. A csuszamlások következtében keletkeztek a hupák, vagyis a lágy esésű, kis dombocskák. Így jelentősen megnőtt a művelésre alkalmas földterület, és különböző kitettséű felületek keletkeztek.

A nyugtalan ritmusú táj meredek falú lejtőivel válik el a tavi felület lágy lankáitól, amelyek a meredek part felett kezdődnek. A hegyoldalak gyümölcs-, szőlőtermesztésre és kerti művelésre kiválóan alkalmasak. Ez a római kor *mons aureusa*. Ma egész területén gyümölcsstermelő, szőlőművelő, kertkultúrából élő települések sora található Vincától kezdve, ahol jelentős őskori település volt, Ritopeken, a római kor Tricorniumán keresztül, a nagyszámú lelőhelyeivel egészen Smederevoig.

Teraszokon és folyók hordalékkúpján kialakult falvak. – A régi fluviális és fluvioglaciális teraszok mállásból származó agyagréteg a települések helykiválasztása szempontjából rendkívül előnyös. Amennyiben ilyen agyagréteg nem található rajtuk, a települések is ritkák, mert túlságosan szárazak és a művelhető föld is kevés rajtuk. A terasz felső és alsó peremén, ahol a terasz a síksággal vagy a hegygel találkozik, számos forrás fakad, melyek közül sok igen bővizű. A falvak két jellegzetes fajtája csoportosul ezeken a helyeken: az alacsonyabban fekvők a teraszok alatt, ezek lakossága elsősorban földművelésből él, míg a másik fajta a terasz felső peremén található, zömében állattartással foglalkozó lakossággal.

Falvak sora fekszik a Černi Isker folyó menti két vörös agyaggal borított teraszon a Rila-hegységben. Teraszokon álló falvakat a Lim folyó mentén (Polimlje), a völgyekben is találhatunk a Plav-hegy alatt, Vasojević körzetében. A Piroti- és Bela Palanka-i katlan minden falva, a Fekete-Drin jobb partján, Debartól északra fekvő települések, a Šar-hegységtől északra folyó Lepenac folyó jobb partján álló, és még sok másik lakott hely is a teraszokon fakadó források körül alakult ki, de főképp a teraszok alsó és felső peremén.

Horvátország karsztos részein, a Korana és a Mrežnica folyó környékén a falvak sziklás és tágas teraszokon állnak.

A hordalékkúpok kiváló helyek falvak alapítására, különösen ott, ahol a körzet kígyókőből (serpentin) áll, a talaj itt elaprózódott, és ennek következtében más megfelelő hely nincs a település kialakítására. A törmelékkúpokra az embereknek azon része telepedik le, akik a hegyekkel szemben a völgyeket részesítik előnyben letelepedéskor. A folyók és patakok gyakran teljesen elmoszák az ilyen falvak házait, de a lakosság a legnagyobb türelemmel építi újjá azokat. A törmelékkúpokon épült települések Szerbiában, az Ibar és a Studenica folyók völgyeiben, valamint a Keleti-Alpok vidékén, Koruškában gyakoriak.

A hordalékkúpok a Šar-hegységtől délre, a Tetovói-katlanban is fontos, ha nem a legfontosabb szerephez jutottak. A hegy palából és metamorf mészkőből álló rétegei a délkeleti részen vetődéssel érnek véget, amely egyben a Tetovói-katlan ottani határa is. A Šar-hegység meredek oldalait mély völgyek szabdalják, amelyekben gyors folyású folyók futnak. A Tetovói-katlan tavainak lefolyása után a vizet elvezető folyók számos nagy kiterjedésű törmelékűpot hordtak össze. A katlan északnyugati peremén a hordalékkúpok egymás mellett 30 kilométer hosszúságban sorakoznak, ezen a területen, az északnyugati Vratnica falutól Tetovóig, és attól délnyugatra sok falut találhatunk. Mint ahogy a hordalékkúpok, a falvak is majdnem összeérnek. Egy folyamatos, megszakítás nélküli falusoron haladunk végig.

A Balkán-félsziget legnagyobb kiterjedésű hordalékkúpjai az Olümposztól keletre található. Egybefüggő övezetet alkotnak a déli Platomtól az északi Mauronerig, és helyenként az Égei-tenger partjáig is elérnek. Az övezet közel 60 kilométer hosszú és 5-6 kilométer széles. A Tempa-szurdoktól az északi, Szaloniki közelében fekvő Katerini városáig számos falu ezeken a hordalékkúpokon épült.

A morénákon és más glaciális formákon épült falvak és katunok. – A glaciális formák fontos szerepet játszanak a falvak és katunok kialakulásában, ami a karsztos vidékre különösen érvényes. A gyakran sziklás felület apró kavics borítja, nincsenek rajta források és növényzet, a területet szabdaló völgyek szűkek és mélyek, ami miatt letelepülésre és életre itt nincs mód. A táj képe nagy változáson esik át, amint megjelennek a homokból és agyagból álló, vízzel átitatott végmorénák, mélyedéseikben a morénatavakkal. A magas karszt körzeteiben, a félsziget nyugati részében, a katunok jelentős része morénákra és más glaciális formákra épült.

A Durmitortól keletre, Jezero-fennsíkján 1400 és 1600 méter közötti magasságon rajzolódik ki legvilágosabban a települések és a morénákkal tarkított domborzat közti összefüggés. A Durmitorról lecsúszó gleccserek többsége itt találkozott és folyt össze létrehozva egy *piedmont-* vagy *hegyláblegcsert* . A felszínen számos rövid morénasánc található, melyek jobbra fenékmorénákból állnak, melyek vízben gazdagok és legelésre használják őket. A 140 négyzetkilométer kiterjedésű tájon rendkívül intenzív pásztorkodás fejlődött ki. Itt alakult ki a drobnjakok által lakott katun. Ezek a XIX. sz. folyamán falvakká, majd Žabljak városává egyesültek.

Az egykori gleccserek teknővölgyei a karsztos övezetben zöld szigeteket alkotnak, amit szikár, növényzet nélküli mészkő határol. A falvak kialakítása szempontjából ezek a legmegfelelőbb helyek a magas karsztos övezetek katlanjaiban. Ilyen teknővölgy a Prokletije-hegységben levő Plava is, ahol a morénán és egy glaciális eredetű tó körül fekszenek Plav és Gusinje városai, valamint számos 1000 és 1200 méteres magasságban fekvő falu.

A gleccservölgyek mai alakja hullámokra emlékeztet, lényegesen szélesebbek a gleccserek által nem formált völgyeknél. A völgyekben a laza szerkezetű falvak és a katunok csoportjába tartozó házak szétszórtan állnak, ez utóbbiak a gleccser képezte hullámok peremén is megtalálhatók.

A katunok jobbra a lépcsőzetes morénákban és kör formájú, szélvédett részen, valamint a körteraszokon kapnak helyet.⁸⁷

⁸⁷ J. Cvijić: L' époque glaciaire dans la Péninsule balkanique. *Annale de Geographie*. 26. kötet. 1917.

Falvak a karsztos bemélyedésekben. – Első pillantásra meglepő a karsztos övezetek nagy településsűrűsége. A pusztá, lakatlan közeteket a sűrű falvak körzetei váltják fel. A falvak a karsztmezők, uvalák, töbrök, vrtacsák és a karsztforrások közelében találhatóak. Azonban mivel a karsztos övezetben kevés a termőföld, a falvak szinte sohasem a katlanok mélyén fekszenek, a karsztos mélyedéseket az időszakos áradások miatt is mellőzik. Így a falvak a karsztmélyedések peremén helyezkednek el, típusuk pedig többféle lehet. A dombok oldalára felkúszó falvak is vannak, melyek a karsztos uvala mélyéről vagy a karsztmező területéről emelkednek fel a dombokig.

Falutípusok

A falu fogalma nem ugyanaz a Balkán-félsziget egészén. A falu elemzését illetően jelentős különbség tapasztalható a patriarchális rendszer és a régi civilizációk elterjedési területe közt. A Neretva felső folyásán, Borča és Župa környékén⁸⁸ falunak nevezik a 2-3 vagy 5-6 házból álló házcsoportokat⁸⁹ is, de az egyedül álló házakat is. Az irtásokon szétszórt házaknak is a „falu” (*selo*) nevet adják. A településeket egy vagy több zadruga tagjai népesítik be, nevét a zadruga vezetéknevéről vagy a vidék topográfiai sajátosságairól kapja. A falu tehát az a hely, ahol valaki letelepedett és lakhelyet épített.⁹⁰ Drobnjaci vidékén egy falut *Dobra Selaként* ismernek. Egymástól távol épített, szétszórt házai vannak, és világosan kiderül, hogy a falu előtte azokat a szétszórt házakat jelölte. Vuk Karadžić jegyezte le 1837-ben, hogy Montenegró egyes részein a falu fogalma ismeretlen volt, a falunevek sem voltak használatban, hanem ehelyett az „ebből a körzetből származom” volt a gyakoribb meghatározás.⁹¹

⁸⁸ A Neretva felső folyása, melynek iránya a Dinári-hegységgel megegyezik, a Borač nevet viseli a forrásvidéktől a Janináig terjedő területen; a fontosabb helységek: Trnovica, Ulog, Obrnja, Obalj. Župának a Neretva Janjina feletti kanyarától a Ribarić falu alatti részig terjedő területet nevezik. A legjelentősebb helységek Glavatičevo. Boračban van Tmuše, az 5-6 házból álló falu. Obrnja egy magányos, pala és agyag összetételű hegycsúcson, 1150 méteres magasságban található. A házak egymástól távol vannak, csak néhányuk csoportosult a vár, a bolt és a fogadó köré. Tőle északra a Gradina hegy oldalain szétszórt mohamedán házak láthatók 1250 méteres magasságig. Néha 2-3 egymáshoz közelebb épül fel, és akkor falunak nevezi magát. Živanj falunak öt, Rajacnak hat háza van. A Neretva bal partján a hegyoldalakat sűrű erdők borítják. Grdača falunak három háza van, amiből nyáron a Crvanj-hegyre költöznek a hegyi legelőkre, nyájaikat követve, csak egy házban maradnak. Raševina faluban két házban laknak (nyáron csak egyben), Janjinában ötben. A Neretva bal partján is csupán néhány házat számláló falvak vannak: Tinje, Sitnik, Zabrdani. A Župa kezdeteként számontartott Janjina csak 40 éve népesült be, amikor a bég jobbágyokat hozott földjére. Még fiatalabb Grdača és Vranješina falu, akinek lakosai Hercegovina lenti részeiből költöztek ide, és az irtásokon egymástól távol telepedtek le. (Lásd: Glacijalne i morfološke studije. *Glas S. K. A.* 57. P. 27–36.)

⁸⁹ A magyar terminológia átmenetnek tekinti az ilyen településeket a szórvány és a zárt település között, a képzettársítás okán leginkább a szeres település elnevezés fedheti a fent leírt formát.

⁹⁰ A szerbeknél a „naselje” fogalma a szelemen helyzetét, a beköltözést és az ehhez kapcsolódó ünnepséget jelöli. V. Jagić elmondása szerint a horvát Zagorje területén a házat és a környező épületeket „selišće”-ként ismerik. „A selišće az okmányokban ugyanazt jelenti, mint helység, udvar és az a hely, ahol a házak falusiak.” (Novaković: *Selo*. P. 151.) Mai jelentése eltér ettől: „A selišće az egykori falu helyét jelöli.” V. Jagić a Novaković munkáját bemutató beszámolóban nagy pontossággal állapítja meg, hogy a selišće eine Bauernhufe (*Archiv. für Slav. Philologie*. 15. kötet. P. 113.)

⁹¹ Lj. Stojanović fordítása: *Montenegro und die Montenegriner*. S. K. Zadruga, 161. szám. P. 45.

A XIX. sz. elején Szerbia Moravai körzetének falvai gazdasági egységet képeztek egy vagy több zadruga közreműködésével, és csak kivételes esetekben haladta meg a falvakban található házak száma a húszat.⁹² A házak ilyen csoportjai az *-íci*, *-ci* vagy *-ce*, gyakran az *-ovi* végződést kapják az őket alapító zadruga neve után. A gazdasági egységek közti kapcsolatot a munka során nyújtott segítség (*moba*), a kölcsön vagy más szövetség tartotta össze. A falu minden lakosa felelős volt a határában történt bűntényért. A felszabadulás után ezeket a kis falvakat nagyobb egységekbe tömörítették. Az egyik faluról nevezték el az összes többit, a többiek vidékekké, falurészekké (*zaseok* vagy *džemat*) alakultak. Ilyen módon alakult ki a mai faluról alkotott fogalmunk, és a korábbi teljesen elvesztette jelentőségét, ami szerint a falu – Szerbiában és a Neretva felső folyásánál – általában lakott települést jelent.

A patriarchális rendszer elterjedési területén, Boszniában és Hercegovinában, a dalmát Zagorában, Szlavóniában, az albán körzetekben a Középső-Balkán-hegységben és az Osogovo-hegységben is hasonló folyamat játszódott le.

Ezzel szemben a régi civilizációk elterjedési területén – tartozzék bár a hűbérrendszer hatáskörébe – a falu fogalmának elsődleges jelentése teljesen feledésbe merült. Stojan Novaković szerint Kosovo és Metohija és más, a Šar-hegységtől délre található területek voltak a középkori szerb állam legnépesebb vidékei, és a falvak meghatározás már akkor a mai értelemben használt településekre volt értendő. Ugyanő bizonyossággal megállapította, hogy akkor is voltak néhány házból álló falvak, és élt a falu, mint lakott hely értelmezés is.

A Balkán-félsziget központi és keleti részében nagyobb gyakorisággal használták a *hűbərbirtok* (*čitluk*) szót a lakott településekre, mint a falu (*selo*) kifejezést, amely csak a középkori gazdasági rendszer eltűnése után kezdett meghonosodni.

Ha a Balkán-félsziget falvaira összpontosítjuk figyelmünket, két csoport világosan különvállik: ezek a *laza* és a *tömbszerű*⁹³ falvak csoportja.

A laza szerkezetű falvak

Fő jellemvonásuk, hogy a házak egymástól távol, gyakran teljesen szabálytalanul állnak. A házak rendszerint a völgyek mélye felett vagy irtásokon helyezkednek el. Nemcsak a telek épületei (hombár, kas, tejesház stb.), hanem a paraszt legnagyobb kincse (a szántó föld, a háztáji gazdaság, a gyümölcsös, az erdő stb.) is a ház körül található. Egy meghatározott gazdasági rendszer uralkodik, amelyet *stas* vagy *stup* rendszernek fogunk elnevezni. A falu tehát egymás mellett fekvő gazdaságokból áll. A házak/szállások egymástól távol épülnek, nincs zsúfoltság. A lakosságnak elegendő fény és levegő jut.

A népesség növekedésével a laza szerkezetű települések vagy a hegyek felé folytatódnak, ahol a katunokból falvak lesznek, vagy pedig a völgyek felé, ahol további irtással és a mocsarak lecsapolásával újabb falvakat hoznak létre.

⁹² Ez világosan kitűnik Ratković kormányzó jelentéséből (Vitković kiadása *Glasnik Učenog Društva*, 56. Beograd) és más, az osztrák megszállás idejéből származó forrásokból, különösen Langer közléséből: Serbien unter d. kais. Regierung, 1717–1739 Mitth. d. Kriegsarchiv. In: *Neue Folge*. 3. kötet. P. 244.

⁹³ Szórvány, szer és zárt települések

A Dinári-hegység területén terjedtek el leginkább, de szórványosan a Középső-Balkánon, Sredna Gora és Rodope egy részén is előfordulnak. Több típusuk ismert.

Óvlach típus. – A laza szerkezetű falu legfontosabb típusa. Užicétől Bosznián és Hercegovinán keresztül egészen Krajna területéig elterjedt: legfejlettebb variánsát a Stari Vlah (Óvlach) területén érte el, amiről a nevé is kapta. Ezek a falvak nagy, olykor 5-6 kilométeres területet is elfoglalnak, végekre osztódnak és falurészei vannak, melyek egymástól 1-2 kilométerre fekszenek; a házak is messze fekszenek egymástól. A végeket egyes zadrugák alapították, ahova hívatlanul érkeztek új betelepülők is. A legnagyobb vagy legrégebb zadrugáról nevezik el magukat, esetleg topográfiai eredetű nevet választanak. Nem ritka, hogy két szomszédos falu házai közelebb fekszenek egymáshoz, mint az egy faluhoz tartozók. Ebből következik, hogy az ilyen falvak nemritkán több hegy területére is kiterjednek, melyek között patakok és folyók is folynak. Az óvlach falvaknak gyakran több temetője is van. Majdnem mindegyik irtások területén található. Egymással összefüggő erdők figyelhetők meg, melyeket csak ritkán szakít meg hegyi tisztás, amin házak, kertek, szántóföldek, mezők virítanak, mint a háló szemei. Néhol az erdők olyan sűrűk és a tisztások annyira kicsik, hogy alig látszanak. A Neretva felső folyásán kívül ugyanezt tapasztalhatjuk az óvlach falvak többségénél, Šumadija területén pedig ilyen település Kriva Reka a Kačeri körzetben és Takovo is.

Az óvlach falvak két módon növekednek területileg:

1. A régi falusi házak közé újak ékelődnek, melyek a zadrugák osztódásával, ritkábban pedig beköltözéssel keletkeztek. A házak csak a két vég vagy falurész között épülhetnek. Ennek következtében a falurészek közti különbségek elmosódnak. A falukép alakulása azonban nem jut el addig a szintig, hogy a falu elveszítse laza, szórvány jellegét, ezt ugyanis megelőzi egy kivándorlási hullám. Csak a falvak ipari faluvá alakulása esetén válnak a házak tömbszerűvé, és kapnak városi jelleget.
2. A megosztott zadrugák tagjai vagy a beköltözők a falutól távolabb, a falu határában telepednek le, és ily módon a falu mellett házcsoportok (*raselica* vagy *poselica*) létesülnek, amik a későbbi falurészek magvai. Ezt egy meghatározott jellegű *külső növekedésnek* tekinthetjük, ellentétben a korábban leírt, *belső növekedéssel*, beköltözéssel.

Az óvlach településtípus nem tekinthető egyszerűnek, olyan variánsai vannak, melyek közül néhányat külön típusnak is tekinthetnénk. Főbb vonásaik azonban egységesek, és mindegyik variáns az óvlach típus fejlődésének különböző, kimaradt vagy túlhaladott formájaként tartható számon. Leghatározottabb eltéréseket a šumadijai és a mačvai települések mutatnak.

A šumadijai fajta. – A XIX. sz. elején a šumadijai települések zöme az óvlach típushoz tartozott. A települések fenti módon történő növekedése következtében a házak egyre közelebb kerültek egymáshoz, és egy új fajta település keletkezett. Ennek során egyes közösségek annyira megerősödtek, hogy önálló falvakat alkottak. Összeolvadtak a szomszédos településekkel, a köztük tátongó tér beépült és nagy,

viszonylag egységes arculatú települések jöttek létre. Egyes települések *útmenti falvakká* (*drumska sela*) alakultak, ahol a házak legtöbbször a főút mellett található, de azért a falu többi utcája mentén is állnak házak. Az ilyen falu házai homlokzatukkal az út felé fordulnak, de nincsenek szigorú sorba rendezve, hanem az úttól távolabb, a telken belül állnak, szabálytalanul szétszórva. Olyan šumadijai falvakat is ismerünk, amelyekben házai közelebb állnak egymáshoz, mint az előbbi falufajtánál, de nincsenek összezsúfolódva. Ezek a *ritka szerkezetű falvak* átmenetet képeznek a laza és a sűrű szerkezetű települések között. A nagyvárosok közelében találhatunk ilyen falvakat (Belgrád környékén Resnik, Kneževac, Kumodraž stb.). Figyelemre méltó, hogy ritka szerkezetű falvakra bukkanhatunk a Ljuberažda folyó és Lužnica környékén (például Suračevo, Ljuberažda, Modra Stena, Malo Vonjince és más falvak).

Egyes šumadijai falvakban a templom, iskola, bíróság, kocsmák környékén a házak sorba rendeződése játszódik le. A folyamat felgyorsul, ha a falu út mentén fekszik.

A mačvai és jasenicaival falu. – A XIX. sz. első feléig a mačvai, a kolubarai, a smederevoival Jasenica, az Alsó-Morava, a Száva és a Duna környéki falvak javarészt az óvlach falutípushoz tartoztak, ezt időrendben a šumadijai falufajta követte, és idővel a soros falu uralkodott el a vidéken. A házak Szerbia városaihoz, Bánság és Szerémség falvaihoz hasonlóan szabályosan sorakoznak, és az utca vagy a fontosabb utak mindkét oldalára épültek. A házak fekvése alapján ezek *útmenti falvak*, melyeknek házai majdnem mindig az utca vonalától beljebb, a szilvafák között találhatóak. Hasonlóak tehát a šumadijai falufajtához. A különbség csak annyi, hogy a házak egymáshoz közelebb fekszenek.

A mačvai és jasenicaival települések között különbségek vannak. Az első fajtánál, mely a Šabac melletti Cer-hegység környékén is látható, a főutcák derékszögben metszik egymást, emiatt a falunak *kereszt formája* van. Esetenként a főutca merőleges mellékutcaikat is láthatunk. Ennek ellenére két főutcat tartanak számon, melyek kereszteződésében található a legnagyobb üres tér. Itt állítják fel a nagy fakeresztet vagy a sírokról jól ismert sírkereszthez hasonló feszületet, ez a falu gyülekezőhelye, itt vigadnak és járják a kólót, itt található az iskola, a bíróság, a kocsmák, a raktárak, a kovácsműhely és a jobb házak is. A jasenicaival fajtánál az utcák hegyesszögben találkoznak, és ennek következtében *csillagformát* alkotnak, a házak pedig közelebb vannak egymáshoz, mint az előbbi változatoknál.

A sűrű szerkezetű falvaktól abban különböznek, hogy utcáik hosszúak és szabályosak, a házak pedig közelségük ellenére is elég messze fekszenek egymástól. A Cer-hegy környékén a falusi házak ugyanolyan elrendeződését tapasztalhatjuk, mint a šumadijai falvaknál.

Az óvlach falutípust kell elsődlegesnek vagy alapvetőnek tekintenünk. A šumadijai és mačvai falu későbbi, az óvlach típusból kifejlődő változat. Fejlődésüknek az alacsony fekvő, termékeny körzetek népességnövekedése adott lökést. A mintát a szerémségi és bánsági falvak szolgáltatták, de a hatóság is a házak sorba rendezését, a faluk sorossá válását szorgalmazta a könnyebb közigazgatás céljából.

Az óvlach falutípussal kapcsolatban volt a *karsztos és az ibari falutípus* is, aminek fejlődésére a domborzati sajátosságok is nagy befolyást gyakoroltak.

Karsztos típus. – A típusba tartozó falvaknak a fekvése különbözik az óvlach falvak típusától. Nem a hegyeken, hanem a töbrök, uvalák, mezők területén fekszenek. Kezdetben laza szerkezetűek voltak, mint azt ma is láthatjuk Kuči, Bratonožić és a Katuni körzet területén. A természetes szaporulat magas volt, a művelhető földterület viszont kevésnek mutatkozott. Miután a karsztos vidék lakói további együttélésre kényszerültek, egymáshoz közel fekvő házakat emeltek, melyek még mindig nem voltak olyan közel egymáshoz, hogy sűrű szerkezetű falunak lehessen nevezni őket. A karsztmezők peremén álló házak gyakran 2-3 kilométer hosszú, folyamatos füzért alkotnak. Ezt legszemléletesebben a livnói karsztmezőn fekvő Bajmonte falu példázza. A házak egymástól való távolsága a muzulmánoknál a legkisebb. Az Adriai-tenger felé haladtunkban a falvak egyre sűrűbb szerkezetűek. A Katuni körzet falvai jobbra az uvalák oldalán helyezkednek el. A falvak nagyon kicsik, leginkább a testvériségek szállják meg az uvalákat. A házak rendszerint szorosan egymás mellett állnak, aminek okát itt egyértelműen a karsztos domborzat sajátosságaiban kereshetjük, ugyanis a lakosság a laza szerkezetű falvakban érzi jól magát, és olyanokat is alapít, ha a helyben bővelkedő Šumadijába költözik.

Ibari típus. – Az Ibar folyóról neveztem el ezt a falutípust, ugyanis a folyó völgyében fejlődött ki leghatározottabban. *Közösségi (džemat) típusnak* is nevezhetjük.

Az ibari falutípus, az óvlachhoz hasonlóan nagy területen fekszik, mindig több hegy és domb oldalán és tetején, a völgyben soha, közösségekre osztódik, melyek rendszerint külön hegyet foglalnak el. A közösségi házak rendszerint egy, ritkábban több család tulajdonában vannak. Az óvlach faluval szemben a közösségekben álló házak sűrűn egymás mellett vannak, csak a közösségek vannak – az óvlach faluhoz hasonlóan – távol egymástól.

Ez a falutípus minden más falutípusnál jobban függ a domborzat sajátosságaitól. Előfordulási helyén a kigyóköből, gránitból, kristályos palából álló talaj a jellemző, amit számos, gyakran 300-400 méter mély szakadék és völgy barázdál. A völgyek és szakadékok mélyén futó bővizű és gyorsfolyású patakok és folyócskák egészen keskeny mederben folynak. A völgyek között hegyek és dombok emelkednek, amelyeknek legmagasabb pontjain épültek a falvak. A völgyek tehát nem értékesek, földművelésre és állattartásra a hegyek oldalai alkalmasak. Egy család egy dombot száll meg és azt aknázza ki, amit nemcsak a hegyoldalak előnyösebb művelése indokol, hanem a nagy idővesztés is, amit a gyakran igen meredek hegyen történő közlekedés jelentene a hegyoldal és a völgy között. Az ereszkedés és a kapaszkodás legalább fél napot venne igénybe. Ezért a zadrugák több részre szakadása esetén a részek egy másik hegyre költöznek, hogy azt műveljék.⁹⁴

Az Ibar és a Raška torkolatvidékén kívül ez a típus a Rodope-hegységben és az Osogovo-hegység környékén, valamint a Vardar völgyében, Poreč és Kičevo környékén terjedt el.

⁹⁴ A típus falvait magába foglaló területen nagyobb a zadrugák száma, mint a sűrű szerkezetű falvak esetében, noha azok a közvetlen közelben és megegyező népességgel bírnak. A művelés és termelés ilyen formája a zadrugák fennmaradását és fejlődését segíti elő.

Sűrű szerkezetű falvak⁹⁵

Az imént bemutatott falutípus ellentéte a sűrű szerkezetű falu. A házak olyan szorosan állnak egymás mellett, hogy falaikkal gyakran egymásra támaszkodnak. Helyenként, mint például a Skopska Crna Gorában, sűrűbben állnak egymás mellett a házak, mint a városokban. Ezek a települések a cincár falvakkal és városokkal és a török–bizánci utcákkal együtt a Balkán-félsziget legsűrűbben beépített települései. A falvak környékén nincs ház körüli kert vagy szántóföld, esetleg csak nagyon kicsi méretű. Egy temetőjük van; ez alól csak a több, különböző vallású települések képeznek kivételt. A sűrű szerkezetű falvak általában a falu peremén növekednek. Ott épülnek új házak, az agglomeráció pedig felduzzad. Amennyiben a házépítésre alkalmas terület elfogy, új falut alapítanak, leginkább a magasabban fekvő legelőkön található építmények (*pojata* és *bačilo*) környékén. A sűrű szerkezetű falvak a síkságon, völgyekben, mély szakadékokban, tavi teraszokon, törmelékkipokon alakulnak ki, a völgyek szélén pedig csak ritkán fordulnak elő. Hegyeiken egészen ritka jelenség, jobbára a völgyek mélyén vagy a karsztos bemélyedésekben találkozhatunk velük.

A sűrű szerkezetű falu kialakulására a hűbérrendszer, a régi balkáni, továbbá a török–keleti és mediterrán civilizáció volt nagy hatással. Egyes körzetekben a különböző hatások keveredtek egymással. Ennek következménye a sűrű szerkezetű falvak variánsainak nagy száma. A Balkán-félsziget keleti, központi és déli részében gyakori településforma.

Timoki típus. – A falutípus képviselői folyamatos övezetet alkotnak a Dunától a Veleška Klisura vidékéig, de a Timok-völgyében, a Skopska Crna Gora és a Tetovóikatlan területén alakultak ki a legszabályosabban, így akár szkopjei típusnak is nevezhetnénk. Csak a hegyi falvak némelyikében bizonyítható, hogy a házak korábban nagyobb távolságra voltak egymástól mint manapság. Ritkán a hűbérbirtokból alakultak ki. Túlnyomórészt spontánul alakultak sűrű szerkezetű faluvá. A görög–mediterrán falvakkal együtt talán ezek az egyedüli falvak, melyek külső hatások, a hűbérrendszer vagy a hatalmi szervek befolyása nélkül formálódtak.

A falu alaprajzát tekintve leginkább *kerek* vagy *ovális*, de gyakran szabálytalan formájú is lehet.

Az egymáshoz simuló házak minden rendszer nélkül épülnek egymás mellé, mert a szabálytalanul kanyargó utcák nem kölcsönöznek semmilyen szabályszerűséget a házak beosztásához. A falu közepén összefutó utcácskák találkozásánál található általában az a kicsit nagyobb nyílt tér, a falu központja, amit *sredselónak*, *zborilónak*, bolgárul *horištének* neveznek. Itt van a templom, a kút és a kocsmá. Itt táncolják a kólót vagy orót, ugyanis ez a falu nyilvános életének a központja. Még a legsűrűbben beépített falvakban is különválnak a rokoni kapcsolatok révén összetartozó háztartások, a *mahalák* (vég, negyed), amik a családról kapják a nevüket. Azonban olyan mahalák is vannak, melyek valós földrajzi határok mentén alakultak ki, köztük kis, üres tér található és leginkább patak folyik, alsó, középső és felső mahalaként ismerik. A Skopska Crna Gora területe mellett a Homolje körzeti Sredaci és Sirinica zsupa területén található a legsűrűbb szerkezetű falvak. Ezzel szemben a moravai

⁹⁵ Zárt települések.

és sokobanjai falvakban a házak közti tér nagyobb, a mahalák felosztása világosabb, ugyanis a köztük lévő tér tágasabb.

Figyelemre méltó, hogy a Rtanj-hegytől északra fekvő területeken a timoki falvak megkettőztek. Néhány évtizeddel ezelőtt a lakosság nagyobb része foglalkozott állattartással, és csak kisebb része művelte a földet. A völgyekben fekvő kis falvak körül elterülő legelők és mezők az állattartók szükségleteit elégítették ki. A lakosság számának növekedésével egyre inkább a földművelés felé fordultak, a legelőket feltörték. Nyájaik ellátása céljából hegyi karámokat (*pojata*) építettek, ahol a nyarat töltötték állataikkal; ezek a *kelet-szerbiai szállások*. Miután a hegyek nem magasak, itt is földműveléssel kezdtek foglalkozni. A karámok körül házakat építettek, így alakultak át a szállások faluvá. A népesség jelentős hányada állandó lakhelyéül választotta a hegyi települést, míg a földműveléssel és állattartással egyaránt foglalkozó egyének is a szállásokon maradtak. A mélyebben fekvő falvak mondhatni elnéptelenedtek, különösen nyáron. Csak a ház körüli kert művelése céljából ereszkedtek le, vagy ünnepekkor, esetleg a hatóság felszólítására. A hegyeken fekvő települések a vegyes foglalkozású lakosság igényeit jobban kielégítették. A lakosságszám megnövekedése és a legelők feltörése után egyesek még magasabbra kapaszkodtak, ahol újabb istállókat, karámokat emeltek. Ezekből azonban kevesebb van, mint a lejjeb fekvő és faluvá alakuló szállásokból. A népesség állandó növekedése következtében a szállások faluvá alakulása folyamatos, a szállások egyre magasabbra kerülése is állandó jelenség.

Hűbéres típus. – A középkorban már meglévő mesterséges falutípusról van szó, amely a török uralom éveiben nyerte el végleges, illetve mai formáját.

Noha a hűbéres falvak a Balkán-félsziget egészén a XIX. sz. elejéig általánosan jelen voltak Dalmácia, Montenegró karsztos részei, a moravai Szerbia, Görögország, a malisorok és miriditek szállásterületének kivételével, ahol csak elvétve találkozhatunk nyomaival, a hűbéres falvak zöme a Ništól délre eső területen fekszik: Dél-Morava, az Al-Dunai-síkság, a Marica-völgye, a Vardári körzet Kosovóval és Metohijával, Thesszália és Albánia középső és déli részein. A boszniai és hercegovinai hűbéres falvak jobbra nem különböznek a szabad településektől külső megjelenésükben. A felsorolt körzetekben a hűbéres falvak a síkságokon és a völgyek és katlanok mélyén találhatóak. A hűbéres falvak két fajtáját különböztetjük meg:

1. Négyzet alaprajzú, vagy több négyzetből összeálló falu. A négyzetek oldalát a sorbanálló jobbágyházak alkotják, melyek kicsik, nyomorúságosak, és jobbra csak egy helyiségből állnak. A négyzeten belül az egyik sarokban a bég lakása áll, a *szelamlík* a férfiak és a *hárem* a nők számára. Esetenként a nyílt, jobbágylakásokkal behatárolt tér közepén a szépen kidolgozott és díszes *torony* (*čardak*) emelkedik, amiről a nyár folyamán a bég és hozzátartozói a munkát felügyelik. A torony mellett található rendszerint a szerú is. Sűrű építésű, fal nélküli hűbéres falvak is vannak: az általam megtekintett ilyen típusú falvak közül a Szkopjei-katlanban fekvő Bardovce és a Széreszi-katlanban fekvő Tolos falvakat találtam a legszebbnek.

2. Vályog vagy vert-, ritkábban kőfallal körbevett hűbéres falu, melynek tetejét öblös tetőcseréppel⁹⁶ fedik. Ezek a hűbéres falvak valódi erődítmények, melyekbe az ajtón és kapun lehet csak bejutni. A zárt téren belül szabálytalanul felépített jobbágy- és béglakások állnak. A hűbéres falvaknak ez a formája soha nem áll egyedül, hanem néhányuk alkot egy települést. Ilyenek például a kosovói hűbéres falvak. Bulgáriától, Trákiától eltekintve az Oszmán Birodalom területén sehol sem volt olyan fejlett a hűbérrendszer, mint Dél-Macedónia termékeny katlanaiban, amit a szultánok hűbérjósággként (*timar* és *zijamet*) adományoztak el, és ahova kis-ázsiai török földműveseket is költöztettek. Ezeken a területeken arra is van példa, hogy a szabad falvak hűbéresekké változtak, esetleg nagy szükségükben eladták magukat vagy egy erőszakos török béggé nőtt felettük. Ha a falu egy bég tulajdonát képezi, akkor egy hűbéres, ha többet, akkor több hűbéresre van felosztva. A bégek építik fel a hűbéres házakat, de az ő tulajdonukat képezik azok a házak vagy istállók is, melyeket a parasztok a bég földjén építenek. A bégek leginkább törökök, de görög, zsidó és velencei bég is található, szláv egészen ritkán. A jobbágyokat *szántónak* (*orač*) vagy *napszámosnak* (*jaridžija*) nevezik, javarészt rajtuk nyugszik a hűbérrendszer. Őket a legények (*aljakči*) követik, akiknek igásállatuk nem lévén, nem válhatnak napszámosná. Minden hűbéres faluban találunk *albasát* (*subaš*), aki török vagy albán, és a béget képviseli, az élelemnek és az árunak a parasztok valamint a bég és a csipcsi közötti elosztását ellenőrzi. Ő választja ki az *ört* (*sejmen*) is, aki a napszámos szántóföldjeit őrzi.

A Szalonikiból származó Szalibég hűbéres falvánál, azt Amatovi-tó keleti partján lévő Kodžamarlijánál borzalmasabbat ritkán láthatunk. Nyomorúságosabb látvány ritkán tárulhat szemünk elé. Egészségesebb és kellemesebb hatást keltenek a legprimitívebb balkáni pásztorkunyhók (*sibara*), a crnovunacok kalyibái és a legszegényebb hegyi kunyhók is. A hűbéres falut négyzet alakú, oldalait a vályogtégglából vagy sövényfalból kialakított házak alkotják, melyek meszeletlenek, közös nádtető alatt állnak, ablaktalanok, csak egy kis nyílás van rajtuk, amelyet fatáblával zárnak be. Minden családnak csak egy 6 négyzetméteres rész jut, és ott laknak télen-nyáron. A ház földes padlója gyékénnyel (*hasura*) van leterítve, ezen alszanak éjszaka. A gyékényszőnyegen kívül egyedül némi edényük van. A lakások között, egyazon tető alatt vannak az állatok istállói is. Minden zsúfolt, az állatok és az emberek élettere is, a lakások és a közös udvar is piszkos.

A Széreszi-katlanban levő Tolos hűbéres falu négyzet alakú, két ajtó kivételével teljesen zárt. A négyzet két oldalát a csipcsi lakások alkotják, melyek ugyancsak egy közös tető alatt vannak, szobából és konyhából állnak. A lakások között az állatok istállója van. A lakások előtt a kenyér sütésére használt közös kemencék állnak. A négyzet másik két oldalát a bég háza és az istállók, valamint a boltok és kocsmák zárja le. A lakások ajtaja és az istállók nyílásai a hűbéres falu belseje felé nyílnak, ezért kívülről csak egy egységes fal látszik. A belső szabad tér közepén emelkedik a torony,

⁹⁶ Két cserépfajtát jelez a szerző, az egyik a fent jelölt, amit öblös tetőcserépnek nevezhetünk, míg a másik az általunk is ismert cserép, ami a szövegben csak crepként jelenik meg. (A fordító megjegyzése.)

mely alul falazott és szűk, feljebb gerendákból áll és kiszélesedik. A falazott részbe a bég búzája kerül, a fenti, szellős, lécekkal körbevett rész, mely a csipcsi lakások szintje felett van a bég és az albasa nyári tartózkodási helye, ahonnan a munka menetét ellenőrzik. A torony előtt található a szérű, ahol a betakarítás után a bég és a csipcsi részének a szétválasztása is megtörténik. A hűbéres falun kívül források és kutak találhatóak.

Ugyancsak a Széreszi-katlanban találjuk a Kavaklija hűbéres falut, melynek négy oldalát a csipcsi lakások alkotják, közös tető alatt, folyami hordalékból falazott meszeletlen falai vannak, és a tolosi hűbéres faluhoz hasonlóan öblös cseréppel fedték be. A négyszög hosszabb oldalán csipcsi lakások állnak, köztük az állatok istállói vannak közös tető alatt. A bég tornyában szép társalgórész és rácsos ablak van, a négyszög egyik sarkában áll. Futok faluban a négyszög hosszabbik fele 100 méter hosszú, vesszőből fonott és öblöscseréppel fedett. Ezek a Széreszi-katlan legjobb hűbéres falvai. A többi hűbéres falu jobbára vályogból épült, szalmával borított, meszeletlen, csúnya, rendkívül koszos és nyomorúságos bérlakás.

A szaloniki Campania karasuli öblében álló Kufalovo falvát négy hűbéres osztja, négy béggel, a hűbéres házak különállóak, ezáltal a falu laza szerkezetűnek tekinthető. A ház előtt tornác (*trem*) és szófa (*sofa*) áll. A házzal azonos tető alatt van az istálló (*er*), az *er* mellett áll a *selaml'k* vagy plevnja. Sok ház mellett áll a boroshordók és élelem tárolására használt *kilar*. Ablaka majdnem egyik háznak sincs. A padló földes. A látvány ahhoz hasonló, amit Postol falunál láthatunk, a régi Pel falu romjainál, ahol három hűbéres falura osztódik a település, melyekben szétszórva állnak a házak. Ennek falai mészkőből vagy fonott sövényből állnak, a tetőre cserép vagy nád kerül. Szófájuk is van, de emellett mindegyik házon ablak van. Megkülönböztetik a „házat” a szobától (*kuća* és *odaja*).⁹⁷

Mediterrán típusú, sűrű szerkezetű falvak. – Három fajtája különböztethető meg: a görög–mediterrán, a dalmát–mediterrán és a kašteli típus.

Az első két fajta falvai a tenger mellett, a tengermelléki síkságokon és a tengermelléki hegyoldalakon helyezkednek el. A görög–mediterrán fajta házai egymáshoz egészen közel állnak és kőből vagy vályogból épültek, palalemezekkel vagy cseréppel fedettek. Utcáik kövezettek és gyakran piacaik is vannak a falvaknak, hasonlóan a görög–ékei városokhoz. A trák–macedón tengermelléken fekvő városokban a törökkeleti hatások nyomai látszanak, még akkor is, ha nem lakják törökök. Thesszáliában és Epiruszban a hűbéres típus hatása figyelhető meg.

A cincár falvak, melyek mindig magasan a völgyek felett vannak, a görög–mediterrán típushoz tartoznak. Ezek nemritkán a félsziget legnagyobb falvai. A többi falutól általában kövezett utcái és a sajátos életmód különbözteti meg, amiről már korábban hírt adtunk. A bizánci civilizáció hatása a háztípusban, a szobák berendezésében és beosztásában is érezhető. Említésre méltó, hogy Mala Reka területén (Galičnik, Lazaropolje, Osoj stb.) a mijak falvak egy része is ebbe a csoportba sorolandó.

A leírtaktól némiképp különböznek a dalmát és a kvarnerói tengermellék házai, melyek faragott kőből épülnek, az utóbbi időben pedig a fal egésze cementből készül (a tengermelléki Poljicén, a šibeniki és spliti tengermelléken helyenként), az utcák szűkek, de a házak gyakran kisebb halmazokba csoportosulnak; a dombra épült

⁹⁷ J. Cvijić: *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije*. I. kötet. P. 508–510.

templommal és temetővel a ciprusfenyők csoportjáról ismerhetők fel. A habarcs nélküli, meszeletlen házak távolabbról nézve egyáltalán nem keltik fel a szemlélő figyelmét, a csupasz mészkőheggyekkel azonos színük beleolvad a tájba. A tenger partján álló falvak közül soknak – a városokhoz hasonlóan – saját tengerparti sétalútcaja, rivája is van.

A kašteli típusba sorolt falvak különböznek a dalmát tengerpart többi falvaitól. A Kaštela Dalmácia legnagyobb tenger melléke, amely a Kašteli-öböltől a Kozjak-hegy lábáig húzódik, ami mögött a dalmát Zagora kezdődik. A síkság mindössze 2-3 kilométer széles. Dalmácia legtermékenyebb része. A török betörések előtt Pomorje (tenger mente) néven ismerték, és rajta a Kozjak lábáig dalmát–mediterrán típusú falvak voltak szétszórva. A török betörések kezdetén a lakosság részben a szigetekre, zömében pedig az erődített városokba (castella) menekült, amelyeket korábban a velencei hűbérúr és a spliti érsek emeltettek a Kašteli-öböl északi partján. A számosabb castella közül csak hét maradt fenn, amiről a vidéket is elnevezték Kaštelának, *Sette Castellinek*. A városkákat a szárazföldről csatorna választotta el, ezen mozgatható hidak álltak, amelyeket veszély esetén felemeltek, így az ellenség nem foglalhatta el a városokat. A török betörésekről a Kozjak-hegyen álló örök értesítették a lakosságot, amelyik ilyenkor a városokba húzódott. A Kaštelok előtt sűrű szerkezetű, többnyire négyzet alakú települések alakultak ki, melyek a természetes szaporulat mellett Boszniából és Hercegovinából érkező menekültekkel is gyarapodtak. Mára jobbára egymás mellé épültek az öböl északi partjai mentén, és egy összefüggő település-sort alkotnak 8 kilométer hosszan keletről nyugatra haladva: Sućurac, Gomilica, Kambelovac, Lukšić, Stari és Novi, valamint Kaštel Štafilic.

Ez tehát a városok köré formálódott falu típusa, mely 8 kilométer hosszú partot, riviérát alkot. Házaik szorosan egymás mellett állnak, utcái szűkek, piacaik *brcának* hívják. Mindegyiknek a területén található egy falakkal megerősített *riva* vagy *muo* (móló). Újabban a mező felé kezdtek terjeszkedni, elsősorban a helyszűke miatt.

Török-keleti falutípus. – A típushoz sorolható falvak a felsorolt négy török oázis területére korlátozódnak. A török-keleti várostípushoz hasonlóak, kanyargó utcáikkal, közeikkel és zsákutcáikkal. Majdnem minden házat kőből vagy vályogból épült fal övez, a házak pedig az utcai részről a kert belsejébe húzódtak, ha pedig mégis az utca vonalában vannak, akkor ablaktalanok. Az utcák gyakran kövesek, a híres török kőburkolat fedi őket, és ahol csak erre mód nyílik, az utca szélén a csatornákon vezetett víz folyik. Ilyen falvakat láthatunk az iszlám hitre tért Bosznia, Hercegovina, Sandžak vidékén és a pomákok földjén.

Vegyes típusú falvak. – A közelmúltig az Al-Dunai-síkság, a Marica és Vardar völgye jobbágyrendszerben élt, függetlenül attól, hogy a leírt hűbérbirtok formáját felvette-e. A kisszámú szabad faluban a görög–mediterrán, a török-keleti vagy a timoki típus hatása érezhető. A bulgáriai hűbéres falvak formája mára nagyon megváltozott. A feudális rendszertől megszabadult falvak a hűbéresből szabad faluvá alakulnak és a timoki és mačvai falvak típusához közelítenek. Másik csoportjuk a šumadjiai és a džemat típushoz közelít. Ettől függetlenül a felsorolt területeken a sűrű szerkezetű falvak típusa dominál, melyen a hűbérrendszer hatása többé-kevésbé érezhető.

A típusok közötti különbségek okai. – Az okok többfélék lehetnek. A típusnevekben többször meghatároztuk azt a tényezőt, amelyiknek a legnagyobb hatást gyakorolta az említett településfajtára: hűbéres, görög–mediterrán, dalmát–mediterrán, török–keleti. Közismert, hogy egyes falvak a szomszédtól vett példa vagy hatósági rendelet hatására lettek soros szerkezetűek. Hátramaradt ugyanakkor két fő típusa a falunak: a laza szerkezetű óvlach típus és vátozatai, valamint az ibari típus egyrészt, másrészt a sűrű szerkezetű falvak a legjellemzőbb képviselőjükkel, a timoki faluval. Az előbbiek majdnem mindig a hegyeken, azok lejtőin és oldalain találhatóak, az utóbbiak a völgyekben és mély szakadékok, csatornák aljában fekszenek. A típus és a település fekvése tehát szoros kapcsolatot mutat. Ezek magyarázatra szorulnak.

A földrajzi adottságok kétségtelenül hatással voltak a két típus elterjedésére és fekvésére. A tényezők sorában a domborzat áll az első helyen, ezt követik az erdők, a növényzet. További fontos tényező a patriarchális rendszer és a zadrugákba szervezett életmód. A laza szerkezetű falvak elsősorban a félsziget északnyugati részében jelentkeznek, ahol a domborzat függőleges irányú tagoltsága a félsziget többi részéhez képest a legváltozatosabb: hegykoszorúk váltakozása, meredek lejtők és fennsíkok játéka, melyek között szűk völgyek találhatóak. Amint azt megjegyeztük, e tájon a magaslatok és azok oldalai kedvezőbbek a megtelepedésre, mint a völgyek. Más domborzata van az Al-Dunai-síkságnak, a Marica-völgyének, a félsziget számos lejtős szakaszának a Központi és Déli övezetben a Rogozna-hegyig. A területet a tágas völgyek, alacsony síkok uralják, melyek között magas hegytömbök emelkednek. A vidéken inkább a síkságokon és a katlanok peremén adottak a letelepedés feltételei. Kosovóban és Metohijában, melyek ugyancsak a tájhoz tartoznak, a falvak sűrű szerkezetűek annak ellenére, hogy lakosságuk gyakran a Dinári övezet északnyugati vidékein élő lakossággal azonos eredetű, ahol a laza szerkezetű falutípus elterjedtebb. A terület azon részén, ahol a laza szerkezetű falvak vidékére jellemző domborzat található, nyomban laza szerkezetű falvakra bukkanhatunk annak ellenére, hogy a tájra inkább a sűrű szerkezetű falu jellemző. Erre találunk szép példákat Osogovo-, Rodope- és a Középső-Balkán-hegység esetében. A félsziget északnyugati részén is megváltozik a falu szerkezete a domborzat eltérései következtében. Legjobban példázzák ezt Bosznia és Hercegovina azon területei, ahol jobbra a laza szerkezet honos. Ahol azonban a karszt és a karsztjelenségek lépnek fel, az uvalákban, töbrökben és karsztmezőkön a közismert gazdasági okokból kifolyólag a sűrű szerkezet jelenik meg.

A domborzat tehát hatással van a település szerkezetére, de nem ez az egyedüli és kizárólagos tényező. Így például a teljesen sík valjevói Száva mentén a települések laza szerkezetűek, jobbra az óvlach csoportba sorolhatók. Ezzel szemben a Belgrád környéki hegyeken a torlak telepések falvai annak ellenére sűrű szerkezetűek, hogy a környező šumadjiai falvak laza szerkezetűek maradtak.

Az erdők hatása ott érhető nyomon, hogy a két településszerkezet határa jobbra egybeesik az erdős és kopár területek határával. Tisztában vagyunk azzal is, hogy az óvlach települések zöme irtásokon létesült. Ez a völgyekben és síkságokon kialakult falvakra is érvényes, amit a már említett Valjevói körzet és a Nyugat-Morava-völgye is híven példáz. Az irtásokon megtelepülő családok napjainkban is a hagyományos módon szereznek földet: egy család saját használatára bizonyos területet művelésre alkalmassá tesz, mások távolabb teszik ugyanezt, ily módon a laza szerkezetű falu alapjait fektetik le.

A típusok elterjedésére hatással vannak a kulturális övezetek is. A patriarchális rendszer elterjedési területén követhető ez nyomon leginkább. A laza szerkezetű falvak legfőbb területe ez, míg minden más kulturális övezetben a sűrű szerkezet a meghatározó. A patriarchális rendszer elterjedési körzetében a laza szerkezetű falvak a külterjes állattartás és földművelés hatására, valamint a kisebb népsűrűség adta lehetőségek folytán megszorodtak. A körülmények nyújtotta lehetőségek folytán az emberek nagyobb területre vágynak annál, ami a házuk környékén található. Egyes vidékek, egész falvak a maguk szabta életmód szerint élő zadrugák vagy testvériségek birtokában vannak, akik egységben szeretnek élni, az egységben belül található családok pedig többre vágynak a ház körüli területnél a korábban említett foglalkozások miatt. Ennek során a sokáig patriarchális rendszerben élők körében etnikus sajátosságnak nevezhető vágy alakult ki a laza szerkezetű falvakban élés iránt. Meg kell jegyeznünk, az ilyen vágy nem állandó sajátosság, mert a Kosovo és Metohija katlanjaiba leereszkedő dinári ember sűrű szerkezetű falvakban folytatja életét. A hercegovinai falvak pedig egyre inkább sűrű szerkezetűvé válnak a tenger felé haladtunkban, ahol a mediterrán kultúra hatása erősödik.

Ezzel szemben a sűrű szerkezetű falvak elterjedési övezetében a domborzat és a kopár felszín mellett további tényezők hatottak, melyek a típus további árnyalását eredményezték, különösen a bizánci civilizáció, a kemény török közigazgatás vagy a mediterrán–román kultúra. Az évszázados hatás eredményeképpen a lakosságban a sűrű szerkezetű falvak iránti vonzódás etnikus sajátossága fejlődött ki.

Azt is gondolhatnánk, hogy az etnikus hajlam még régebbi, és a szlávok előtt a területen élő elrómaiásodott lakosság hatására alakult ki, amely a félsziget északnyugati és délkeleti részében különböző volt, és akiket a beköltöző szláv lakosság asszimilált. Ez nem kizárt, de személy szerint ennek bizonyítását nem tartom lehetségesnek. Az imént felsorolt tényezők elégségesek, ezeket pontosan bizonyíthatjuk, és kellőképpen alátámasztják a Balkán-félsziget településeinek eltérő szerkezeti, valamint a fekvésből adódó különbségeit.

Tizenhetedik fejezet

HÁZTÍPUSOK

A ház fogalma, időszakos és kezdetleges formái. – A pásztorkunyhó (sibara), a busača, a dubirog. – Mozgatható boronafalú ház. – Földbe vájt házak darázs-kőben, löszös és köves talajon. – Az erdős Dinári körzet boronafalú háza. – A boronafalú ház vízszintes és függőleges irányú fejlődése. – Alpesi hatások. – A tengermellék és a kopár karszt kőházai. – Két- és háromsztatú földszintes ház. – Aláfalazott ház. – Házak Vasojevićből. – A Morava–vardári körzet vályog- és sövényfalú házai. – A moravai ház és variánsai. – A kelet-szerbiai kunyhó (pojata). – A felső-wardári kétszintes ház és ennek variánsai. – Újabb típusú házak. – Macsói (Mačva) házfajta. – Az osati, šumadijai, bogatini és erdélyi ház. – Melléképületek, lakóépületek – Hálózások (vajatok). – Tejesház. – Vendégházak mint különálló épületek (odvojci). – Aszalók. – Borházak. – Szénatároló. – Állattartó épületek. – A házak egyéb típusai. – Csifcsi ház. – A török-keleti ház. – A görög-égyi ház

Ha az utazó hosszabb időt tölt a kopár, az ember munkájának és életének nyomát nem viselő hegyek között, örömet érez a lazán vagy sűrűn egymás mellett álló házak láttán, amik a völgybe ereszkedés során tárulnak szeméi elé. Abban a pillanatban világosodik meg számára, milyen tájformáló jelleggel rendelkeznek a házak. Más a benyomás, ha a magas hegyek övezetéből a kőházak vidékére, az Adriai-tenger felé ereszkedik le, megint más a Száva és Duna irányába elindulva, ahol a boronafalú házak fogadnak, vagy még távolabb, a Pannon-síkságon élénk táruló vert falú házakat látván. Ugyancsak eltérő látvány fogadja a szemlélőt a trákiai vagy macedón vidéken csakúgy, mint az Égei-tenger partján.

A ház összhangban áll a táj összetételével, látványával, növénytakarójával: a karsztos vidéken és a kopár Adriai tengermelléken a hamuszürke kőházak állnak, a hátszágában magasodó hegyek erdőben gazdag, zöldellő tájain boronafalú házak, melyek szerkezetükkel és díszítésükkel a fa természetéhez igazodnak, és mint a dombocskák, vidámnak mutatkoznak és élénkítően hatnak. A kőből és fából épült házak melléképületeinek anyaga és formája is különböző. Világosan látható, hogy a házak és a melléképületek a környezetükben található szerkezeti elemek tulajdonságaihoz és a lakosság megélhetéséhez szükséges foglalkozásaihoz igazodnak. A részletesebb vizsgálat, a Balkán-félsziget és a szomszédos országok összes háztípusának elemzése során kiderül, hogy a házban az emberi műveltség jelentős része rögzült: a ház evolúciónak kitett kulturális vívmány, mely az ember fejlődését is befolyásolja. A változás során az ember is alakítja lakhelyét, a helységek beosztását és a ház körüli épületek jellegét.

A ház a történelem során változott, és ily módon a környezetre is hatással volt, aminek következtében a táj képe is változott. Mennyi új és idegen elemet hozott egyes

balkáni vidékek arculatába a díszes, cicomázott török–keleti ház, karcsú kéményeivel, kiugró erkélyeivel, vendégszobáival (*divanana*), erkélyeivel (*londža*), szegleteivel (*čoška*), melyek lassan eltűnnek, és hamarosan történelmi remiszcenciát fognak képviselni. A XIX. sz. első évtizedeitől napjainkig minden vidékre, még a legelűgottabbakra is az alakjukban és anyagukban eltérő új házak hatoltak be, melyeknek származási helye különböző, de leginkább a városi házak mintájára épültek. Amíg a török uralom idején a háztípusok alakja és fajtái gyakorlatilag megkövesedtek, addig a balkáni államok felszabadulása után hatalmas változások történtek, a változások sebessége pedig egyre gyorsabb. Nemcsak a ház változik, hanem vele együtt változnak a telek épületei, a melléképületek, az istállók és a ház körüli növényzet, elsősorban a fák is. Több helyen említettük azt az óriási változást, mely Szerbia vegetációs képen történt a XIX. sz. kezdetétől fogva: az erdők irtása, egyes növények és fák másik fajtával történő felváltása. A házak körül, ahol egykor bozót, elvéve egy hársfa vagy gyümölcsfa árválkodott, szilvafákat ültettek, melyek egyre inkább elterjedtek. A szerbiai paraszt soha olyan lendülettel nem pártfogolta az újításokat a házában belül és kívül, mint azt a XIX. sz. elejétől napjainkig tette. A házon kívüli és belüli változások még nagyobb mértékűek lennének, ha nem lenne ott a parasztasszony, aki képtelen lépést tartani az egyre többet utazó, magába szívó, tapasztaló férjével. Közismert tény, hogy az asszonyok milyen nagy hatással vannak a ház körüli eseményekre. Emellett a népek és csoportjaik, hozzászokva egy földrajzi környezethez és az ebből adódó életmódhoz, különböző hagyományaikhoz és szokásaikhoz, eltérő ízlésvilághoz szoktak hozzá, és ezek szerint alakítják új házaikat. Ilyen értelemben néprajzi jellegzetességet fedezhetünk fel a házbelső kialakításában is.

A Balkán-félszigeten tehát az egyes vidékekre jellemző épületanyag, az eltérő foglalkozás, a régi és új civilizációk hatása és az etnikai jelleg alapján kialakult eltérések tapasztalhatók a házakat illetően. A tarka kavalkádban kell meghatározniuk a *főbb háztípusokat*. Minthogy a felsorolt tényezők mindegyike változott az idő folyamán: a fakitermelés során a faanyag beszerzése nehezzé vált, az állattartók földművessé lettek, a civilizációk rétegei egymásra rakódtak, a lakhelyváltoztató mozgások eredményeként a különböző etnikai hajlammal rendelkező csoportok távol kerültek szülőföldjüktől, miközben magukkal vitték szokásaikat, az *egyes háztípusok evolúciós fejlődését* kell figyelemmel kísérniük. A fejezet célja a folyamat kutatása.

A ház fogalma, időszakos és kezdetleges formái. – Mint az közismert, a Balkán-félszigeten lakó délszlávok többsége a ház fogalma alatt azt a helyiséget érti, ahol a tűz ég, és amelyik helyiségbe közvetlenül kintől, vagy esetleg a tornácról (*trem*) vagy a ház előtti részből (*predkuća*) lépünk. Ha a szobában ülnek, azt mondják: Menj és hozz vizet a házba! Vasojevićiben abban az esetben, ha az épület kétemeletes, háznak az alsó szintet nevezik, azt, ahol a tűz ég. A ház helyett gyakran a *tűzhely* (*ognjište*), *füst* (*dim*) és *kémény* (*odžak*) kifejezéseket is használják.⁹⁸

Ez kétségtelen utalás a ház korábbi formájára, amikor az egy helyiségből állt, ahol a tűz égett. A szót (kuća, kšta, koča, kuča) a szláv népek többsége gyakran ugyanebben az értelemben használja, ebből következik, hogy valószínűleg minden szláv nép túljutott a házfejlődés első szakaszán, ami alatt az egysejtes házat értjük. A többi nép

⁹⁸ A felsorolt kifejezések bővebb jelentéskörrel bírnak. Lásd Antropogeografski problemi. *Naselja I. P. CI.*

állandó lakhelye is a *minimális területű, létfenntartás tekintetében szükséges enyhely* kezdeti fázisából indult, ezért az egysejtes ház nem a szlávok előtt a vidéken élő népek sajátossága, hanem egy általános, a primitív életformával egybefüggő képződmény. Milyen primitív házak fedezhetők fel a délszlávok körében?

Pásztorkunyhó (sibara), busača, dubirog, kalyiba (kulača). – Nincs megbízható adatunk arra vonatkozólag, hogy vajon milyen házakat emelt a Balkán-félszigetre beköltöző szláv népesség, de valószínű, hogy egyrészes (egysejtes) házakat és kalyibákat építettek, mint ahogy azt tették később is meneküléseik vagy költözéseik alkalmával is. Valószínűsíthető továbbá, hogy első házaik, ha azok a Balkán-félsziget erdős részen épültek, a Kárpáton túli őshaza egysejtes házaihoz voltak hasonlatosak. Nem kizárt, hogy a középkort is átvészelte ez a háztípus a pásztorok és délszláv jobbágyok körében, főképp a hegyekben. Ezt feltételezhetjük. Ugyanakkor tudjuk, hogy a primitív, boronafalú vagy fonott, majd saralt (pleter és čatma⁹⁹) egysejtes ház a török uralom¹⁰⁰ idején minden faluban megtalálható, majd mint enyhelyet a menekülések során építik fel. A balkáni országok felszabadulása után a szegény lakosság és a pásztorok használták az ilyen házakat. A szlávok őshazájában lakott és az imént bemutatott házak között kétségtelen kapcsolat tárható fel az ötlet szintjén: a régi tapasztalatok és az építési feltételek a török uralom primitív körülményei során felelevenedtek.

Egyértelműen a *pásztorkunyhó (sibara)* a legprimitívebb háztípus. Kúp alakú, kör alaprajzú építmény, melynek közepén lobog a tűz; nincs ablaknak megfelelő nyílás, padlástalan és földes aljú. Elkészítése a következőképpen zajlik: a két méternél nem nagyobb átmérőjű kör kerületén rudakat (*siba*) szúrnak le, melyek felső végüknél közelednek, de nem találkoznak. A nyílást lefedik, de ezen távozik a füst. A sibán keresztül zsúpot, bükkfalevelet, páfrányt vagy szalmát (csépeletet vagy fiatal) terítenek, amire újabb sor rúd kerül. Alacsony ajtót tesznek rá.

Ilyen házat láthatott a XIX. sz. közepén M. Đ. Miličević az óvlach területen. Emberek laktak benne, az építményt *kulačaként* emlegették, értékét „egy rubelre” becsülték.¹⁰¹ A sibara napjainkig is megőrződött a hegyi övezetekben és jobbára pásztorkunyhóként használják, kivételes esetekben pedig a legszegényebb népréteg lakik ilyen építményben. Ilyen sibirákat láttam Mučanj és Golija környékén Szerbiában, valamint a Šar-hegység alatti Siriniki zsupa területén. A „Települések” több kutatója is megemlítette, hogy két évtizeddel korábban helyenként még Šumadija levčai területén, valamint a Morava környékén is látható volt a sibara. Ott azonban a sibara helyett a *šilja, šiljača, krivača* és *krivulja* szavakat használják rá.

⁹⁹ A fonott fal kétfajta lehet: vastagabb fakeret vagy hasított fa közé font vékonyabb vessző, és csak az utóbbi esetében beszélünk čatmáról. (a magyar szakterminológiában a paticsfal kifejezés ismert. Ford. Megj.)

¹⁰⁰ Csak néhány példát sorolunk fel. Gerlach írja 1572-ben, hogy a bezistánokon és a kisszámú török és dubrovnikai házon kívül a belgrádi házak kivétel nélkül szalmával fedettek. Wolf (1583) azt állítja, hogy Bulgáriában a házak sövényből és sárból készülnek, és egy helyiségben zsúfolódnak össze az állatok és az emberek. Driš írja 1719-ben Niš városáról, hogy a házak kicsik, fából épültek és olyan alacsonyak, hogy a mennyezetet kinyújtott karral is elérik. Bošković (1762) számol be arról, hogy Bulgáriában a házak fából és sárból épülnek, mint az ország többi részén, így Konori faluban is. Mi több, az utazó szerint a legszebb paloták és házak Isztambulban fából vannak, és ha egyszer Isztambul romba dől, kínosan nehéz lesz a paloták helyét megállapítani, a dzsámik és bezistanok kivételével. Lásd még Petar Marković: *Putovanja po Balkanskom Poluostrvu XVI vijeka a zágrábi Radovi* Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti.

¹⁰¹ *Putnička pisma* (Útlevellek). P. 50. Belgrád, 1868.

A sibirával azonos építmény a *busara*, melyet levelek és gallyak helyett gyeptéglákkal fednek; ilyen pásztorépítményeket az Ibar felső folyásánál, a Rusulija-hegy alatt, Rožaj felett láthattam.

A primitív házak közül néhány prizma formájú is akad, melyeknek nincs alapjuk, leginkább hársfa lombjával (*lub*) fedik, a nevük *lubara* vagy *lubnjača*. Ma már elsősorban Délnyugat-Szerbia pásztorlakásai képviselik ezt a típust, amit a szemben levő képen is láthatunk. Utazásaim során hallottam, hogy ilyen építmények még a közelmúltban is nagy számban álltak, amire az öreg emberek emlékeznek. Nyugat-Szerbiában azt is mesélik, hogy ilyen építményeket emeltek a menekülés idején is. A Kragujevac környéki Lepenicában az elnevezésük a *korka*¹⁰² volt, és 50-60 évvel ezelőtt egyes falvakban még ilyenekben laktak.

A sibirákkal alakjában és anyagában megegyező építmény a pásztorok *dubirog* vagy *savardak* nevű építménye, amely az erdős délnyugati országrészeinkben gyakori, főképp a montenegrói Brda (hegyek) területén, a Sjenicai körzetben, a Lim és a Tara mentén.

Végezetül megemlítjük, hogy a Morava, a Vardar felső folyása és az Adriai-tenger partján is ismerik az egysejtes, padlás nélküli lakóépületeket, melyeket szalmával vagy lombbal takarnak le. A szalmát rudakkal fogják le a szél miatt, a lombos tetőt pedig kövekkel szorítják le. Nevük *slamara*, *potleušica*, *kljetara* és *fidžurica*¹⁰³.

Mozgatható boronafalú házak. – Az építmények első csoportjába tartoznak a *mozgatható boronafalú házak* is, melyeket egyik helyről a másikra vontattak. Alapot nem ástak számukra, hanem a ház négy sarka alá nagyobb követ tettek, amire a négy legnagyobb gerenda, a *temenjača* került. Ezekre rakták a többi, falat alkotó gerendát, a kötést a gerendák végén vágott csapolások biztosították, padlást itt sem alakítottak ki, a tető pedig deszkából vagy zsindelelyből készült. Amíg a boronafalú házat szét lehetett szedni, addig a tetőt egy darabban, ökrösszekéren szállították a másik helyre. Ilyen házak a XIX. sz. első évtizedeiben Nyugat-Szerbiában álltak, személyesen ismertem egy hetvenéves öregasszonyt Jadarban, aki ilyen házat hozott magával hozományként, S. Novaković azt is lejegyezte, hogy ilyen házak álltak a Mačva területén is.¹⁰⁴

A sibirák minden változata és a mozgatható boronafalú házak annak a nyugtalan időszaknak a képviselői, amelyekben gyakran kellett költözni és menekülni, másrészt az új telepések és a szegények lakóhelyei voltak.

Földbe vájt házak a darázköben, a löszben és a köves talajon. – Az emberek a környezetükben található anyagokat használják fel lakóhelyük építésekor, ezért éltek a lösz adta lehetőséggel, és abba mélyítették lakásaikat. A löszben, ebben a szürkésárga agyagban – melybe a szerszám úgy szalad bele, mint kés a vajba – alakították ki lakásaikat és menedékhelyeiket minden délszláv ország területén, ahol ez az anyag megtalálható. Travertinben vagy köves talajban már ritkábban tették meg ugyanezt.

¹⁰² T. Radivojević: Lepenica. *Naselja*. 7. kötet. P. 123.

¹⁰³ Antropogeografski problemi Balkanskog Poluostrva. *Naselja*. 1. kötet. P. VIII.

¹⁰⁴ Selo. P. 140. *Glasnik Akademije Nauka*. XXIV.

A legtöbb löszbe vájt ház a Szerémség és Bulgária területén készült, ahol a lösz a legerjedtebb és a legvastagabb. Már a török uralmat megelőző időben és a török uralom alatt is készültek itt löszbe vájt lakások. Szerémségben bizonyára sok ilyen lakást alakítottak ki, és biztos, hogy Zemun (Zimony) is róluk kapta nevét (zemunica – földbe vájt ház). Brown angol utazó 1669-ben Osijek és Mitrovica (Eszék és Száva-szentdemeter) között sok földbe vájt lakást látott. Dositej (Dositej Obradović) jegyezte le a XVIII. sz. végén, hogy Ūrög területén százsámra vannak földbe vájt lakások, amikben emberek laknak. Ma is láthatunk ilyeneket a baranyai Batina helységben a Duna mellett. Mala Vlaška területén uralkodó lakásforma volt a XVIII. sz.-ban, amikor osztrák fennhatóság alá tartozott a terület. Tula 1870 és 1880 között Rahovo, Lompalanka és Vidin környékén „troglodita falvakat” látott, ezek föld alatti lakásokból álltak, melyeket *burdelj*nek neveztek. A házakat a löszbe vájták. Egy ilyen falut részletesen bemutatott.¹⁰⁵ Figyelemre méltó, hogy nálunk is létezik egy Burdelj nevű falu a Negotini körzetben, és hogy a Šumadijai körzetben is helynévként emlegetik, ahol a szegények laknak. Így például Sipičben van olyan rész, amit Burdelji névvel illetnek, és a hagyomány szerint a török időkben itt földbe mélyített barlangokban éltek az emberek.¹⁰⁶ Mindamellett tudjuk, hogy a természet formálta barlangok menedékként szolgáltak a vészterhes időkben.

Kiemelkedően nagyszámú és szépen megmunkált barlanglakást és földbe vájt lakhelyet találunk a Klisura falu határában lévő Dubrava helységben, amely a Bela Palanka–Piotóttól jobbra fekszik. 1894-ben itt személyesen láttam közel húsz mesterségesen kialakított barlangot, melyet a darázs-köbe vájtak. Ezekben legtöbbször egyhelységes, ritkábban kéthelységes lakásokat alakítottak ki. A helyiségek négyzet vagy kör alaprajzúak, padlójuk alatt vannak a gabonavermek, melyekbe a gabonát és a tartalékot rejtik. A nyílást nagy kőlappal fedik le, hogy kevésbé legyen feltűnő. Barlangi település alakult itt ki, miután a török időkben Kuričesma városa szétköltözött.¹⁰⁷ A városból körülbelül tíz család költözött Dubravába és kialakította a barlanglakásokat, a löszbe vájt helységeket. Később a mai Klisura faluba költöztek át. Ez nem olyan régen történt, mert voltak emberek, akik még emlékeztek erre az eseményre. Földbe vájt istállókat láthatunk az Aleksinaci körzetben, Sv. Stevan kolostora alatt. Ilyen istállók a Neretva völgyében is vannak, melyeket a folyó hordalékában alakítottak ki, továbbá Stolac és Dabar között Hercegovinában, a Bregava jobb partján, szintén a folyó hordalékában.

Mint azt már hangsúlyoztuk, a legegyszerűbb lakástípus nem tekinthető délszláv sajátosságnak, sőt szlávnak sem, hanem ez a legminimálisabb tér és száraz hely, ami az élethez szükséges, és minden nép ilyen lakóhelyet alakít ki magának letelepedése kezdetén. A sibara és változatai a szegények és elesettek lakóépületei, mellettük más típusú házak is megjelentek bizonyos területeken. Jól nyomon követhető a primitív ház tökéletesedése, területi növekedése a délszlávok lakta területeken.

¹⁰⁵ *Mitteilungen d. k. k. Geogr. Gesellschaft.* 1882. P. 104.

¹⁰⁶ T. Radivojević: *Lepenica. Naselja.* 7. kötet. P. 123–124.

¹⁰⁷ *Pregled geografske literature o Balkanskom Poluostrvu.* 3. füzet. P. 30.

A házak délszláv változatának fejlődése eltért a szláv házak általános fejlődésétől. A sík és mocsaras Kárpáton túli területről egy egészen más domborzattal és éghajlattal rendelkező területre, a Balkán-félszigetre érkeztek. A délszlávok jelentős része telepedett le a kopár és sivár Adriai és Égei tengermellék mediterrán éghajlatú területén, ahol a kőházzal találkozott, mely alakjában és belső beosztásában különbözött az ősszláv egysejtes háztól. Itt még a letelepedés idején sem építhettek boronafalú házakat. Már előre megállapítható, hogy a délszlávok mediterrán kőháza és az északi szlávok faháza között párhuzamot és hasonlóságot feltételezni félrevezető lehet. A délszlávok a római kultúra mellett a bizánci kultúra közvetlen hatása alá kerültek, ahonnan mintákat vettek a házépítés során: ezt a Vardári körzetben épített házak mindegyikén, Trákiában és a Marica völgyében is nyomon követhetjük. Másként történt ez a többi szláv esetében. A Balkán-félsziget délszláv házai tehát egész más feltételek között fejlődtek, mint az oroszok, lengyelek, csehek vagy lužicei szerbek házai. Még ha a ház egyes részeit, vagy a ház körüli melléképületek részleteit jelölő szavak megegyeznek vagy hasonlóan csengenek is, és a szlávok legnagyobb részénél ugyanazt jelentik, a délszlávoknál jelentésük eltérő és más házrészekhez és tárgyakhoz kötődnek. Ezért bizonytalan és meddő a szlavistáknak az a kísérlete, amikor a délszláv ház fejlődését párhuzamosan vizsgálják a többi szláv házzal. Fáradozásuk azonban nem haszontalan.¹⁰⁸ A ház és házrészek közös elnevezései legrégebbi szlávok házáról alkotott kép kialakítását is elősegítik, a délszláv és a többi szláv népek közti párhuzamok terén tovább nem juthatunk.

A ház elsősorban antropogeográfiai és kultúrtörténeti tárgy, és mint azt már a bevezetőben említettük ebből a szempontból fogjuk a típusait és a fejlődését vizsgálni.

Az erdős Dinári körzet boronafalú háza

Kétségtelenül ez a félsziget egyik különleges, meghatározó háztípusa. Az erdős vidékek boronafalú házát leggyakrabban irtások (*krčevina, trebež, žar*¹⁰⁹) helyén építették. Ötven-hatvan évvel ezelőtt még uralkodó háztípusa volt Szerbiában a Duna és a Száva partjaitól kezdve, valamint a Dinári körzet egészén. Kivételt képeztek ez alól azok a kopár hegyoldalak, melyek az Adriai-tenger felé fordultak.

Ma is uralkodó háztípusnak tekinthetjük Szerbia hegyi vidékein és a nyugati Dinári körzetekben. Az erdős karsztos területeken is elterjedt: ilyenek az Una és a Kupa mentén, a Plaško környékén, a Lika, a Banija és a Kordun vidékén, a karsztos, erdős részekben található boronafalú házak. A *dinári boronafalú ház tehát az erdős vidékek épülete*, készüljön bár teljes egészében fából vagy félig fából, félig földből (čatmara). A helyi eltérések nem jelentősek a boronafalú házak esetében, jóllehet felfedezhetünk táji különbségeket közöttük. Összefoglalásul megállapítható, hogy a boronafalú házaknak azonos anyaguk mellett azonos volt a berendezésük és a beosztásuk is. Szerbia Szávától délre és délnyugatra fekvő síkságain és hegyvidékén jobbra eltűntek a boronafalú házak, melyeket legelőbb a téglából épült, cseréppel

¹⁰⁸ Prof. dr. Lubor Niederle: *Život starych Slovanu*. Dílu 1. 2. füzet. Praha, 1913. P. 683. (Slovansky pžibitek a dvur).

¹⁰⁹ A „žar” szó az irtásokra csak helyenként őrződött meg, leginkább a szórványban. Délen Delvinon és Joaninna között is található egy Žarovina nevű falu.

fedett házak váltottak fel, délebbre haladva pedig a sövényfalú házak váltják fel azokat, majd a félig sövényfalú, félig boronafalú ház következik, hogy a hegyvidéken újból a magas tetőjű, zsindeyes, boronafalú házak uralkodjanak. Majdnem teljesen ugyanezt írhatjuk le Boszniáról is. A sövényfalú, paticsfalú, deszkatetőjű (dránicával fedett) házak a Bosna folyó völgyében kiszorították a boronafalú házat; ennek ellenére a gazdasági épületek továbbra is fából épülnek.

Annak ellenére, hogy a boronafalú házak a dinári erdős övezetekben a legelterjedtebbek, más vidékeken is megjelenik itt-ott, vagy pedig a közelmúltig állt a körzetekben. A Morava völgyébe és azon túl is eljutott. Így találhatjuk meg néhány példányát Kelet-Szerbiában a szerbek és vlachok lakta területeken is a Rtanj-hegyig.

Ezek a boronafalú házak állandóan lakott, egysejtes építmények, melyekben a tűz ég. Legegyszerűbb változata az alapozás nélkül készült ház: az *alapperendák* a földön fekszenek; másik változatánál az alapok kőből készülnek, leggyakrabban fél méterrel a talaj szintje fölöttig kőből építik a falat, erre kerülnek a legnagyobb gerendák, az *alapperendák* (*grede temeljnjače*). Érdekes, hogy az így alapozott házakat *ižinának* hívják Temničben és a Morava völgyében is helyenként, hasonlóan a nyugat-szláviai és horvát *hižához* (ház). Ha a talaj lejtős, akkor a ház alatti fal elég magas, és az lezárja a pincét. Az ilyen ház átmenetet képez a „aláfalazott ház” felé (kuća na ćelici). A boronák között nyílásokat (*okno*) vágnak ki, melyeket deszkalappal vagy ablaktáblával (*kapak*) zárnak be. Ez tulajdonképpen az ablak kezdetleges változata, és elsősorban a füst elvezetésére szolgál; a táblát a fal mentén kialakított horonyban csúsztatják el a nyílás előtt és *surmának*¹¹⁰ nevezik, helyenként pedig a nyílást állatok gyomrából készített hártya fedi. Padlás nincs, helyenként a tűz fölött a kukorica szárítására szolgáló *lesa* vagy *čeren* (esetleg *čerem*) látható. A tető gerendái között rudakon lóg a szalonna és a füstölt hús. A tető rendszerint magas és meredek, különösen a hegyvidéken, alacsonyabbak és kevésbé meredekesek Šumadija hegyi körzeteiben. A tetőt deszka vagy zsindey (*šindra*) borítja, a régi házakon és templomtetőkön még kúpszindey látható. A *szelemenem* (*slemen*), ahol a két tetőoldal találkozik, egy vagy több nyílás található, a *badža*, mely gyakran fedett és a tető oldalán látható. A füst a tetőn és a változatos formájú¹¹¹ badžán keresztül távozik. A későbbiek során a badža¹¹² mellett fából készült fedett kémény (*kapić*) is megjelenik, amit kúp alakú kéménysapka (süveg) fed, ennek csúcsáról falándsza vagy *šiba* nyúlik ki, mely gyakran egy vagy két almában, szárnyban vagy egyéb díszben végződik. A szelemen végére gyakran fakeresztet tesznek. A boronafalú házon, akár csak a későbbi háztípusokon a bejárati ajtóval szemben is ajtót helyeznek el.

A tűzhely mindig közelebb áll az egyik falhoz. A tűzhely felett áll a *pločevlje*, ahol a cserépedények állnak, valamint a *pepeljak* a hamu gyűjtéséhez. A tűzhely mellett két nagy kő áll, melynek *támaszkő* (*preklada* vagy *zavala*)¹¹³ a neve, rájuk kerülnek a fahasábok (*glavnje*). Az idősek a tűz körül aludtak, ami most is gyakorlatban van Szerbia délnyugati részein és a Sandžak területén az egysejtes boronafalú házakban.

¹¹⁰ *Naselja*. 2. kötet. Levač, p. 469.

¹¹¹ Lásd *Atlas*. I. füzet. P. 17. (A Települések melléklete).

¹¹² Füstlyukas tető

¹¹³ Mil. Rakić: Kačer. *Naselja*. 3. kötet. P. 756.

Ismert háztartási eszközök a bográcsok (*bakrač, verige*) vagy a vasból készült, kenyérsütésre használt *peka*, esetleg cserépből készült változata, a *sütőharang (crepulja)* vagy a parázsfogó *mašica*. A többi háztartási eszköz agyagból vagy fából készült. Jellegetes a kenyér dagasztására szolgáló *teknő (načva)*, a háromlábú, támla nélküli székecskék és a különösen magas szék, a *stolovača*, amely magas fotelra hasonlít és ízléses formák és faragások díszítik. Az ételt a fából készült kerek *asztalon (sinija)* tálalják fel.

A házak körül számos melléképület áll, melyekre még később visszatérünk. A birtok többi részétől és az utcától *kerítés (ograda)* választja el a ház körüli részt, Szerbiában a kerítés általában sövény, lécz vagy élő sövény, ritkábban fordul elő karókból (*vrljika*) álló kerítés. A bekerített részt a gazdasági épületekkel és a házzal együtt *dvornak* (udvar), de ma már leginkább *avlijának* nevezik. Két ajtón lehet bejutni az udvarra: a *kiskapun (male vratnice)* az emberek, a *nagykapun (velike vratnice)* a kocsik és a jószágok közlekednek. A nagykapu fontosabb, és ezek jellemzik Šumadija és a Drina menti–valjevói körzet boronafalú házainak udvarát. Gyakran a paraszti ízlés és díszítőművészet kiváló példái a kapuk. Mindegyikük zsindegyel, még gyakrabban cseréppel fedett. Az ajtó felső végén található lécek hegyesek, az alattuk lévő deszkákon, melyek simára gyalultak, ízléses mértani alakzatok, díszítések láthatók.

Az igazi boronafalú ház előtt ritkán jelenik meg a tornác vagy erkély (*trem* vagy *doksat*), a rövid deszkákkal körbekerített tetőeresz, mely szűk, mint egy folyosó, fedett, de gyakran tető nélküli. Újabban kutakat ásnak az udvaron belül, de korábban a vizet távolról hozták, a forrásról (*studenac*), melyet több ház vagy falurész közösen használt.

Hangsúlyoznunk kell a boronafalú ház és az erdős övezet közti szoros kapcsolatot. Más vidéken is jelentkezik ez a háztípus, és gyakran hasonló a formája. Galícia erdős részein, Krakó környékén és a Kárpátok északi lejtőin Zakopane környékén, Szczawnica, Ciorstin környékén meglepődtem a mieinkkel azonos formájú boronafalú házak látványán, de ezek fenyőből készültek, tetejük pedig szénával és szalmával volt fedve. Minden más épület is fából készült. Említettük már a norvég faházakat, melyek majdnem azonosak az óvlach és a šumadijai boronaházakkal.

A boronafalú ház függőleges és vízszintes irányú fejlődése. – A korábban leírt és kiindulási pontnak tekintett boronafalú ház toldásokkal függőleges és vízszintes irányban bővült. A toldalékok mindegyikének külön neve van, és egyiket sem nevezik háznak. Míg a régi, tipikus egysejtű boronafalú házak száma mára már elenyésző, lényegesen több bővített házzal találkozhatunk. Az idős emberek 20–30 évvel korábbi kérdése közben megerősített adatok alapján a boronafalú házak fejlődése az utóbbi 120 évre visszavezethető. Az egysejtű boronafalú ház első toldaléka az *ostava* volt, ez a sötét, ablaktalan helység, ahol jobbára ruhát és más tárgyakat tároltak. Egyes vidékeken a *klet*, másutt a görög eredetű *čiler* néven ismerik. Boszniában gyakrabban halljuk a *suldrma* és *hučera* kifejezéseket.

Többnyire későn került a ház mellé a *szoba (soba)*. Kezdetben kemence nélkül, később pedig kemencével. Az egysejtű boronafalú házhoz kívül, mely egyszerre volt a nagy zadrugák lakhelye, a zadruka női tagjai a lányok számára gyakran külön boronafalú, deszkával fedett lakhelyet alakítottak ki, melyet *vajatnak, stajának*,

stasinának, Vasojevićiben pedig *klet*nek neveztek, és ahol tűz sohasem égett. A vajatok a boronafalú házak melletti jellegzetes épületek, és kétségtelenül régi keletűek, míg a kemencével rendelkező szoba csak egészen friss alakulat. Itt a boronafalú ház szobájára gondolok. A Nyugat-Szerbiában és a Dinári övezettől nyugatra fekvő területeken pontosan végigkövethetjük a fejlődést: a XIX. sz. elején nem volt szoba a boronafalú házban, kivéve néhány előkelőségnél, akik a muzulmánoktól véve a példát, építettek szobát, másrészt a Mačvai körzetben szerémségi minták átvétele során találhatunk ilyeneket. Később a Száva és a Duna síkságairól egyre inkább elterjedt a szoba a hegyi övezetek irányába is. A szoba gyanánt szolgáló rész falai (*duvar*) fonottak voltak, melyet sár és törek keverékével tapasztottak be. A szobában a fűtést sokáig szemeskályhával (*peč sa lončićima*) oldották meg, melyet a házból fűtöttek, a nagyméretű kályha szája a házban, a tűzhely folytatásában volt. A kályha különbözik a szerémségi, bánsági és bácskai hatalmas kemencéktől, melyek nem cserépből készültek.

A boronafalú házak körzetében a szobát soha sem említik *kamara* vagy *komora* néven. Ritkán hallani az *odaja* szót is. Még ritkább az *izba* kifejezés, melyről azt gondolják, hogy a német *Stube* szóból származik. Mint azt később bővebben kifejtjük, izbának a kétemeletes ház alsó szintjét nevezik, ahol nincs szoba.

Ha a délszláv szoba fejlődése áll figyelmünk középpontjában, határozottan állítom, hogy az más típusoknál nem követhető nyomon olyan pontosan, mint a boronafalú ház esetében. Azok a délszlávok, akik a római és bizánci kulturális hatás alá eső területeken telepedtek le, bizonyíthatóan onnan merítettek ihletet, és vették át a szobát, amit *kamara* vagy *odaja* néven említenek. Az viszont kétséges, hogy Bosznia központi és nyugati, valamint Szerbia nyugati részének lakossága már régebben átvette a szoba építésének gyakorlatát felső-német és frank minták alapján, mint azt Rudolf Meringer¹¹⁴ állítja. Ez, mint azt az imént bemutattuk, a XIX. sz. folyamán történt meg az életszínvonal javulása és az emberek abbéli igényének megvalósulása eredményeként, hogy a szoba szerepét betöltő vajat helyett valódi szobát alakítsanak ki. Ehhez pedig, ahogyan már említettük, a Száván és Dunán túli legközelebbi területek szolgáltattak mintát.¹¹⁵ Egyéb hasonlatosságokat is felfedeztem a boronafalú házaink és az alpesi háztípus között. Erről a későbbiekben ejtünk szót.

A szoba megjelenésével a ház félig borona félig sövényfalú lett. A tulajdonképpeni ház mindig boronafalú, a szoba pedig sövényfalú vagy hasítékok összefonásából kialakuló fal, sövényfal (*pleter* és *čatma*). A kétsejtes ház kialakulása után is a „ház” marad a központi rész, a szobában csak télen alszanak, nyáron ritkán mennek be oda.

Kelet-Boszniában, a Drinai és Valjevói körzetben a boronafalú házakat leginkább Osat környéki mesterek készítették, míg a többi területen a parasztok maguk számára emeltek házakat.

A boronafalú ház fejlett változatának jellegzetes példája Miloš kenéz háza Gornja Crnuća faluban, a Rudnik hegy alatt. Osatiak építették a XIX. sz. elején és még ma is jó állapotban van.

¹¹⁴ *Die Stellung des bosnischen Hauses und Etymologien zum Hausrat*. Wien, 1901. Esetleg ugyanettől a szerzőtől: *Das deutsche Haus und sein Hausrat*. Leipzig, 1906. P. 98.

¹¹⁵ Ebben a szellemen nyilatkozott Lubor Niederle is, i. m. 747–748 p.

Az Osjačka Reka felett 100-120 méterre fekszik a meredek lejtőn, gyümölcsfák között. Házból, szobából és čardakból áll, ami későbbi hozzáépítés. Az épület alatt aláfalazott pince található. A ház boronafalú, a tetőt nyolc sor zsindelel borítja. A tetőn található a *kalkan*, az a nyílás, amin keresztül a padlásra lehet jutni. A kéményen *kapić* (süveg) van, annak rúdján két alma látható. A házban két szembenálló ajtó található, melyek felső része ívelt. A szögek kivételével az egész ház fából van, még a zár is (*zavor*) az ajtón. A falazott alapok belülről magasabbra vannak hagyva, ezen fekszenek a gerendák, a kiszögellő padkán, melyet *atulának* neveznek pedig az edények állnak. A tűzhely felett, illetve a szobai kemence szája előtt látható a keskeny kőpalc, a *gramada*, melyre edényeket és más tárgyakat tesznek. A tűzhely körül két nagy kő áll, a *prekladák*. A padló lapokból áll. Čeren vagy padlás nincs. A boronafalon vékony, lőrés-szerű nyílások vannak.¹¹⁶ A szoba látványa ismert, földémezett és sárkemence áll itt. A padló földes, az ablakok előtt fafonatú rács (*toplija*) áll, melyet összefontak és megvastagodásaik vannak, az ablakkeretbe hártját feszítettek. A čardak, a *bükkfazsindelel* (*šašovci*) fedelű divanana főleg nyári lakként szolgál.¹¹⁷

A szobával is rendelkező ház általános típusú válik. Csak ritkán van két szobája, de a ház előtt gyakran megtalálható a tetővel fedett rész, melynek nincs, esetleg csak alacsony korlátja van, és *trem*, *vajat*, *doksat* néven ismerik. Így válik a ház *háromsejtűvé*. Leggyakrabban a sövényfalú, paticsfalú házaknál fordul ez elő, melyeket lapos vagy öblös cseréppel fednek (*crep* vagy *čeramida*).

Šumadija és a Drinai–valjevói körzet területén lapos cserepet (*crep*) előbb a Hrvácani faluból származók gyártottak, az első öblös cserepet (*čeramida*) a piroti és niši *čeramidžiják* hozták a XIX. sz. elején. Šumadija területén ma is nehéz olyan tetőcserep-készítő műhelyt (*čerani*) találni, ahol a Niši vagy a Torlak körzetből származó munkás ne dolgozna. A házakon először a favázás szabadkéményt cserélik ki, és téglából építik fel újra. Ablak is egyre több van, az ablaküveg is egyre gyakoribb, ma már uralkodó látvány.

Nemcsak a házak belső beosztása és anyaga változott meg, hanem a bútorok és a berendezés is, minthogy a változás általában párhuzamosan történik. Külön jelentősége van a világítási technikák változásának.¹¹⁸

A földszintes boronafalú házak mellett ebben az erdős övezetben jelennek meg a további emelettel kiegészített házak is. A földszintes és az emeletes boronafalú ház közötti átmenetet képviseli az „aláfalazott ház” (*kuća na ćelici*), amely a talaj lejtős természete folytán alakult ki. A fejlődés kiindulópontját az egysejtű ház esetében már megállapítottuk. Ahol a talaj lejtése nagyobb, a ház lejtő felé eső részét annyira alá kellett falazni, hogy egész emeletes ház alakult ki, ez az „aláfalazott ház”, ahogy Drobnjaciban nevezik. Csak egy lépés választja el ezt a háztípust az emeletes háztól. Szerbiában azonban csak egész ritka esetben fordulnak elő, és egyre gyakoribbak nyugat felé haladva. Az emeletes házak kialakulására a török–keleti befolyás vagy

¹¹⁶ Hasonló nyílások vannak a vajaton is, mely ugyanebben az időben épült.

¹¹⁷ A ház fényképét lásd *Atlas*. 2. P. XXXII. és XXXVII. (vajati).

¹¹⁸ S. Trojanović szerint először a fenyőforgács, fáklya (luč) égett, ezt a mécses (žizak) és más olajmécsesek és gyertyák követték. A lámpa (fenjer) régi találmány, és a városokból terjedt el a falura. Régebbi a fenyőfáklya, fokla (zublje), melyet az állatok ellenőrzése során használtak.

az Adriai tengermellék, az utóbbi évtizedekben pedig a városi, a nyugati civilizáció hatott. Užice körzetében, Kosjerićben és Kremnóban például kétemeletes házak alsó szintjén van a ház és a raktárak, a felsőn pedig a szobák (*stan*), amit a kétemeletes ház hercegovinai változatának tekintünk. Kremno faluban az egyik házon kiugró ablakfülke (*čoška*) is látható, ami minden kétséget kizáróan török-keleti hatásra utal. A Kragujevaci körzet Zabojnica falujában pedig igazán szép példáját láthatjuk az ablakfülkének. A Lim mentén, Vasojevići faluban a kétemeletes házakat *torony*-nak (*kula*) nevezik: alsó szintjük kőből épül, a felső sövényből, melyre deszkatető (*dranica*) kerül.

Alpesi hatás. – Ha Karintia vidékéről Krajna, Zagorje és a karsztos Horvátország érintésével indulunk Bosznia felé, az alpesi ház hatása tisztán érzékelhető a házakon, így a boronafalú házakon is. Tehát a boronafalú házakon is, melyeken idegen hatás csak nehezen hagy nyomot, vagy ha a befolyás mélyrehatóbb, a boronafalú ház megszűnik boronafalú házként létezni. Keleten a hatás a Novska és a Száva partján álló Slavonski Brod között húzott képzeletbeli határig érezhető; Belovar környékén kimutatható, Pakracban már nem. Plaška környékén háromfajta ház figyelhető meg, amin az alpesi ház hatása kimutatható:

1. a deszkatetejű, egyszerű boronafalú házakon, melyeken különös, alpesi füstlyuk vagy kémény (*badža*) figyelhető meg a tetőn kihajlított vagy felpeckelt deszkákból;
2. deszkafedésű boronafalú házak, melyeknek a padlasterében szoba található: a szoba rendszerint a ház keskenyebb oldalán van kialakítva, és ablaka van; olyan szobák is vannak, melyeket a ház hosszabb oldalában alakítottak ki, akkor az ablakok a tető síkja fölé épülnek; ezek padlásszobák, manzárdok alpesi és román házak szobái;
3. szilárd anyagból épült házak, melyet ugyancsak deszkával fedtek le, a padláson szobát alakítottak ki, a házzal azonos tetősík alatt vannak az állatok istállói, a takarmánytárolók és trágyagyűjtők, mint az alpesi házakban, melyeket Vierkantnak neveznek.

Végezetül a háromszintes boronafalú házakat is meg kell említenünk: legalul az állatok számára fenntartott pince, középen a konyha és szobák vannak, de szobák vannak a felső szinten is. Az alpesi hatások az érintkezések során, például Horvátország karsztos részében minden bizonnyal a Katonai Határőrvidék hatására terjedtek el. Az átvétel a németektől történt.

Más hasonlatosságok is vannak az alpesi ház és a dinári boronafalú házak között, mely közül az utóbbiak övezete továbbnyúlik délre, egészen Nyugat-Szerbiáig. A tető hasonlít a mi zsindeletetűnkhez, amit ők Schindeldachnak neveznek. A zsindeletetű egyik változatát Schopfdachnak vagy Walmdachnak nevezik, és a Salzburg környéki Pinzgau és Pongau vidékén látható, és nagyon hasonlítanak a boszniai deszkatetőkhöz. Végezetül az alpesi házak első emelete felett a hátsó oldal kivételével az egész házat körbefutó veranda található, amit a helyiek Ganglnak neveznek. A karsztos Horvátország házaiban is ugyanezt láthatjuk, például Karlovactól délre, ahol *gang*nak nevezik. A Keleti-Alpokban lehetőségem nyílt a ház mögötti, külső falhoz ragasztott, kissé megemelt Soldert is megfigyelni, amit élelem tárolására

használtak; hát nem fedezhető fel a rokonság a szó és a boszniai és más boronafalú házak suldmája között?

A tengermellék és a kopár karszt kőházai

Az előbbiektől lényegesen eltérő a mediterrán éghajlat háza és annak változatai. Ez a ház kőből épült, földszintes vagy két-, csak ritkán háromszintes. A *kemence helyett kamint*¹¹⁹ találunk, vagy *különleges fajtájú tűzhelyet*. Az Adriai-tenger partján és a kopár karszt övezetében terjedt el a háznak ez a típusa, tehát Isztriában, a Trieszttől Postojnáig terjedő karszton, helyenként a Ljubljanoi-katlanban, a tengermellék egészén Trieszttől Shkodráig, Zagora területén a nyugat-boszniai karsztmezőig, ahol még szórványosan előfordul. A Neretva völgyében az Ivan-hegyig terjedt el, Konjic település felett a boronafalú házzal keveredik. A hercegovinai Humina egyedüli háztípusa. Helyenként az északi, hegyi Hercegovina területére is benyúlik, ahol már a boronafalú ház szobás, kemencés változata van többségben. Ez Montenegró uralkodó háztípusa, a Kotori-öböltől Veternikig, ahonnan az Vasojević törzs erdős Dinári övezete kezdődik. A szomszédok házairól példát véve a kőházak a Drobnjakok körében is elterjedtek, de a Vasojević törzs erdős szállásterületén is meghonosodtak. A két törzs szállásterülete a kő és faházak vegyes előfordulási területe.

A legkevésbé időtálló építmények vályogból és sövényfalból épültek, melyeket – ha nem használják vagy lakják – az idő vasfoga, a nedvesség, az eső és hó hamarosan tönkretesz. Hosszabb ideig maradnak fenn a boronafalú házak, Szerbiában saját szememmel láttam XVIII. sz. végén épült boronafalú házakat, melyek jó állapotban voltak és csak a tető fedésére használt deszkát cserélték gyakrabban; a rönkök ennek ellenére elkorhadnak és különben is, az épület alapanyaga miatt ezek gyúlékony házak. A kőház élettartama a leghosszabb, évszázadokig tart. A kőből épült ház nemcsak tartósabb de a formáját is tovább őrzi, oszlopok és tartós díszek alakíthatók ki rajta, sokkal kellemesebb építészeti összhatás érhető el, mint a vályogból épített épületeken. Tény, hogy a fának is határozott építészeti sajátosságai vannak és díszítése is megoldható, de kevésbé tartós. Ezzel szemben a kőházak „örökösök”, bennük anyagiasul a történelem: a legrégebbi korok maradványaiban és romjaiban is kitapintható a történelmi és kulturális fejlettség foka. Amíg a kőházak övezetéről ez elmondható, a Balkán-félsziget belsejében a középkori nemesség és hatalmasságok kastélyainak nincs nyoma, mert azok fából, paticsból vagy vályogból épültek. Egyedül a kőből épült templomok és kolostorok maradtak fenn, főleg ha a közelben megfelelő nyersanyag nyerésére alkalmas hely volt. Zömében édesvízi travertinből vagy darázkőből (*bigar*) épültek, melynek vágása és formálása könnyű, az idő folyamán pedig melegsárga patinát kap. Márványt Studenicában (Radočepből), Dečaniban (a Prokletije-hegyről), Banjskaban stb. használtak, ahol a közelből szállították az építkezés helyszínére, jobbára a kor ízlésének megfelelő tarka márványt. A travertin mint építőanyag elmarad a Brač-szigetéről származó fehérmárvány és a trogiri márvány mögött, amelyekből az Adriai-tenger legszebb építményei épültek, mert a legfinomabb megmunkálást is lehetővé teszik, de ugyanakkor időtállóak.

¹¹⁹ Félig nyitott tűzhely, kandalló.

Az Adriai tengermellék kőházai zömében egymás mellett szorosan álló, szűk utcákba sorolt házak. Az udvar egészen kicsi, és ott található az állatok istállói is. Miután a mosásra használható víz hiánya gyakori, így az udvarok és a belépők leginkább piszkosak. A félsziget legpiszkosabb épületei közé tartoznak. A tengerparttól a szárazföld felé haladva a kőházak közötti tér egyre nagyobb, és az udvarok területe is megnő, mely alól a Katuni körzet néhány falva képez kivételt.

A kőházaknak több változata különböztethető meg, de leginkább két csoportra oszthatjuk őket. Az első csoportba az egyszintes kőház vagy az egysejtes földszintes ház (*prizemljša*) tartozik, mely minden belső elkerítést nélkülöz; a dinári egysejtes boronafalú háznak felel meg leginkább. Eltérés a fal anyagában tapasztalható, valamint abban, hogy a tetőfedés rozsszalmával, ritkábban deszkával, de leginkább kőlapokkal, újabban pedig cseréppel történik. Padlója gyepe (*ledina*) vagy döngölt föld, ritkábban kőből vagy lapokból áll. A házak többségének nincs kéménye, hanem amikor a tetőt kőlapokkal fedik, két-három kőlapot alátámasztanak (ezeket a kőlapokat *sačac*nak nevezik) és ott száll ki a füst. A tetőn egyébként *badžo* vagy *videlica* is található. A házon egy vagy két, egymással szemben álló ajtó található. A falakon négyzet alakú, zömében kis nyílások vannak, melyeket táblával zárnak be.

Egyes vidékeken, például a hercegovinai Humina területén az egysejtes földszintes házra, melyet gyakran *polaćának* neveznek, a tűzhely egy különleges formája jellemző, mely mindig az egyik fal mentén található és döngölt vörös földből van építve. Körülötte mindkét oldalon az ugyancsak vörös földből döngölt, 20-30 centiméter magas *ágy* (*krebet*) van (valójában padka), melyen éjszaka alszanak, nappal a tűz körül ülnek. A tűzhely és az ágy mögött, a fal mentén áll a *válaszfal* (*prijeklad* vagy *pižulj*), ugyancsak az előbbi anyagból vagy falból 1 méter magasan: a tárolásra szolgáló részt választja el; alakját és funkcióját tekintve tehát eltér a boronafalú ház válaszfalától, prekladájától. A tűzhely és a prijeklada között alakították ki a sarkot (*kut*), ahol a hamu összegyűjtésére szolgáló lyuk van. A tűzhely és az ágy felett található a *čerjen*, mely a kukorica szárítására szolgál, amit a boronafalú házakban is gyakran láthattunk. Montenegró egyes vidékein *peternek* is hívják. A házon belül kiugró falrész, amin az edényeket tartják és a boronaházak *atulájának* felel meg, itt *banak*nak hívják; helyenként a tűzhely elülső részén található döngölt padkarész is így nevezik. Atulának itt azt a vastag gerendát nevezik, mely a fal felső részén fut, ahol a tető síkja kezdődik¹²⁰.

A bemutatott legegyszerűbb házból fejlődött ki a *kétrészes és háromrészes (kétsejtes és háromsejtes) kőház* azzal, hogy a belső teret válaszfal osztotta ketté, helyenként a legegyszerűbb deszkafal, melynek réseit habarccsal töltötték ki és bemeszelték. Még gyakoribb eset, hogy a belépőrészt sövényfallal kerítik el, és ilyenkor az újonnan kialakult részt *predkuće* vagy *haraluk* néven említik, mivel az állatokat is gyakran ide kötik be. Az imént bemutatott módszerrel választották le a ház egy részét is, amivel egy újabb száraz helységet nyertek. Ezt tárolásra használták, a neve pedig *ostava* vagy *hućera* volt. Belőle fejlődött ki a fűtetlen *szoba* (*kamara*), melyben csak ritkán látni kályhát vagy kamint. Ha a házat ilyen módon felosztják, akkor azt a részt, amiben a tűzhely van *ognjenica*, *vatrenica*, *grijovnica* néven nevezik (vidékenként eltérő módon); csak Mostar és Nevesinje környékén hívják *ajtóköznek* (*međuvračé*). A kamin az Adriai-tenger partjai felé haladtunkban egyre gyakoribb jelenség lesz.

¹²⁰ Ez a magyar folyógerendának felel meg.

Kettős vagy hármás földszintes ház. – Az elsődleges földszintes kőház osztódásának másik lehetőségét a dalmát Zagora és a hercegovinai Humina esetében figyelhetjük meg. A több fiúgyermekkel megáldott apa hosszú kőházat épít, amit fiai nősülésekor alacsony, az embernél csak kicsivel magasabb falakkal több (két-három) részre bont (erre láthattunk példát a Trogir mögötti Radošićban). A Kuči törzsnél is találtunk kettőzött vagy dupla házakat is, melyek előre átgondolt terv szerint alakítanak ki így, hogy a zadruga felnőtt tagjainak önállósulásukkor külön házuk legyen.¹²¹

Nincs minden egysejtes kőházban olyan tűzhely és ágy, mint a hercegovinai Humina területén, különösen hiányoznak az Adriai tengermelléken és a Zagorában. A tűzhelyek itt a döngölt földön vannak a már korábban ismertetett köveken (preklada). Ha a házban külön kamarát alakítanak ki, akkor ágy-padka nem látható még a hercegovinai Humina területén sem. Miután az osztódás egyre gyakoribb, az ágy fokozatosan eltűnik.

A tengermelléki övezetekben, a Rijeka (Fiume) feletti Kastava helységtől és Isztriától kezdve dél felé, a bégek boszniai házain keresztül a preklada (rönktartó) egy sajátos változata jelenik meg, a neve *demir-odžak* vagy *mečka*, vasból vagy sárgarézből készül, végein öntött vagy kovácsolt díszítésekkel: leginkább oroszlán, agár vagy más állatok fejével; erre helyezik a rönköket a tűz rakásánál és táplálásánál. Egészen a Vasojević törzs szállásterületéig megtalálhatók.¹²² Ez kétségtelenül római, egyesek szerint illír vagy kelta szokás. Hajdanán vasból készült mečka a szerbiai Levča területén is volt.

Kétszintes kőházak. – A kétemeletes kőházak nagyon gyakoriak az adriai tengermelléken, Sutorina és Konavli területén, a montenegrói Crmnica és Ceklin vidékén; azt is mondhatnánk, hogy a kőház elterjedési területének egészén itt-ott megtalálhatók. Mindkét emelet faragott kövekből épül. Kőlapok vagy cserép fedí, és kéményeik vannak; az ablakok üvegezettek és fából készült ablaktáblákkal záródnak. A felső és alsó szintet a megélhetést nyújtó foglalkozástól függően rendezik be, tehát azok berendezése eltér falun és városban.

A falvakban helyenként az aláfalazott ház változatával is találkozhatunk, ami teljes egészében kőből épül. Az „igazi ház” ez esetben a hegy felé forduló rész; az alsó rész, amely a boronafalú házak esetében a pincének felel meg, itt *izba* vagy *konoba* néven ismert, és raktárként vagy az állatok helyeként szolgál. Az izba felett található a *kamara*. Ha a ház kétszintes és tágas, az izbát gyakran több részre osztják a különféle állatok számára. Amennyiben az izba kisebb, akkor az ital és más dolgok raktározására szolgáló *magaza* lesz belőle. Ilyenkor a felső szinten több kamara található.

Az ilyen épületek gyakran nagyok és kiváltképp jól építettek, nemcsak az Adriai-tenger partján, hanem Montenegróban is. A sivár és terméktelen tájon emelkedő kétszintes, toronyszerű, kulának nevezett, lőrészekkel ellátott házak látványa könnyen meglepheti a szemlélőt. A montenegrói büszkesége a szép ház: gyakran fordul elő, hogy a paraszt minden pénzét háza építésébe fekteti, és elszegényedik.¹²³

A Vasojević törzs szállásterületén, főképp a Lijeva Rijeka és Andrijeвица közti területen a kő és fa együttes használatára is van példa a faházak mellett.

¹²¹ J. Erdeljanović: Kuči. *Naselja*. 4. kötet.

¹²² Bogdan Lalević és Ivan Protić papok: Vasojevići u crnogorskoj granici. *Naselja*. 2. kötet. P. 531.

¹²³ S. Tomić. Drobnyak. *Naselja*. 1. kötet. P. 411.

A vasojevići házak gyakran minden oldalról szilvafákkal vagy almafákkal, körtékkel vannak körbekerítve, főleg a Lim mentén Andrijevića környékén, ebben a tekintetben tehát hasonlóak a šumadijai házakhoz. Leggyakrabban fából, ritkábban kőből épültek, a tetőfedés anyaga deszka vagy rozsszalma. Gyakran aláfalazottak vagy kétszintesek. Az izba kőből, a felette levő rész fából készül, ez utóbbi a ház. A tűzhely mellett gyakran láthatunk tűzikutyát (mečka), mint a tengermelléki házakban. Két ajtajuk van: a kicsi és a nagy. A nagyajtó előtt, gyakran az egész ház hosszában a šumadijai ajathoz hasonló részt találunk. A čeren (előfordulási helyén) a kőházakban láthatóval azonos. A tűzhely körül döngölt földből kialakított ágy van, mint a hercegovinai Huminában. A vasojevići házak körül gyakran találunk *klijetet*, amely használatát tekintve a šumadijai boronafalú ház melletti vajatnak felel meg.

A Moravai–vardári körzet vályog- és sövényfalú házai

Amint a kőből vagy fából épült házak és azok változatainak vidékétől eltávolodunk, a félsziget központi és keleti részeiben a házak legváltozatosabb fajtáit fedezhetjük fel, melyek között nehéz típusokat meghatározni. A terület egészén, az Égei- és a Márvány-tenger vidékét kivéve a sövényfalú (patics) és vályogfalú házak épülnek, és ez az anyag az épületek közös vonását adja. A házak formáján, toldalékain és díszítésén a legváltozatosabb hatások mutathatók ki: leginkább a feudális rendszer hatása érződik, amivel a csipcsi és napszámos házak állnak szorosan kapcsolatban; a bizánci–égei és török–keleti hatások; végül a házak egy egészen új változata, mely korunk gyors gazdasági és kulturális fellendülésével hozható kapcsolatba. A tarka forgatagból azonban kiválik a moravai és a felső-wardári ház típusa.

A moravai ház és variánsai. – A moravai ház alaprajza négyzetes, ritkábban téglalap alaprajzú, tömzsi, sövényfalú vagy vályogtéglából készül, öblös cseréppel vagy zsúppal (korábban deszkával) fedett. Jellegzetes, fonott kéménye van, mely néha a felső vége felé szűkül. Ha lefedik cseréppel, akkor *kominnak* hívják, ha fedetlen, *gologlavi* (*hajadonfött*) a neve. Formájával és kéményével ellentéte a šumadijai süveges kéménynek, a ház jellegzetes összhatása szembetűnő.

Belső beosztására jellemző, hogy rendszerint három részből áll: az *ajatból*, a *házból* és a *szobából*. Amíg az ajat ritkán fordul elő a boronafalú házakban, itt a ház természetes tartozéka. Ez egy folyosó a ház elülső, ajtó felőli részén, padlója döngölt föld, lécekkel vagy deszkával van körbekerítve, az ajat feletti, a ház felől kinyúló, tetőt tartó oszlopok állnak a szélein. Egyes helyeken az ajat csak a fal melletti terület egy részét foglalja el az ajtó és a ház egyik sarka között, és padlója magasabban van, ezáltal erkély látszatát kelti. Az *ajat* mellett a *doksat* kifejezést is hallani. Az ajaton és a nagyajtón keresztül jutunk be a „házba”, mely gyakorlatilag a boronafalú házzal megegyezik; ha nincs padlás felette, akkor čeren sincs a házban. A szoba a šumadijai félig borona– félig paticsfalú ház szobájával azonos.

A moravai ház környékén nem találunk vajatot, de egyes vidékeken, így például Levča környékén az egyszerű szobák mellett olyanok is vannak, melyeket *vajatok-*

¹²⁴ Sokkal gyakoribb eset ez Kelet-Szlavóniában és Szerémségben, ahol két-három vajtat is van a szoba mellett.

nak hívnak, és a zadruga nős tagjai éjszakáznak itt.¹²⁴ A házban gyakran található *vendégszoba* (*gostinska soba*), más néven *odžaklija* is, melybe közvetlenül az ajatról lépnek be, a házat elkerülve.

Szerbia Száva és a Duna menti területein a moravai házak belső felosztása megmarad, de gyakran vert falból épülnek, az ismert pannon-síksági vert falú házak mintájára, melyekkel a következő könyvben foglalkozunk.

A moravai ház ma kizárólag a tömör és ritkább szerkezetű településekre jellemző építmény, ahogyan a boronafalú ház a laza szerkezetű települések jellemzője. Ennek következtében a moravai ház kertje kicsi, benne két-három épület található. Ezek is, akár csak a ház maga, kevesebb gonddal és körültekintéssel épültek, mint a boronafalú házak; az óvlach és šumadijai faház környékén a kert tágas, benne sok ízlésesen kialakított melléképület található.

A vályogtéglá, amiből a házak gyakran épülnek, először a Vardar déli körzeteiben kerülhetett alkalmazásra, ahol a napon könnyen kiszárítható. Minél délebbre jutunk Szaloniki irányába, annál gyakrabban alkalmaznak vályogtéglát. Kis-Ázsiában, Jenişeher és Eskişeher környékén már kizárólag vályogból építkeznek. Joggal állítható tehát, hogy a vályog és a háztípus is délről érkezett, de teljes bizonyossággal csak a következőt jelenthetjük ki: a Morava körzetében a legrégebbi, moravai típusú házakat a Vardar felső folyása, Pirot és Vranje, különösen Darkovac és Crna Trava környékéről valamint a Knjaževachoz közeli Žlna faluból származó mesterek építették. Az utóbbi időben a ház elterjedési területéről származó mesterek is tevékenykednek, akik a belső beosztást változatlanul hagyva vályogból és téglából építkeznek, a tetőt cseréppel fedik, nemcsak öblös cseréppel (ceramidával). A kamin és a hozzá kapcsolódó gologlavi kémény helyett – a városi házak mintájára – falazott kéményt építenek. A háznak pedig általában arányosabb külsőt kölcsönöznek: különösen az ajat sikerül jól.

A moravai ház elterjedési területe igen nagy és egyenletesen terjed. Szerbia határain túli elterjedtségét egyedül a tizenöt-húsz évvel ezelőtti vizsgálataim alapján határozhatom meg. A ház ilyen típusa a Morava alsó folyása mentén kétségtelenül fiatal, nem kizárt, hogy csak a XIX. sz. első évtizedeiből származó képződmény, mert köztudott, hogy ezen az erdős részen a boronafalú ház uralkodott. Ma az új változatok mellett a moravai háztípus az Alsó-Moravai-síkság uralkodó háztípusa, és a Morava mellékfolyói, a Jasenica, a Lepenica, a Resava, a Belica mentén mélyen behatolt Levač, Temnić stb. területére is. Mi több, Stalaćtól egészen Kraljevóig jutott el a Nyugat-Morava mentén. Kelet-Szerbiában és a šop övezetben¹²⁵ a moravai háztípus a jobb házak közé sorolandó. Ez a háztípus egyre gyakoribbá válik Bulgária területén is annak felszabadulása (1878) óta. Megtaláljuk Kosovóban a csipcsi ház mellett; a Szkopjei övezetben mint egyszintes ház figyelhető meg, mert ott már a vardári kétszintes ház típusa is megfigyelhető, melyet később írunk le.

Ezen a nagy területen a moravai háztípus több variánsa található meg, mint például a Crna Reka körzetében állók, a Zvižd és Homolje környéki szállások és „kotunok”, melyeknek legjellegzetesebb előfordulási helye a Skopska Crna Gora és Poreč. Ragadjunk ki néhány példát ezek közül!

¹²⁵ A šop körzet egy részében (a piroti és trni vidéken, Visokon és Krajištn) ezt a házat iža néven ismerik.

Mint azt már említettük, a Skopska Crna Gora területén a kétszintes házak mellett földszintesek is találhatóak. A házak nagyok, mert a parasztek kevés melléképületet építenek, ezért gyakran az állatokat és a takarmányt is a házban tartják. A fal vályogból készül, nem simítják és nem meszelik, ellentétben a moravai háztípus más előfordulási helyeivel. A házban leválasztott részt, amiben az állatok télen telelnek, *pondilónak* nevezik. Leginkább egy szoba van a házban, aminek *klet* a neve. Padlás nincs, a ház, a *klet* és a *pondilo* felett a kenyérgabona szárítására szolgáló lésza található.

A szkopjei variánsra a *kučarica* vagy *devojačka kučarica* (leányház) jellemző, amit Porečban is láthatunk. Ez egy – korábban már leírt formájú épület, a dubiroghoz formájában hasonló – időszakos használatra szánt építmény, amit Dömötör-nap (Mitrov-dan) után jobbára maguk a lányok építenek a kiszáradt trágyában. Szent György-nap (Đurđevdan) környékén bontják szét. A leányház különleges célt szolgál, mert a lányok itt szőnek és varrnak egész télen keresztül. Itt készítik el mindazt, amire egy nőnek élete során szüksége lehet varrott és szövött dolgokból. Azért építik ilyen helyre, mert egész télen keresztül meleg a helység.¹²⁶

Egyszintes, vályogból vagy paticsból falazott épületek Macedóniában Velesztől délebbre, egészen Demir Kapija térségéig találhatóak, valamint a Debari és Bitolai körzetben is, belső beosztásuk hasonló. Ezek a házak azonban meszeletlenek, rozsszalmával és zsúppal fedettek, gyakran kémény és ablak nélküliek és általában nyomorúságos látványt keltenek. A rájának nem volt bátorsága házai meszelésére és szépítésére. Átmenetet képeznek a moravai és csipcsi ház között. Nem egyformák, köztük is felfedezhetőek változatok. Porečben például a „ház” két fő részből áll: a házból és a *pondilóból*. Az ajtóból legelőször az állatok tartására szolgáló *pondilo* földjére lépünk. A ház az istállótól (*pondilo*) helyenként fallal, esetleg fakerítéssel vagy sövényvel van elválasztva, melynek magassága leggyakrabban 1 méter, de sohasem éri el a padlás szintjét. A házban ég a tűz, és ott élnek, ott tartják az összes edényt, ételmezt és ott szárad a gabona. A falakon nyílások vannak, melyeket táblával zárnak el. A padló mindig földes. Az ilyen ház mellett gyakran áll egy, ritkábban két szoba (*odaja*). Az állatok istállója mellett is gyakran található egy elválasztott helység, amit *izbának* neveznek, itt tartják a bödönöket és egyéb tárgyakat.

Az Ohrid környéki és drimkoli földszintes ház az előbbtől némiképp eltér. Java-részt rossz anyagból készül és ez még inkább hasonlatossá teszi a hűbéres házakhoz. A házak zöme kétsejtes: az egyik rész a *pondilo*, ahova először lépünk és ahol a marhát őrzik, a másik rész a ház, ahol a tűz ég. A két részt egy 1,5 méter magas sövény- vagy deszkafal választja el egymástól. Az edények mellett gyakran a „házban” tárolják a gabonát is. A helység közepén van a tűzhely, a kenyér sütésére használt részt *srednopolnak* hívják; a tűzhely egyik oldalán az öregek alusznak, ez a *natlanik*, a másikon a fiatalok, amit *katišténe* neveznek.¹²⁷ A falakon kis nyílások vannak, amit fatáblával zárnak el. Ha a házban két ajtó van, akkor az egyiknek *nagyajtó* (*golema vrata*) a neve. A ház mellett ritkán található elkülönített szoba vagy *odajče*; ezzel szemben gyakran alakítanak ki vendégszobát, amit a *barát szobájának* (*prijateljska odaja*) neveznek. A *pondilo*, az istálló mellett egészen ritkán találunk sövényfallal

¹²⁶ S. Tomić: Skopska Crna Gora. *Naselja*. 3. kötet. P. 444.

¹²⁷ *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije*. 3. kötet. Belgrád, 1911. P. 1049.

elválasztott helységet, aminek a neve itt is izba, és ugyancsak a dézsák és más tárgyak tárolására szolgál. A nagyajtó előtt gyakran tornác található.

A kelet-szerbiai pajta (*pojata*). – A kelet-szerbiai moravai háztípussal szoros kapcsolatban áll a pajta (*pojata*), amely az állattartás fontos építménye. A vidék lakossága az év felét a pajtában tölti. Olyan falvak is vannak, ahol a parasztok egész évben a pajtában élnek; a faluba csak ünnepkor vagy a hatóság felszólítására mennek le. A faluban álló ház tehát az *ünneplő ház*, a parasztok valódi otthona a *pojata*. Olyan falvak is vannak, ahol a parasztoknak a faluban nincs házuk, kizárólag pajtájuk. Ilyen falu például Tanda Poreč vidékén. A pajta elterjedési övezete, amiben a parasztok állandóan tartózkodnak a Dunánál kezdődik, és csak ritkán jut délebbre a Rtanj-hegynél, de az így behatárolt területen is csökken a jelentősége az északi részekről dél felé haladva. Egyre inkább a moravai ház mintájára alakítják ki a pojatát is.

A felső-varđári kétszintes ház és ennek változatai. – A boronafalú házzal és a moravai házzal ellentétben ez a háztípus rendszerint kétszintes. A Vardar felső folyásánál jelentkezik, különösen a Tetovói-katlanban, Mavrovo, Poreč vidékén, Szkopjétől Veleszig és tovább; a Balkán-félsziget központi részének uralkodó háztípusa a Bitolai-mező kivételével, ahol a csipcsi házak mellett a varđári egyszintes házak vannak többségben.

A Vardári körzetben az ilyen házak körül gyakran kőfal áll (a síkságok földműves falvaiban), mely az erődítmények falaira emlékeztet, és gyakran a házakénál is költésesebb megépítése. Kívülről betoppanva a meszeletlen házra, a *hombárra* (*ambar*) és a *košra* pillanthatunk először. A ház mindig kétszintes és öblös cseréppel fedett. Az alsó szinten nincs padló: itt főznek és itt ég a tűz. A lopások meggátlására lécfalakkal kerítenek el különálló rekeszeket, ahol az állatok vannak a házban belül. A többi edény mellett a Vardári körzetben a vaj köpülésére szolgáló *bučka* is megtalálható a házban. A felső szint annyi ágyból (*krevet*) és helységből áll, ahány tagja van a zadrugának. Az itteni ágy (*krevet*) a moravai ház *doksatjának* (erkélyének) felel meg, csak vastag falapokkal vagy rönkökkel van elkerítve. Nyáron itt alszanak, a ruhát és a paprikát is itt szárítják. A *krevet* egyik végében gyakori látvány a kétrészes ambar (tároló): az egyik részében a lisztet őrzik, a másikat meg sütőteknőnek használják. A szobákban nincs padló, sem ágy: az alvás helyéül kijelölt terület deszkával körbekerített rész, amit szalmával töltenek ki. A nagy zadrugákat, a több mint harminc tagot fedelük alá gyűjtő házakban több szoba található. Minden értéktárgyat, a ruhákat, a kelimeket stb. a ládában tárolják (*škrinja* vagy *kovčeg*), vagy pedig a falakra akasztják. Ez a ház a félsziget pravoszláv kolostorainak vendégházaihoz hasonló. Lehet, hogy a középkori nemesi ház módosulásával állunk szemben.

A Tetovói-katlan és a Gnjilanei körzet kétszintes házainak első szintjén a pondilo, gyakran az izba található, az állatok helyéül szolgáló pondilo aljáról vezet fel a lépcső a „házba”, ahol a tűz ég és egy vagy több odaja található. A kétszintes házban is egy fedél alatt található az állatok és emberek. A jószágot ritkán tartják a házban kívül. Egészen ritka a körbekerített udvar, és függetlenül attól, hogy az udvart körbekerítették vagy nem, a melléképületek száma elenyésző, mivel mindent a házban belül igyekeznek elhelyezni. Melléképületet csak helyenként fedezhetünk fel az itt gabonásnak (*žitnik*) nevezett *hombár* vagy a kas formájában, ahol a *kukorica* (*pčenka*)

tárolása történik. A második szinten, a „házban” a legnagyobb alapterületű helység az, ahol a tűz ég. A tűz fölött rudak vannak, ez a szárító (*sušalnik*), ezen szárítják a lábbelit és a ruhát. Külön hely van a korsók (*stomne, testije*) számára, amit *vodnik, vodničeként* említenek, valamint itt van a dagasztóteknő (*nošve*) is. Néhány házban a sarokban a hús frissen tartására szolgáló *hladnik* áll, amely kas módjára van kialakítva. A ház legtöbbször majdnem üres, kormos, piszkos és rendetlen. A zadrugák miatt a ház mellett még két-három szoba is található a felső szinten; ott vannak a ládák, vagy ott van felakasztva mindaz, ami a legértékesebb, főképp a szőnyegek és a női ruhadarabok. Ágyat sehol sem találunk. A vidék házaira is jellemző a felső emeleten futó *čardak* csakúgy, mint a hosszú divanana a ház egész elülső oldalán. Nyáron itt alszanak, télen pedig tárolásra szolgál.

A leírtakhoz hasonló házakat találhatunk a Šar-hegy környéki zsupákban, különösen nagy számban fordulnak elő Sredska és Sirinik környékén, csak a vályogtégla mellett gyakran kőből épültek, de ezek sincsenek soha bemeszelve; a tetőt rozsszalma, ritkábban öblös cserép fedi. A vidéken minden udvart körbefalaznak, ennek következtében a falun úgy haladunk keresztül, mint a városokon, a falak mentén. A zsupa kétszintes épületei nagyok, mert a zadrugák lélekszáma nagy, gyakran 40-50 tagot is számlál. Majdnem minden háznak divananára hasonlító *čardak* része is van a ház egyik oldalának teljes hosszán: ez alatt van a tetővel fedett száraz rész, amit *ajatnak* hívnak.

A vidék arnót házai is ilyenek, amennyiben nem kulára, toronyra hasonlítanak. A vardári ház típusától annyiban különböztek – legalábbis a török uralom idején –, hogy nagy, kőből épült meszelt házak, öblös cseréppel fedett, sokkéményű építmények voltak. Kosovo területén sűrű, áthatolhatatlan túskebozóttal övezettek, amit kihegyezett nyársak közé gyűjtöttek, ezekre pedig marha- és lókoponyákat tűztek.

A házak újabb típusai

A bemutatott három háztípus elterjedési területén az újabb házak különböző változatainak megjelenése figyelhető meg; legelőször a boronafalú házak, majd a moravai ház övezetében. Mindben néhány közös vonás figyelhető meg. Az új otthonok zömében tágasabbak a korábbi épületeknél, két vagy több szoba kialakítására törekednek a korábbi háztípusok vendégszobája és vajatja helyett. Ahogy növekedik a jólét, egyre több új típusú ház jelenik meg, egyes körzetekben pedig a korábbi típusok számarányát meghaladták az újak, mint például Mačva, a Morava alsó folyása, Mlava és Stig környéke, a boszniai Száva mente és Semberija területén; a legtávolabbi hegyvidéki településeken is találkozhatunk képviselőivel, de itt érthető okokból kisebb számban.

Ezek a házak mindig falazott alapra épülnek, helyenként még fonott, saralt falból, a vályog a leggyakoribb falanyag, de a téglá egyre többször kerül felhasználásra, a tetőt kúpcerép (ceramida) vagy cserép fedi. A felsorolt körzetekben a téglá nem római vagy román kori eredetű *tegula*, hanem a Dunán túlról érkező, német eredetű *Ziegel*. A városi házak ismert kéményeit építik fel itt is. A falakat mindig meszelik. Zömében egy bejárati ajtajuk van. A bejárati ajtó felett egy esőtől védett *tetőereszték* (*trem* vagy *pritremak*) látható, az ajtón belépve először a „házba” lépünk, amit egyre inkább konyhának neveznek (*kujna* vagy irodalmi nyelven *kuhinja*). Tudvalevő,

hogy a közelmúltban jelent meg a vidéken; nincs köze a felső-német vagy frank házhoz, hanem ugyancsak a Dunán túlról (iz preka) került ide, oda pedig a németek hozták (Küche). A konyhán kívül az épületben még további két helyiség található, az egyikben a ház ura lakik a családjával (soba), a másik *vendégszoba* (*baškaluk*). Ha a család népes, esetleg ha több nős tagja van, a háznak akár négy-öt szobája is lehet (a valjevói Tamnava, Kolubara és Mačva vidéke). Minden szobában kályha van, ami ritkán vasból készült: a régi szemeskályhát még mindig őrzik, mert jobbnak tartják. Emellett az új házak berendezése és bútorai is egyre inkább eltávolodnak a hagyományos ház berendezésétől és bútoraitól, kisvárosi jelleget öltenek. A földműves életmód nyomai még leginkább a konyha egyes részeinek és berendezéseinek rendjében fedezhetők fel.

Az új házak sokfélék és minden körzetben eltérések mutatkoznak. Ritka a 60-70 évnél idősebb új típusú ház. Úgy tűnik, hogy az ilyen házak először Mačva vidékén épültek fel, és ez a *mačvai ház* ismert fajtája, amelyek kívülről szép színűek és mives kémények ékesítik. Lehet, hogy velük párhuzamosan fejlődött ki a házak kissé egyszerűbb és szolidabb változata, amit *nova osačanka* (új osati) néven ismernek. A fiatalabb házakat megjelenésük alapján *šumadinka*, *tamnava*, a legfejlettebb változatot pedig *bogatinka* néven emlegetik, ez utóbbi a Valjevói körzet Bogatinci falujáról kapta a nevét. Ebbe a faluba olasz kőművesek jutottak el, ők formázták a köveket a parasztlak igényei és ízlése szerint; a parasztlak ellesték a kőműves- és kőfaragófogásokat az olaszoktól, később pedig maguk kezdtek építeni. Ezek a házak nem különböznek az új típusú háztól beosztásban és külalakban, csupán jobb minőségű anyagból készültek, az alapjuk pedig faragott kőből volt. Az ablakok mindig üvegezettek. A Száva és a Duna mentén viszonylag ritkán jelentkezik egy házfajta, mely vert falú és többhelyes, amit *erdeljka* (erdélyi) néven ismernek. Itt is, mint másutt a Zabrežje vidékén, az ide letelepedő vlachok építettek ilyen házat.¹²⁸

Az új házak mellett a „régik házak” szerepében fennmaradt a boronafalú vagy félig boronafalú, félig sövényfalú ház is, és ez még mindig a tulajdonképpeni parasztlak, ahol a fiatalabbak gyakrabban tartózkodnak, mint az újonnan épült házakban.

Kétségtelen, hogy az új házak a városi házak, esetleg a szerémségi és bánági városias falvak új házainak mintájára épültek. Belső berendezésüket illetően azonban egyetlen korábbi, mintaként szolgáló példát sem követtek: a parasztlak ízlése és igényei formálták döntően.

Az új házakat leginkább a helyi mesterek építik, Šumadija és a Morava körzetében dél-szerbiai, mavrovói, debari, piroti, leskovaci, knjaževaci, vranjei vendégmesterek is építenek, akik az új módszereket elsajátították.

Az utóbbi harminc évben tett utazásaim során minden körzetben a háztípusok gyökeres változását figyelhettem meg; nyomon követhettem a boronafalú ház helyiségei számának gyarapodását, a boronafal felcserélődését sövényfallal, majd vályogtéglával és téglával, és ugyanilyen nagy sebességgel terjedtek el a bemutatott új háztípusok is. Nincs már messze az az idő, amikor a boronafalú ház területe annyira összezsugorodik, hogy csak a legelzugottabb hegyi településeken bukkanhatunk majd rá, ahogyan most a sibara és busača után kutatunk.

¹²⁸ Lj. Pavlović: Antropogeografija baljevske Tamnave. *Naselja*. 8. kötet. P. 467.

Melléképületek vagy istállók és a lakóépületek

A ház körüli és hegyvidéki építményekről is kell beszélnünk. Rendszerint a ház körül található a legnagyobb számban. A már bemutatott négy háztípus mindegyike körül megtalálhatók, de leggyakoribbak a tökéletesedett boronafalú ház és variánsai körül. A közelmúltig török közigazgatás alatt álló Sjenica és a régi Novi Pazar-i szandzsák környékén számuk kisebb, de Ószerbia határát átlépve érezhetően megnő számuk. Szerbia területén az óvlach vidéken számuk mégis kisebb a Drina menti és Valjevói körzethez viszonyítva. Az új háztípus megjelenése után itt is visszaesés tapasztalható számukban.

Szembetűnő, hogy a ház körüli lakóépület (zgrada vagy staja) azon a területen épül, ahol még léteznek a zadrugák. *A zadrugák hasonló létfeltételei között a lakóépületek száma a gazdálkodás formájától és az adott terület gazdasági adottságaitól, gazdagságától függ; számuk nagyobb ott, ahol a fejlett földművelés és gyümölcsstermesztés mellett az állattartás is fennmaradt megélhetési forrásként, és kevésbé számosak az egyszerűbb termelési formát űző területeken; számosabbak a tehetősebb vidékeken.* Ennek egyenes következményeként a Drina menti és Valjevói körzetben található a legtöbb különálló lakóépület, ahol a paraszti életmód a zadrugák fennállása idején a legnagyobb patriarchális kényelemig jutott. *Miután az utóbbi évtizedekben megváltoztak a legfontosabb tényezők, az épületek száma is megváltozott.*

Ha minden olyan melléképületet és lakóépületet, mely a Novi Pazar-i szandzsák területén előfordul, egy ház köré csoportosítunk, akkor a nincs közöttük a *konak* vagy *odvojca* (vendégház) és a vajat. A vajat helyenként jelenik meg és a boronafalú házhoz ragasztott építményként van jelen. De a vidék egyik parasztjánál sem találjuk meg az összes épületet.

A Nyugat-Morava völgyében található Požega melletti Gornja Dobrinja-i parasztházában minden építmény a ház körül csoportosul. A nagy ház mellett hat vajat látható, melyekben ágy van, az udvarban továbbá raktár, hombár, kasok, tejesház, suldrma stb. található. Ez már gazdag épületegyüttesnek tekinthető, egységükben egy teljes település látszatát keltik.

Még gyakoribb eset ez a valjevói és Drina menti települések esetében. Példaként a Jadar környéki Korenita falu Prošić zadrugáját említtem a Radinkovača negyedben (*mahalában, malában*).

A Prošić zadruaga 150 éve költözött a vidékre a hercegovinai Bijelo Polje területéről, ahol a kőház típusa uralkodik, és ahol a melléképületek száma elenyésző. A zadruaga udvara egy tágas szilváskertben van, sövényvel van körbekerítve, amihez minden cöveket gondosan válogattak, és még gondosabban fonták be, ezért a kerítés a zadruaga büszkesége lett. Az udvarban két ház van: *a régi, boronafalú, zszindelytetős és az új, téglából épült cseréptetős.* A ház körül négy vajat áll, az egyik közülük a *nagy vajat*, amely legalább olyan tágas, mint a ház; itt lakik a zadruaga feje, és itt tartja magántulajdonát. Két nagy tejesház is található a három kas mellett, mely a csöves kukorica tárolására szolgál, a hombárban több rekesz (*presek*) választja el a gabonát, két fedett pálinkafőző, egy nagy dézsatartó (*kacara*) az ital tárolására szolgáló edényeknek, szilvaaszalók, az aszalt szilva tárolására szolgáló raktár, továbbá egy koci tárolására szolgáló szín (*suvotnik*), az állatok számára kialakított fészter, végül a kenyérsütő

kemence. Az udvar közepén, a hársfa alatt áll a nagy *sovra* asztal gyanánt, amelyben a só számára mélyedések láthatók; nyáron itt ebédelnek, különösen *moba* idején. Körülbelül 20 épület van az udvaron, melyek lenyűgöző látványt nyújtanak.

Olyan épületek is találhatók az előbb felsoroltak között, melyek a bemutatott háztípusok mindegyike mellett előfordulnak, ezért nem annyira jellegzetesek. A legsajátosabb melléképületek a boronafalú házak övezetében találhatók: a vajat, a konak vagy vendégház, a tejesház (mlekar), a čardak, valamint a templom körül álló épületek, melyeket *sobrašićának* hívnak.

A *vajat* (másutt užina, klet, stasina) korábban kizárólag fából épült, egysejtes, padlás nélküli, deszkával vagy zszindellyel fedett épület, melynek padlója döngölt föld. A vajatban sohasem gyújtanak tüzet, közepes szoba nagyságú és egyes zadrugatagok tulajdonát képezi. A zadruga tagjának nősülése előtt építik fel abban az esetben, ha nincs üresen álló vajat: haláláig az ő tulajdonában marad, akkor pedig az örökösök tulajdonába kerül. Mint azt említettük, a vajat a szoba és raktár szerepét tölti be. Az anya itt őrzi lánya hozományát: a lányok itt készítik elő hozományukat, és főképp télen dolgoznak itt. A korábbi felsorolásból az is kiderült, hogy legalább annyi vajat van, ahány nős tagja van a zadrugának. Az utóbbi időben sövényfalú vajatok is készültek, amit bemeszeltek és cseréppel fedtek le. Olyan zadrugaudvarok is vannak, mint például a Valjevo körzetében lévő Zabrdica faluban, ahol több különböző időben készült vajat is található, ami a fejlődési fokokat is kellő szemléletességgel tárja elénk.

Ugyanígy jellegzetes épületnek tekinthetjük a vendégházat (*odvojac, konak, konačić,*) de ez az épület az 1880-as évektől kezdődően, a gazdasági kapcsolatok fellendülése után egyre inkább eltűnik. Alakja nem minden területen azonos. Még a Sjenica és Novi Pazar környéki rája is törekedett arra, hogy valamilyen külön helyiséget alakítson ki vendégei számára, minek során a kezdetleges boronafalú ház mellé *baškalukot* vagy *vendégszobát* építettek. Valódi konak vagy vendégház csak a szerbiai Stari Vlah (Övlach) területétől kezdve látható, legszebb példái a Šumadijai, a Drina menti és a Valjevói körzetben találhatók. Ez a vendégek, arra tévedők szállása, a falusi családfelek összejövételének, lakodalmaknak, védszentünnepeknek (*slava*) stb. helyszíne. Elmondható, hogy a konakok, akárcsak a vajatok a zadrugarendszer legfejlettebb formájának elterjedési területéhez kötöttek. A jóhírű, tehetős zadrugák felfogása szerint a zadruga elöljárója (*starešina*) számára a lehető legjobb épület dukál. A legszebb berendezés és bútor a konakba került.

A legegyszerűbb konak a következő részekből áll: a gyakran faragásokkal díszített tornácból (*trem*), a felfalazott tűzhelyből és abból a nyílásból ahol a kemence fűtését végzik lépünk be a szobába. Ez a ház fejének (*starešina* vagy *domaćin*) helysége, ahol az ágynemű (gyapjútakaró, ponyva, párnák) korábban a földön hevert, később pedig ágyak kerültek ide; asztal, pad található itt, újabban szék is. Ha a zadruga túlságosan nagy, akkor a zadruga elöljárója melletti szobában a hozzá rangban legközelebb álló szobája található. Amíg a zadruga fejének vendége volt, addig a zadruga feje a régi házban vagy a vajatban aludt, később a konakokban külön szoba épült a vendégek számára. Így alakult ki a négyhelyiséges (négysejtes) konak. A forma egyre inkább eltűnőfélben van a zadrugákkal együtt, ezért manapság konakot egész ritkán építenek, mert az új házakban külön szoba áll a gazda és a vendég rendelkezésére. Minthogy a konakokat a Drina mentén és a Valjevói körzetben majdnem kizárólag az Osat

környékiek építették, vélhetően Boszniából került Szerbiába, a boszniai muzulmán bégek házainak mintájára, akik a saját konakjaikban vagy musafiranáikban külön vendégszobát alakítottak ki.

A *tejšház* (tejeskamra) fából vagy sövényfalból készül, jobbára gerendákkal vagy rudakkal egy méter magasra van emelve a talajtól. Itt öntik szét a tejet és más tejtermékeket, élelmet is tárolnak itt, ami a szellős helyen hosszabb ideig áll el. Deszkával vagy zsindegyel fedik. A tejšházak a környék legtisztább épületei. Ahol az állattartás, főképp a marhatartás fejlettebb, ott több tejšházat látni, a zadrugákban élés időszakában minden zadruqa udvarában állott egy tejšház. A földművelés térnyerésével egy időben számuk megritkult, ezért ma már nem olyan gyakori építmények, mint azelőtt.

A Drina mentén és a Valjevói körzetben a házak és a kasok mellett a csöves kukorica tárolására használt külön hosszú épület is van, amit *čardak*nak neveznek. A községi bíróságok mellett is láthatók čardakok, aminek méretei tekintélyesek: a földről gerendákkal és rudakkal van felemelve, oldalai fonottak, tetejét szalmával, deszkával vagy cseréppel fedik. A körzet jellegzetességei ezek az épületek, de nevük zavart idézhet elő, mert más körzetekben a név alatt más épületeket értenek. A körzet szomszédságában, Šumadija területén és a Morava völgyében a doksatot és ajatot gyakran čardaknak nevezik. Boszniában a szoba vagy a szobák szintjének neve ez a mohamedán házakban. A népdalokban és hősénekekben a nemesi ház vagy kastély felső szintjét énekelték meg ezen a néven. Bosznia és Hercegovina területén a bégek nyári tartózkodási helyét (*ishodna kuća*) is így hívják. Ezekhez hasonló a széreszi katlan csitulokjában már leírt čardak. (Lásd XVI. fejezet.) Azt mondhatjuk, hogy a kifejezés a Drina menti és a Valjevói körzetbe Boszniából, mohamedán lakosságunk révén került.¹²⁹

Egyes körzetekben, így például az Ibar környékén a nagy zadrugák főépülete mellett különleges, a szerszámok javítására szolgáló helységek is állnak, mint a *kovaonica* (kovácsműhely).

A *sobrašica* és a *čardačić* elsősorban Nyugat-Szerbia Morava és Drina folyók közti területének sajátos épületei, és egyedül a templomok és a kolostorok környékén fordulnak elő. Fából épülnek és kis házakra, esetleg magas rudakon álló tetőkre emlékeztetnek; mindig egy helyiségből állnak, annak közepén található a *sovra* (alacsony asztal), amit padok vesznek körül. A Čačakhoz közel fekvő Bresnica faluban számuk olyan nagy, hogy látványuk vásári sátrakhoz teszi hasonlatossá őket. Ezek a népgyűlések és vigadalmak helyszínei (*zgradice sabora i narodnog veselja*). Minden tehetősebb paraszt építtet saját használatra a templom vagy kolostor közelében egy sobrašicát vagy čardačićot, ahol a rokonait és barátait fogadja a *sabor* (népgyűlés) idején.

Az aszalo (*pušnica*, más neveken *sušnica*, *mišana*, *ošafana*) a szilvatermesztő vidékek jellegzetes építménye: a boszniai Száva mente és Semberija, a teljes moravai Szerbia, valamint a Valjevói–drinai körzet és a šumadijai vidék épülete, mely a szilva

¹²⁹ Mint ahogy a bemutatott szónak is több jelentése van, hasonló a helyzet a szállás szavunkkal is. Nyugat-Szerbia egyes vidékein a csöves kukorica tárolására szolgáló építményt nevezik szállásnak, a Száva és a Duna folyóhoz közelebb eső területeken a čardakot nevezik szállásnak. Kelet-Szerbiában a Rtanj-hegytől északabbra, a hegyi építményeket melléképületeikkel együtt nevezik szállásnak.

aszalására szolgál. Túlnyomórészt az udvaron kívül, de a házhoz közel építik meg. A szilva szárítására szolgáló épületek a lécek (tálcák) száma szerint osztódnak nagyobb és kisebb aszalókra.

A borházak (*pivnice*) egyes szőlőtermelő vidékek jellegzetességei, kiváltképp a Krajina és a Kopaoniki zsupa sajátjai: a zsupa területén a borházak csoportját *poljanának* hívják.

Dalmácia és a Dubrovnik-i körzet, valamint Montenegró (kevésbé a Brda) és némiképp a kőházak egész elterjedési területére jellemző a *szérű* (*gumno*), amit 1-1,2 méter magas, a legmivesebben kifaragott kövekből álló fallal vesznek körül, az alját kövekkel burkolják, középen kis kőoszlop áll: a kialakított tér, akárcsak más vidékeken is, a gabona szemnyerésére szolgáló terület. Más időszakban a szemnyerés funkciója elvész: ez az ünnepek, összejövetelek és táncok helyszíne.

Említsük meg végül a Hercegovina egész területén és Bosznia délkeleti részén megfigyelhető épületet, aminek a neve *klanica*; nemcsak a boronafalú házak, de a kőházak elterjedési területén is találkozhatunk velük; a Drobnjakok szállásterületén a neve *pojata*. Az épület minden esetben kétszintes, függetlenül attól, hogy fából vagy kőből készülnek-e falai; az alsó szinten az állatokat, a felsőn a takarmányt tartják. Annak ellenére, hogy a területen más a formája, a *klanica* a moravai–vardári *plevnja* vagy *pojata* megfelelője.

A Morava–vardári övezet legjellegzetesebb ház melletti épülete a *plemnja*, *plevnja*, a régi *hlevina*. Az épület az övezet földszintes házához hasonló formájú, sövény-, vályog- vagy kőfalú, sárral tapasztott, rozsszalmával vagy öblös cseréppel fedett építmény. Nem található benne rekesz. Benne tartják a szalmát és a téli takarmányként szolgáló szénát. Minden ház udvarában található *plemnja*, a tehetősebb parasztnak a szántóföldön és a mezőn is van szénatárolója a falutól távolabb.

A hegyi legelőkre kivonuló lakosság nyári lakhelye a Dinári övezetben a *katun* vagy *stan*, a Morava–vardári körzetben *bačilište* vagy *bačilo*, Kelet-Szerbiában a *salaš*. Egyes körzetekben, mint például a Drobnjakoknál téli tartózkodási helyek is vannak a pásztor és az állatok számára, amit *vatannak* neveznek. Ott, ahol a nyári hegyi legeltetés visszaszorult vagy megszűnt, a nyári lakhelyet jobbra *trlo* vagy *torina* néven ismerik, Bulgáriában *koliba* vagy *košaraként*.

Az egyes falvak *katun*jainak helye ismert. Ide terelik állataikat azok a parasztnok, akiknek elég jószáguk van. Itt *kolibát* vagy *stant* építenek rönkökből, amit deszkával vagy lombbal fednek be, esetleg kőből állítanak össze falat habarcs nélkül, amit aztán deszkával fednek le, és kövekből tesznek nehezéket a tetőre. A kolibák ilyen csoportjai a dinári magas hegyekre jellemzők. A kolibák egyformák a dinári rendszer pravoszláv, katolikus és muszlimán lakossága körében csakúgy, mint ahogy egyformák a Moravai–vardári körzetben álló *bačilište* vagy a Balkán-hegységi és Sredna Gora-i *koliba* is.

A *stan* vagy *koliba* tulajdonképpen a *stanara* vagy *planinka* (a hegyen lakó és élő pásztorfeleség) háza, benne minden olyan, mint a házban, csak kisebb méretű; a kolibában éjszakáznak az éppen arra járó pásztorok is. Egyes helyeken a kolibák helyett *savardakot* találunk, amit korábban már leírtunk. A téli vatanokban a *savardakok* igen nagyok és bennük, az elválasztott rekeszekben élnek az állatok és

az emberek. A hegyekben a kolibák régebbi nevét is ismerik, ez a *glade*, ami csak egyes vidékeken őrződött meg.¹³⁰

A koliba körül áll a karám (*tor*), ahol a juhok nyáron éjszakáznak; helyenként *torina* és *kotar* néven is emlegetik. A karám különleges formája a magasan épített, amelynek felső széle a karám középpontja felé hajló, ezt *pribojnak* vagy *slonnak* nevezik.

A karámok mellett, főleg ha azok a katuntól távol állnak, szántalpas pásztorépítmény áll (*kučer, kučar, kučara*), amiben a pásztor lepihenhet, mozgatása ugyanúgy történik, mint a karámé.

A *staja* a pásztorok téli lakhelye.

A Felső-wardári és Mijaki körzetben az állatok hegyi legelőjének neve *argač*, a juhok fajtája szerint pedig: šiljegarski, jalovarski, mlzničarski. Figyelemre méltó, hogy a sajt tárolására szolgáló felület neve *odor* (kerevet). A pásztor (*bač*) segítője a *fičur*.¹³¹

A nálunk crnovunacoknak, ašannak, karagunnak, karakačannak, kucovlachnak nevezett cincárok hegyi építményei ezektől eltérőek. A cincár stan 10-20 kolibából áll, azok egymáshoz egészen közel állnak; a kolibák leginkább a sibarára és a dubirogra hasonlítanak, tehát kúposak, zsúppal fedettek és rudakkal erősítettek, egy helységbe lépünk az egyetlen ajtón keresztül. Az Olimposz közelében lévő Karatas-hegyen, Dél-Macedóniában ezzel szemben a cincárok kolibái kisebb házakra hasonlítanak, sövényfalúak, belülről sárral tapasztottak, rozsszalma tetővel fedettek: ritkán faragatlan kőből épültet is látni. Alaprajzuk négyzetes, egysejtesek, a tér közepén áll a tűzhely. A kalivák ilyen csoportját *mandrának* nevezik. A mandrák mellett állnak a juhkarámok.¹³²

A házak egyéb típusai

Ide soroljuk a csipcsi házat, amelyek száma a felszabadulás után rohamosan fogyatkozik vagy módosul; az ugyancsak eltűnőben lévő török-keleti házat; a görög-égei kétszintes házat, amely hasonló a kétszintes adriai-tengeri kőházhoz.

Csipcsi (csifcsi) házak. – Legfontosabb sajátosságait a falutípusokról írt fejezetben a csitlukkalkapcsolatban összefoglaltuk. A házak leginkább vityillók sorai, melyet sövényből vagy vályogból építettek, meszeletlenek, szalmával, ritkábban cseréppel fedettek, rendszerint egyetlen helységből, ritkábban két helyiségből (trem és odaja) állnak. A bégek építették azért, hogy a csifcsiknek menedékük legyen, a csifcsik vágya és ízlése nem érvényesülhetett. A mindennapi munka súlyos terhét nyögve a csipcsinek legkevésbé sem a saját lakhelye kialakításán jár az esze. Itt található a legkevésbé belső berendezés, ezek a legelhanyagoltabb lakások. A nyomorúság a házon is megmutatkozik

¹³⁰ Lásd *Naselja*.

¹³¹ *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije*. 3. kötet. P. 1017.

¹³² Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva. *Naselja*. 1. kötet. P. 132.

Kivételt képeznek a kosovói csipcsi házak, melyek kívülről ugyancsak nagyon lehangoló látványt nyújtanak, de a belső berendezés látványa meglepő. Rendkívül tiszták, bennük egy vagy két szoba található, amiben ágyak és ládák állnak, ez utóbbiban őrzik a híres kosovói női viselet darabjait. Furcsa ellentéte a fénynek és színeknek a sötét, zsúptetős házból kilépő csillogó, színes ruhájú nők és asszonyok látványa. A trák és macedón csipcsik házai is tiszták, és sok edény van a bennük.

A valódi csipcsi házak az 1912 után török uralom alól felszabadult területek síkságain és katlanaiban állnak; az Al-Dunai-síkságon, a Marica völgyében, a Vranjei és Piroti körzetben, Thesszália és Albánia katlanjaiban is felfedezhetők. A házak azonban többféleképp alakultak át, esetleg a felszabadított parasztok új házakat emeltek, melyeken más, különböző hatások nyomai figyelhetők meg. Bulgáriában még sok sövényfalú, szalmatetős (*pljava*) csipcsi *kšta* áll, az ablakok helyén kicsiny nyílások vannak, melyeket deszkával vagy ablaktáblával reteszelve be. A ház és az udvar élő sövényvel vagy tüskés sövényvel van körbekerítve (*plet és pletište*); a kerítés rúdjai bivaly-, ló-, kosfejek láthatók, a madarak elriasztására. A kis házak falai ősszel száradó paprikától pirosnak. Az 1878. évi felszabadulás előtt a nem csipcsi jogállású lakosság házai a török–keleti ház hatása alá kerültek és megváltoztak, a felszabadulás után pedig a szomszédos területek háztípusainak hatása is érezhető a házakon. Egyre több ház formája és belső elosztása emlékeztet a moravai háztípusra, a cseréppel (*crep és céramida*) fedett házak száma is nő. Ez kiváltképp a bulgáriai Sredna Gora körzetében tűnik fel, ahol, úgy látszik, korábban is álltak a moravai háztípushoz hasonló házak. Érdeemes megemlítenünk, hogy Trnovo környékén és a Rodope lábánál az Égei övezeti és a trákiai házakhoz hasonló kétszintes házak találhatók. Többféle háztípus keveredett tehát, de túlnyomóan a csipcsi ház és annak változatai láthatók.

Mást figyelhetünk meg Közép- és Dél-Albániában, ahol a török–keleti hatások alatt álló kétszintes bégházak mellett egyedül albán hűbéres házakat láthatunk, melyeken török–keleti és égei–görög hatások érződnek.

Török–keleti házak és lakótornyok. – A Balkán-félszigetnek azon a négy területén terjedtek el, ahol a török lakosság telepedett le, valamint a mohamedán hitre tért albánok körében, illetve Bosznia és Hercegovina területén; helyenként a félsziget más városaiban is előfordulnak, Dalmácia kivételével. A típus házai között jelentős különbségek vannak, melyekkel ezúttal nem foglalkozhatunk, csak általános vonásaikat soroljuk fel.

Udvaraikat magas fal övezi, melyekbe bejutni a magas, ívesen kidolgozott kapunyíláson keresztül lehet, amit majdnem mindig zárva tartanak. Az utcák kövesek vagy téglások. A házak vályogból, sövényfalból készülnek, meszeltek és cseréppel fedettek, két szintjük van. Az alsó szinten az ambar és *čiler*, gyakran az istálló található, a felső rész pedig a tulajdonképpeni ház a szobákkal, és a neve *čardak*; amennyiben még további emelet is van a toronyban, azt is ugyanígy nevezik. A szobákat is *čardak*nak nevezik: „vezak vezla Hadem-kada mlada nevesta, na čardaku na visoku demirpendžeru”. Az muzulmán bégek nyári lakában (*ishodna kuća*) is alul van a lovak istállója, fent a *čardak* vagy éjszakázóhely. A felső szintek vagy *čardakok*, melyekben a szobák vannak a dinári erdős övezetben leggyakrabban farönkökből készülnek, mint ahogy a drobnjaki Čengić-*čardak* vagy a Ljubuški-*čardak* a szarajevói Međanban. A *čardakok*on női lakhely (*haremluk*) is van, ha a nők számára nincs külön épület.

A kiugró ablakfülke (*čoška*) a ház kiemelt része, keleti eredetre utal, amelyekhez a német *erkerek* (erkélyek) hasonlítanak. Majdnem minden szobában található kamin vagy füstnyílás (*odžaklija*), helyenként kályha is, minek következtében ezeken a házakon több karcsú kémény mered az égnek. Az egyik szobában akkora kürtő van, mint a kamin, itt főzik a kávé, és itt ülnek a férfi vendégek. A ház előtt kőlapokkal borított száraz rész található, ez a *hajaj*, a hajaj felett van a *divanana*. Az emeleten gyakran fürdőhelyet alakítanak ki, ez a *haramdžik*. A tágas udvarban gyakran két darab kétszintes házat építenek, az egyik a férfiak lakhelye, a *selamluk*, a másik a nők részére fenntartott *haremluk*.

A bosznia-hercegovinai házakhoz hasonlóak a török-keleti házak is, melyeket Trákia és Macedónia hűbéres falvaiban láthatunk. Lehet, hogy valójában ezek a bizánci háztípus török-keleti ízléssel és életmóddal ötvözött épületei.

A lakótorony a Balkán-félsziget egész területén megtalálható, legtöbb azonban a nyugati részen, Albánia, Metohija és Kosovo, Montenegró, a Novi Pazar-i szandzsák, Hercegovina, Bosznia vidékén áll. Mindig kőből épülnek, ezért az erdős övezetben nem alakulhattak ki, hanem a kőházak övezetéből kerültek ide, az Adriai- vagy Égei-tenger vidékéről. Több változata ismert, de kettő különösen kiemelkedik: a toronyok, melyek őrtoronyok és erődítmények, valamint a lakótoronyok, amik egyben védelmet is nyújtanak. Az elsőben többirányú, bizánci és román hatást fedezhetünk fel. Bizonyíthatóan bizánci eredetűek a régi városaink lakótoronyai, mint például a smederevói, a Manasija kolostor melletti Despotova Kula, a Ravanica kolostor környéki toronyok stb. A törökök uralma hozzájárult a torony területi elterjedéséhez.

Vizsgálatunk szempontjából fontosabb az a lakótorony, ami lakás funkcióval bír, és mondhatni kizárólag a félsziget nyugati felében épült. Anyagukban és formájukban is eltérések mutatkoznak a félsziget nyugati részében álló lakótoronyok között. A Livno városában álló lakótorony jobban emlékeztet a kolostorok környékén épült lakótoronyokra, mint a többi toronyfajta. Különösen figyelemre méltók a metohijai arnót lakótoronyok. Ritkán veszi őket körül fal, mint Riza bég đakovicai tornyát, inkább csak tüskés sövényvel vagy élő sövényvel kerítik be. Négyzetes alaprajzúak, jobbra két-, ritkábban többszintesek. Fala egy méter vastag faragott kőből készül. Annak ellenére, hogy laknak bennük, ablakaik nincsenek, helyettük csak lőrések (*mazgala*) vannak a falon. Minthogy ezeket a toronyokat hírhedt öntörvényű személyek építtették, akik maguk mellett számos hívüket és szolgájukat tudhatták, az alsó szinten a szolgák és a kíséret szobái találhatóak, a felső szinten az úr és háremének helyiségei voltak, ha a háremnek külön épülete nem volt.

A félsziget nyugati felének lakótoronyai az imént leírt toronyhoz hasonlóak, különösen sok kőből épült lakótoronyot találhatunk Montenegró területén. Az erdős vidéken, mint a Lim mentén, az Andrijevice feletti Vasojevićban olyan lakótoronyok láthatók, melyek felső szintje sövényfalú és saralt, teteje deszkával borított.

A lakótorony elsősorban lakás céljára készült, de az ostrom is átvészeltető itt. Némelyik körül Montenegróban igazi csaták zajlottak. Sajátos vonás, hogy nyugaton van a legtöbb, ott, ahol az anarchia teljes volt, mint Metohija területén, vagy a Montenegró határához közel eső vidékein.

A görög-égei kőház. – A különböző anyagból, gyakran kőből épült, kétszintes ház Trákia, a macedón tengermellék és Görögország nagyobb részének uralkodó háztípusa. Formáját és belső berendezését az előbbiektől eltérő égei éghajlat és életmód határozza meg: az alsó szint csak ritkán válik élettérre, inkább raktárként szolgál, a felső szinten tágas előszoba, sokablakos, kályha nélküli szobák találhatók, melyekből gyakran a tűzhely és a kamin is hiányzik. A ház körüli udvar majdnem mindig burkolt, az egyik sarokban kis kert van. Párhuzamok fedezhetők fel közte és a vardári kétszintes ház között, aminek valószínűleg a példaként és mintaként szolgált. A görög-égei ház sokkal közelebb áll az Adriai-tengermellék kőházához, mint az utóbbi a boronafalú házakhoz.

Az Égei-tengermelléken kívül a fenti háztípus némiképp módosult formában minden cincár vagy aromun településen előfordul. Változásuk a szárazföldi éghajlat és a foglalkozás különbözősége miatt következett be. A számos példa közül emeljük ki a Debar környéki Galičnik falut a mijak törzs szállásterületén. A faluban 700 kétszintes, kőből épült, kőlapokkal fedett ház áll, melyek tornyokhoz hasonlóak. Némelyik ház felső szintjén tágas čardak található, amit nyári lakként használnak. Az ablakok száma kevesebb, és méretük is kisebb, mint a görög-égei házakon. A házak körül egyéb épületek nincsenek, vagy csak nagyon ritkán vannak. Csak némelyik ház körül van kőfal, túlnyomó részük nincs körbevéve fallal. Az alsó szinten a lovakat és szamarakat tartják, a felső szint a ház és a szobák szintje. Az udvar jobbára fátlan. Ha az udvarban veteményeskertet művelnek, azok hozama semmiképp sem elégíti ki a ház szükségleteit. A faluban ritkán mozognak, élénkség nem tapasztalható. Távolról egy varázsló által álomba ringatott város látszatát kelti.

Bitolától nyugatra, a Dragor és Šemnica völgyében (Brusnik, Bukovo stb.) fekvő szláv falvakban is a leírt jelenség figyelhető meg: a házakat cserép (crep és éceramida) fedi, két-, esetleg háromszintesek.

Tizennyolcadik fejezet

TÁRSADALMI ÉS LÉLEKTANI VÁLTOZÁSOK

A török kori változások. – A balkáni társadalom osztályai. – A belső fejlődés főbb vonásai. – Hajdukok. – Az Adriai-tengermellék társadalmi és kulturális jelenségei. – Dalmácia. – A senji uszkokok. – Hvar szigetének jelentősége. – Dubrovnik fekvése és jelentősége. – A vallásváltás során bekövetkező differenciálódás. – Kosovo és Metohija anarchikus albán társadalma. – A vándorlás során kialakuló új társadalmak és a városok elszlávosodása. – A felszabadított területek demokratikus társadalma

A már felsorolt tényezők hatása mellett a török hódítások és az azt követő idők folyamán a félsziget népei és azok meghatározott csoportjai bizonyos belső változáson mentek keresztül. A fejlődés főbb vonásainak bemutatására vállalkozunk; a második, társadalmi és lélektani típusokkal foglalkozó könyv bevezetőjeként szolgál a következő fejezet.

A török kori változások

A török hódítások kezdetétől megindult a Balkán-félsziget középkori társadalmának gyökeres átalakulása. A félsziget területén a török uralom egy, a korábitól eltérő igazgatási rendet és uralkodási szellemet honosított meg, amely a mindennapi életet és gondolkodást sok tekintetben megváltoztatta, és a szemlélet formálódására is különbözőképpen hatott. A körzetek fejlődésében jelentős különbségek figyelhetők meg, amiket a földrajzi környezet, a korábbi történelmi adottságok, civilizációs hatások, valamint a nemzeti karakter alakított. Kivételt képez ez alól a Klek és Sutorina közötti Dubrovnik-i térség, a dalmát tengerpart és a szigetek, melyek nem tartoztak török fennhatóság alá.

A balkáni társadalom osztályai. – Mint azt már említettük, az oszmán vagy iszlám hitre tért szpáhik és bégek a középkori nemesség helyébe léptek, és ők képezték a birtokosi réteget. Gyakran a (pravoszláv) egyházi birtokok is a mohamedán iskolák és alapítványok (vakuf) tulajdonába kerültek, és ily módon a mohamedán hitet erősítették. A korábban független és nemzeti egyház az isztambuli görög pátriárka hatáskörébe került azon területek kivételével, melyek két évszázadig (1557–1766) a Peći (ipeki) Püspökség irányítása alatt maradtak. A nép, mely korábban jobbágy és önálló kisbirtokos volt, bégeknek alávetett rája lett, más vallás és ellenséges beállítottság hatása alá került.

Az isztambuli és trák *fanarióták* kiemelkedtek a görög nép tömegéből. Ezek a gazdag családok a törökökhöz hasonlóan jobbágybirtokaik (*čiflik*) voltak, a török uralom részeseivé lettek. Az isztambuli pátriárkához fűződő szoros kapcsolatok révén a fanarióták a pátriárkára is hatással voltak, így a soraikból kerültek ki a félsziget

szláv részeinek egyházi elöljárói is. Érthető, hogy ilyen körülmények közt a balkáni népek kizsákmányolói lettek a török uralom idején. Mi több, hatáskörük a Dunán is átnyúlt, egészen Oláhország és Moldávia területére, ahol számuk magas volt és a legelőkelőbb osztályt képezték. Románia területén ma is sokan élnek a gazdag fanarióták leszármazottaiból. Adjuk hozzá még azt a tény is, hogy a félsziget kereskedelmét görög és cincár kereskedők tartották kezükben. A szlávoknál bölcsebbek és mozgékonyabbak lévén, elkerülték a török közigazgatás gyakori és kegyetlen túlkapásait, sokan közülük török körökben is befolyást szereztek.

A fanarióták, a görög egyházi személyek és kereskedők mellett a Marica völgyében és az Al-Dunai-síkságon bolgár *gazdák* (*čorbadži*) is éltek. Ők ugyancsak egy olyan társadalmi réteget képviseltek, akik a parasztokat kíméletlenül kizsákmányolták. Birtokaik voltak, a törökökkel egyébként is szoros kapcsolataikat a közös osztályérdek még közvetlenebbé tette. Némelyikük már görög érzelmű lett és magát görögnek titulálta. A városokban a Balkán-félsziget többi részéhez képest lényegesen több bolgár kézműves, iparos, kiskereskedő élt a gazdák mellett. Ők a *régi balkáni kézművesek és iparosok* képviselői voltak. Még 15-20 éve is dolgoztak Gabrovo, Trnovo, Loveč stb. városaiban. A legalacsonyabb réteget a jobbágyság, az igazi bolgár rája alkotta.

Másképpen alakult a Dinári körzet és a félsziget nyugati részén élő keresztény lakosság, így a szerbek sorsa is. Albánia középső és déli részein az iszlám hitre tért nemesek, az albán származású *bégek* éltek. Boszniában is hasonló jelenséggel találkozunk: a nagyszámú török nemességet szerb származásúak alkották. Szerbiában a bégek és a hűbérurak (*čitluksahibi*) száma ennél jóval kevesebb volt.

Korábban már szó volt róla, hogy a félsziget nyugati részében a központi és keleti részekkel ellentétben a jobbágyrendszer nem öltött olyan kegyetlen kizsákmányoló formát. A tágas állattartó övezetekben gyakorlatilag minden paraszt szabad jogállású volt.

A nyugati részeken csak az érsekek és püspökök kerültek ki a fanarióták soraiból, míg az alacsonyabb rangú papság a népből verbuválódott. A keresztény lakosság tömegében a keresztény gazdák leszármazottai is csak cseppek voltak a tengerben. Ószerbia városaiban (Peć, Prizren, Đakovica, Novi Pazar stb.) egy tehetős kézművesekből és kereskedőkből álló szerb réteg élt, mely csak Arsenije Čarnojević 1690. évi nagy szerb népvándorlása után gyengült meg.

Az övezet lakossága patriarchális rendszerben élt. Montenegróban, Hercegovina nagy részében, Albánia Mat folyóig terjedő részén az alapjában harcos jellegű *törzsi társadalmi szervezet* állt fenn. Minden törzs valójában egy hadsereg volt, elöljárójuk a *vajda* (*vojvoda*), a testvériségek első embere a *főnök* (*glavar*), akiket az albánok *zászlósoknak* (*barjaktar*) hívnak. A törzsek lényegében függetlenek voltak, és a törökök csak igen ritkán adóztathatták meg őket. A török uralom utolsó két évszázadában Montenegró törzsi rendszeren alapuló kenézség volt, mellyel a szomszédos albán törzsek hol szövetségben, hol háborúban álltak, az általuk kialakított érdekek és elképzelések függvényében. A Mijak és Brsjak körzetben, továbbá Epiruszban, Nyugat-Görögországban és a Peloponnészoszon ugyan nem léteztek jól szervezett törzsek, de a jól körülhatárolt földrajzi egységeken belül a lakosság közösségi tudata fennállt, és gyakran a régi törzsneveket használták.

A fennmaradó Dinári, Moravai-wardári és Šop körzetekben a lakosság zadrugákban élt, amik nemritkán igen számosak voltak. Jóllehet külső formájában minden zadruga

azonos jelleget mutat, mert egy gazdasági egységet alkot az egy háztartásban élő apa fiaival és gyakran unokáival, szellemükben és belső tulajdonságaikban mégis különbségek mutathatók ki egyes körzetek között. Többfajta zadruha létezett tehát, tipikusan csak a félsziget nyugati részében található szerbhorvát zadrugák mondhatók. Az elemi család ritkán fordult elő. Gyakori jelenség volt, hogy több zadruha táplált közösségi tudatot, ezért testvériségként vagy nemzetséggént léptek fel. A jól körülhatárolható földrajzi egységek területén, a zsupákban élő zadrugák kenézskéket (*knežina*) alakítottak ki, amelyek közigazgatási egységként működtek. Első emberük a kenéz (*knez*) volt, akit választhattak, vagy aki viselkedésével, bölcsességével és bátorságával kiemelkedett a többiek közül. A kenézség gyakran egy családon belül öröklődött. A kenézek gyűjtötték össze az adót és a tizedet, amit a török hatóságoknak adtak át. Ennek a gyakorlatnak köszönhetően, főképp Šumadija és Stari Vlah (Övlach) területén, a falvak gyakorlatilag szabadok voltak, és csak legkisebb érintkezés állt fenn köztük, illetve a török bégek és a hatóság között. A XVIII. sz. végi Šumadija, valamint Stari Vlah és a timoki Krajina, Bosznia és Hercegovina egyes kenézskéi bizonyos fokú autonómiát élveztek. A kenézskégek egyes családjai nagy tekintélyt szereztek és Šumadija területén fontos szerepük volt a XIX. sz. kezdetén kitört felszabadító háborúban. A híres családok mellett a papok és szerzetesek rendje volt a nép körében nagyra becsült, egyesek katonákként és katonai vezetökként is jeleskedtek a felszabadító háború során. A tekintélyes férfiak és egyházi személyiségek soraiból kerültek ki az I. és a II. szerb felkelés vezetői, vajdái.

A félsziget nyugati és Moravai körzeteinek autonómiájához hasonló társadalmi berendezés volt a Sredna Gora ún. *katonai falvaiban (vojnička sela)* is, valamint a Közép-Balkán egyes részein. Ez egy régi autonómia maradványa volt. A Koprivština, Panagurište, Kotel, Žeravna környéki városok és falvak lakossága fegyvert hordhatott, és a félsziget keleti részében nagy tekintélyt harcolt ki magának.

A belső fejlődés főbb vonásai. – Amint az látható, a török uralom alatt álló területek mellett más, a szabad patriarchális rendszer hatása alatt álló vidékek is voltak. Azonban mindkét terület csak saját erejére támaszkodhatott. Más termékük nem lehetett, csak amit a földjük és közvetlen környezetük nyújtott számukra; kívülről alig érkezett áru. Nem volt kapcsolatuk más civilizációkkal, melyek a nagyobb mértékű újítás és kezdeményezés szellemét hozhatták volna el: hogy az újat befogadják, megváltoztassák vagy az új alapokon újat teremtsenek. Ugyanakkor egyes területeken, főképp a Dinári körzetben egy *belső evolúció* következett be, melyre már korábban felhívtuk figyelmüket, e helyütt az evolúció főbb vonásait említjük meg. Ezek pedig:

Az etnikai változások, etnikai és társadalmi alkalmazkodás és etnobiológiai folyamatok, melyek főképp a lakhelyváltoztató mozgások következtében játszódtak le, és nagy méreteket öltöttek.

*Az etnikai felfrissülés vagy visszatérés a régi formákhoz, népelethez és népszokásokhoz, és a folklóralkotás folyamatának élénkülése.*¹³³

¹³³ Mekkora különbség fedezhető fel a régi stílusú népdalok, a lusta és hosszúsoros bugaršticák és a később keletkezett, tízszótagos (deseterac) dalok között, melyben annyi élénkség van, és amiben kristálytisza az erkölcsi és nemzeti gondolat!

Végezetül a szerb nemzeti öntudat erőteljes, sok esetben robbanásszerű kiteljesedése, a pravoszláv hit és a nemzet egyre erőteljesebb összefonódása.

A hajdukok. – A török kori keresztény társadalomra jellemző, hogy évszázadokon keresztül *hajdukok* és *szabadharcosok (klefta)* csapatait adták, melyek egy többnyire nagyra becsült, majdnem külön társadalmi rendet alkottak. Igazi típusa a Dinári és Moravai körzetben, valamint Görögország nyugati és központi részén fejlődött ki, de a Stara Planina vagy Balkán-hegység területén is tevékenykedtek. A csapatok (*ajdučke čete*) általában harminc bajtársból álltak. A nemzettársaikon esett sérelmeket bosszulták meg a hatalmaskodó bégek tornyait, a török hivatalnokokat és pénztárnokokat megtámadva. A legbátrabbak az iszlám hitre tért honfitársaikból lett törököket párbajra hívták, esetleg a törökök őket. A törökök üldözték a hajdukokat, a nép pedig segítette őket: így fejlődött ki az *orgazdák (jatakok)* rendje, amely a hajduk szokásokkal együtt sokáig fennmaradt a balkáni országokban – kiváltképp Szerbiában és a Dinári körzetekben – még a felszabadulás után is. A török uralom idején életre-halálra folyó hajduk–török csatározás gyakran fosztogatássá és vérengzéssé fajult. Az elfogott hajdukokat a törökök a legnagyobb kínzásoknak vetették alá. A kíméletlen harc emlékei érződnek a hajduk énekekben (hősénekek), melyek hol sírnak és jajongnak az elszenvedett fájdalom és kín miatt, hol pedig a végrehajtott bosszúnak örvendenek. A hajdukok állandó küzdelmükkel a montenegrói és hercegovinai törzsekkel karöltve a felszabadító mozgalmak harcosaiává váltak.

Az Adriai-tengermellék társadalmi és kulturális jelenségei

A társadalmi jelenségek és a differenciálódás némiképp más módon játszódtak le azokon a területeken, ahol a török közigazgatás egyáltalán nem, vagy csak rövid ideig fejtette ki hatását: ez a velencei fennhatóság alatt lévő Dalmácia és Dubrovnik körzete. A kulturális fejlődésben és eredményekben folyamatosságot figyelhetünk meg, jóllehet ezek idegen alapon létrejövő, kívülről érkező hatások voltak.

Dalmácia. – Az övezetben a római korból önkormányzattal bíró *városi municípiumok* maradtak fenn, melyeknek önállóságát Dalmácia déli részén a szerb, északon a horvát és magyar uralkodók is méltányolták. A velencei uralom idején jobbra velencei mintára változtak meg; a római alapok és a földrajzi helyzet miatt könnyen gyökeret vert a velencei és általában az olasz civilizáció. Amíg az ismert etnobiológiai folyamatok hatására a tengermellék és a hátszág etnográfiai tekintetben egyre inkább egységesült, kulturális tekintetben idegenek maradtak egymásnak: a tengermellék a fejlett nyugati civilizáció, a hátszági Zagora a patriarchális rendszer vidéke maradt; az előbbi övezetbe tartozott majdnem az összes dalmát sziget is. Közigazgatás tekintetében azonban egy egységet alkottak, a velencei Dalmáciát.

A tartomány élén a velencei *providur* (gondnok) állt, aki korlátlan hatalommal rendelkezett és háromévenként váltották. A tengerparti városok és egyes körzetek is *statútummal* rendelkeztek, ami alapján életüket szervezték, a XIII. sz.-tól ismert Split, Trogir, Zadar statútuma. Egyes Dalmácia területén kívül eső körzetek, mint például Vinodol is rendelkezett hasonló statútummal. Az okmányok nem voltak egyformák. Egyre inkább a velencei mintára módosították azokat. Egyes községekben csak a nemesek jöttek össze a nagygyűlésen, ahol *priorokat*, bírákat és más hivatalnokokat választottak, minden községi kérdést maguk intézték. Más községekben a polgárok is

gyűlést tartottak, és képviselőik által vettek részt a község igazgatásában. A községek igazgatásában való részvételéért hosszantartó küzdelmet folytatott egymás ellen a nép és a nemesek Hvar-szigetén, Ulcinjban, Šibenik városában stb.

A török betörések kezdetétől a tenger melléki falvakban és városokban az élet egyre bizonytalanabbá vált. A tengerpart feletti hegyeken, a Kozjakon, a Mosoron, a Biokovón őrszemek álltak az esetleges török közeledés jelzésére. A betörések visszaverésére az első időben önkéntes, parasztokból álló századok alakultak, akiket később velencei zsoldosok váltanak fel. A csapatokat *panduroknak* nevezték, a kisebb pandurcsapatok vezetője az *arambaša* volt. A szigetlakók kizárólag a velencei gályákon szolgálatot teljesítő tengerészek voltak. A városokban és az egész tenger melléken egyre inkább elterjedt az olasz nyelv, amely a közigazgatás, a civilizáció és a velencei telepések nyelve volt. A dalmát városok mindegyike kulturális központ volt, ahol a tudományt és művészetet ápolták, különösen az építészet, faragás, festészet és költészet állt köztisztviselésben. A dalmát tenger mellék művelődési központjai Šibenik, Zadar, Trogir voltak, melyek korabeli templomai és épületei jelentős művészi értéket képviselnek.

Az olasz civilizáció, főleg a reneszánsz hatására sok szláv változtatja meg nevét és választ olasz nevet; ezért nem lehet tüzetes tanulmányozás nélkül megállapítani, hogy az olasz nevek mögött elszlávosodott olaszok vagy olyan szlávok rejtőznek-e, akik a reneszánsz idején olaszosították el nevüket.

Amíg a tenger mellék és a szigetek a velencei kultúra hatáskörében voltak, más folyamatok játszódtak le Zagora területén, ahol a törökök hosszabb ideig tartózkodtak, erődítményeket emeltek és betöréseik is állandósultak.

Ez az *uszkokok* és *hajdukok vidéke*. A falvak ritkák, csak kötőanyag nélküli, szalmával borított, szórványosan előforduló házakból álltak. Ferences szerzetesek írják jelentéseikben, hogy kürttel jelezték érkezésüket a népnek. Ha papra volt szükség, a kürt hangja után találták meg őket, és vitték saját házukba. Olyankor megbeszélték az istentisztelet helyét, és azt gyakran a középkori boszniai bogumilokhoz hasonlóan a mezőn egy fa alatt vagy egy nagy kő mellett tartották, mert a templom ritkaság volt a vidéken. A lakosság majdnem kizárólag állattartással foglalkozott. A létfeltételek a folyamatosan török fennhatóság alatt álló hátsországi területekével voltak azonosak. Az egész nép egy társadalmi rétegbe, a parasztokéba tartozott. Kezdetben csak a pravoszláv és a katolikus papok emelkedtek ki közülük. A velencei uralom idején egy külön réteg alakult ki, azoké, akik a törökök elleni küzdelmek során vitézségükkel kitűntek. Ők a zagorai *szerdárok*, akikről sokszor énekeltek a hőselekedetben. Velencébe küldték őket, ahol szívélyes fogadtatásban részesültek, érdemrendet, aranygyűrűt, skarlátvörös köpenyt kaptak a havi fizetség mellett. Készek voltak életüket áldozni a „fényességes princípért” (a velencei dózse), végső soron Velencéért. Másokat a szárazföldön és a szigeteken is a *nemesek (conti)* sorába emeltek, birtokokat adományoztak nekik, amit *kolónusok* (féljobbágyi sorba tartozó parasztok) vagy *felesek (polovnici)* műveltek.

Olyan időszakok is voltak, amikor egyes körzetekben valójában sem a törökök, sem pedig a velenceiek nem uralkodtak, mint Omiš környékétől a Neretváig, amelyik a XVI. sz.-ban valójában a törökök fennhatósága alá tartozott, ők pedig Imotskiból igyekeztek jogukat érvényesíteni. A part mentén cirkáló velencei gályák miatt azonban nem gyakorolhatták hatalmukat. Emiatt a körzet a senki földje lett, közigazgatás

és hatalom nélkül. Hogy magukat segítsék, a parasztok gyűléseket (*zbor*) hívtak össze, amit *ligának* neveztek, ahol maguk döntöttek és határoztak. Ilyen a Zaostrog kolostorban 1551-ben 28 pontban meghozott és megerősített törvény is.¹³⁴

A senji uszkokok. – Néhány gondolat erejéig elidőzünk a senji uszkokok, hajdukok és kalózok csoportjánál, akiknek véres tettei és hősi cselekedetei népünk lelkében mély nyomokat hagytak, a környező országok, Velence, az Oszmán Birodalom és Ausztria között pedig nemzetközi bonyodalmakhoz vezettek.¹³⁵

Az Adriai-tenger vidékére történő török betörések kezdetén az uszkokok teljesen érthető okokból Petar Kružić nemes köré gyűltek Klis várába. Közép-Dalmácia hegyei, a Mosor és a Kozjak kopár vetülései a legtermékenyebb dalmát tengerparti rész, Split és a Kaštelek fölé emelkednek. A termékeny tenger mellékre seregekkel csak a Mosor és Kozjak közötti szűk szoroson lehet behatolni, közvetlenül a tenger melléki Jadar folyó völgyében, a régi Salona romjai mellett. A széles résben egy magányos, 360 méter magas csúcs áll, amely helyzeténél és természeténél fogva a Zagorából vagy a Balkán-félsziget szárazföldi részéből induló betörések ellen, a tenger mellék védelmére hivatott. A csúcson a régmúlt idők óta városka áll, a római Clissium, a későbbi Klis. Ha Klist beveszik, a szárazföld felől érkező seregek előtt semmilyen akadály sem tornyosul, és könnyen eláraszthatják a tenger melléket, a megerősített helyek kivételével. A félsziget szárazföldi részéről származó dinári uszkokok 1540-ig védtek Klis várát a török előrenyomulás elől, amikor Klist mégis elesett, az uszkokokat ekkor Senjbe helyezték.

Az Adriai-tenger partján még számos olyan vidék van, melynek környékén nincs öböl, kopár és sziklás, de a megélhetéshez egyik sem biztosít olyan kevés feltételt, mint a Senjtől Bagig terjedő szakasz. A tenger fölé a sziklás és fehér Velebit-hegység emelkedik, csúcsai közelében falhoz hasonlítható meredekséggel és 1650 méteres magassággal, melyről lökészerűen szakad le az Adriai-tenger legerősebb *bórája* (a part felől fújó, viharos erejű szél), az ismert *senji bóra*. A hegyek mögött Lika kietlen területe fekszik, amit az uszkokok letelepedése után a törökök elfoglaltak. Az időben egyetlen valódi út sem vezetett Senjből Likába. Ezen a részen nincs még egy keskeny tengerpart sem, tehát parton sincsenek öblök, előttük terülnek el viszont az észak-dalmát és kvarnerói szigetek szűk csatornáikkal és a bóra által gyakran felkorbácsolt tengerrel. Senj tehát a szárazföld és a tenger felől egyaránt jól védett hely volt. *A védett, de minden életben maradáshoz szükséges feltételt nélkülöző környezetbe telepítették le az uszkokokat Klis várából.* Minuzzi szerint számuk nem haladta meg az 5-600 személyt, asszonyokkal és gyermekekkel együtt 3-4000 voltak (köztük valamennyi olasz is akadt, akik a *Venturini* névre hallgattak), de ez is óriási terhet rótt Senj régi lakosságára, akik eddig is csak tengették életüket. Kénytelenek voltak fosztogatásra adni fejüket. Senj kezdetben azon hajdukok fészke lett, akik Lika és Korbava területén

¹³⁴ Stipan Zlatović i.m. 126. p.

¹³⁵ Ez időtől kezdve szólnak a nyugati tudósítások a senji uszkokokról, különösen értékes a zadari Minucio Minuci érsek *Historia degli Uskoci* műve, amiben 1540-től, Senjbe költözésük idejétől 1602-ig követhetjük nyomon tevékenységüket. A történeket Fra Paolo Scarpio, a velencei signoria teológusa jegyzi fel 1613-ig, újabb jegyzeteiben 1616-ig. Francia nyelven Amelot de la Haussaie 1695-ben Amszterdamban adja ki munkáját, angolul pedig Sir Gardener Wilkinson művének, a *Dalmatia and Montenegro*-nak (London, 1898) I. és 2. kötetét olvashatjuk.

portyáztak és a törökökkel ütköztek meg, a zsákmányt hazaszállították, és abból éltek. Ennek során a dinári ember vitézsége is kiütközik: párbajra hívják a törököket és az ugyancsak vitéz törökök is kihívják az uszkokokat. Korábbi példa lebegett előttük: Klis 1537. évi ostromakor a török Bagora vitéz, aki hatalmas volt, mint Góliát, birokra hívta a vitézeket. Egy tizennyolc éves szerb fiú, Miloš állt ki ellene, és levágta a török fejét. Az uszkokok Senj környékén mindent kifosztottak, a települések elnéptelenedtek, mivel a lakosság a megerősített helyekre menekült. Miután a törökök megszervezték a határ védelmét, az uszkokok élete egyre nehezebb lett. Ekkor tengerre szálltak és kalózzokká váltak: könnyű hajóikkal váratlanul jelentek meg a szigetek között, török és keresztény hajókat tartóztattak fel és fosztottak ki. Az isztriai Puláig és az olasz partok közelébe is elmerészkedtek. A tengeren utazó kereskedők rémei voltak, majdnem teljesen megbénították Velence kereskedelmét a Földközi-tengeren és Afrikánál. Megtámadták és kifosztották a nápolyiak hajóit, amelyek a velenceiek részére bort, gabonát, mandulát stb. szállítottak. Mikor Senj és környéke régi lakosai látták az uszkokok gazdagodását, csatlakoztak hozzájuk. A példa megfertőzte a távolabbi vidékek lakóit is, az omiši és neretvai kalózzok is újra hajóra szálltak. Minuzzi írja, hogy az uszkokok feleségei annyira hozzászoktak a rabolt selyem, bársony és ékszer viseléséhez, hogy további tettekre ösztönözték férjeiket, csakhogy fényűzően élhessenek és szép ruhákban járhassanak; ha pedig egy uszkok csatában vagy öregségében meghalt volna, a gazdag özvegyek könnyen férjhez mehettek újból, az új uszkok férj ugyanis az elhunyt minden vagyonát örökölte. A Velencei Köztársaság ekkor már megszervezi hajókaravánjai védelmét, egyes kvarnerói szigeteken erődítményeket emel és új, különösen gyors hajókat állít csatasorba a senji uszkokok ellenőrzésére. Ennek következtében a senjiek kalóztevékenysége visszaesik, az Ausztriától kapott fizetés pedig jelentéktelen és rendszertelen maradt. Rablás után sóvárogva elkezdett küzdelmet folytatnak a velenceiek ellen. Ez utóbbiak a senji uszkokokkal lévén elfoglalva, nem fordítottak kellő figyelmet a görög és afrikai kalózzokra, akik megerősödve az Otrantói-szoros környékén fosztogattak. A levantei kereskedelem állandó veszélyben forgott. A mediterrán kalózzok foglyaikat afrikai és ázsiai piacokon rabszolgaként árulták. A Török Birodalom nyomást gyakorolt Velencére, mert a levantei kereskedelem biztosításával Velence volt megbízva. A velenceiek gyakran tiltakoztak a bécsi udvarnál, hogy megtűri területén az uszkokokat. Tiltakozásukat a pápa és Spanyolország is támogatta. A háború elkerülése végett Ausztria széttelepítette az uszkokokat.

Hvar szigetének jelentősége. – A dalmát szigetek sokaságából kiemelkedik a Korčula és Šolta szigetével határolt Spliti-szigetecsoport. Kétségtelen, hogy ma már Split gazdasági és szellemi vonzáskörzetébe tartoznak, de a velencei uralom éveiben sok tekintetben önálló szerepet játszottak, kiváltképp Hvar szigete.

Területüket tekintve elég nagy szigetek ahhoz, hogy önálló élet alakuljon ki rajtuk a velencei uralom évei alatt. A Neretva torkolata és Split között helyezkednek el, kelet–nyugati irányban emelkednek ki a vízből, ellentétben a többi szigettel, *ennek következtében az Adria-tenger közepe felé nyúlnak, jobban, mint a többi sziget.* Jelentőségük ebben rejlik. A vitorlás hajók korában velenceiek és a levanteiek valamint Afrika közti kereskedelem állomásai a szigeten voltak, ritkán alakítottak ki állomásokat a Közép-Dalmácia szárazföldi részein. Mindegyikük közül Hvar szigetének fekvése a legkedvezőbb, emellett a különösen jó kikötők is itt, Hvar és Stari Grad városokban

vannak; ezért vált Hvar városa a velencei kereskedelmi flotta legfőbb állomásává; egymást érte itt a megvásárolható velencei és levantei áru. Jelentős kereskedelmi flottája is volt a városnak. A gazdagodás hatalmas méreteket öltött: olyan polgárok is voltak, akik fejlett halászzattal, tengerészettel és kereskedelemmel foglalkoztak, és a nemeseknél is nagyobb vagyonnal rendelkeztek. Hvar fénykora a XV. sz. végére és a XVI. sz. elejére esik. A velencei kereskedelemmel együtt virágzott fel, és a velenceiekkel együtt hanyatlott le Amerika felfedezése után, miután a fő kereskedelmi útvonalak áthelyeződtek az Atlanti-óceánra.

A többi dalmát városhoz hasonlóan Hvar is municipiális berendezéssel bírt, mely a velencei önkormányzathoz volt hasonló. A velencei hatalom képviselője a providur volt, aki csak szükség esetén avatkozott be a város dolgaiba. A nemesi nagygyűlés, melyet leginkább olasz származású nemesek alkottak, minden hatalmat a kezében tartott. Mellettük azonban a lakosság gyűléseit is megtartották, ezek jelentősége fokozatosan nőtt, és az 1510–1514. évi lázadás után a nemesi gyűléssel azonos jogokat kapott. A küzdelem az olasz városokban folytatott harcra emlékeztet. Az ellenállás mindkét oldalon óriási. A nemesek ragaszkodnak kiváltságaikhoz, mint életükhöz és gyermekeikhez, abból engedni nem akarnak. A másik oldalon a szívós és kitartó nép áll, akik nem rettennek vissza semmilyen áldozattól sem: véres harcok veszik kezdetüket, amibe a providurnak is be kell avatkoznia. A nemesek és a nép küldöttei pedig gyakran mennek Velencébe pereskedni. Az eseményeket dr. Grgo Novak élethűen ábrázolta.¹³⁶

Hvar köznépe szláv eredetű, akik közé idegen, elrómaiásodott, esetleg hellén származású elemek férkőztek be. Hvar volt ugyanis az első kolóniák egyike, a néhai Pharos, amit először a rómaiak, később a velenceiek foglaltak el. A régi civilizáció alapjai tehát adottak voltak. A velencei uralom éveiben, de elsősorban a XV–XVI. sz. fordulóján a velencei intézmények és civilizáció hatására a már bemutatott politikai élet mellett erőteljes egyházi és irodalmi élet bontakozott ki.

A szigeten Hvar, Stari Grad és Jelsa településeken számos ízléses egyházi építmény, nemesi kastély található. Samietelli alkotta azt a nagyszerű hvari loggiát, mely Dalmácia egyik legszebb építménye. A templomokban Tiziano és más olasz mesterek munkái állnak. Vrboska temploma igazi kis képtár. Az építészettel párhuzamosan fejlődött a kőfaragás, különösen Vrboska településen, ahonnan számos hvari, korčulai, brači és tenger melléki oltár, templom kődíszeinek faragói származtak.

A nyelvünkön író hvari irodalmárok és költők, Hektorovičtyal az élen az úttörők közé tartoznak, nyelvük tisztasága és közérthetősége meglepő.

Miután a lázadások elcsitultak és a Hvart kétszer is támadó törökök és kalózok külső veszélye is megszűnt, egyes városokban újabb versengés és heves vita ütötte fel a fejét a lakosok között. Vrboskában például, ahol Szent Lőrinc és Szent Mária templomai álltak, a lakosság két pártra szakadt amiatt, hogy a kettő közül melyik legyen a fő templom. Miután a kérdés körüli vihar elült, újabb harc kezdődött amiatt, hogy melyik templomban őrizték a szentségeket.¹³⁷

¹³⁶ Pučki prevrat na Krku 1510–1514. Split, 1918.

¹³⁷ Petar Kuničić: Vrboska i njezine rijetkosti. Sarajevo, 1902.

Dubrovnik fekvése és jelentősége. – Az Adriai-tengermelléken Dubrovnik anyagi és kulturális fejlődése bírt legnagyobb jelentőséggel.

A többé-kevésbé megőrzött régi Dubrovnik is igazi ritkaság. Dalmácia más vidékein találhatóak szebb építmények, de olyan egység, mint Dubrovnik, nincs sehol: *egy mederben, egységes szellemiséggel a Straduntól azon utcák végéig, amik lépcsőkkel kapaszkodnak a dombokra.* A város tehát, akárcsak történelme, módszeresen épült, átgondolva egy teljes egységet képez. Emellett az egyik legszebb part is, melyet magas kliffek ékesítenek, amelyről Pil és Ploče között *akadálytalan a kilátás a nyílt tengerre.*

A középkori város Pil negyedétől Gružáig új utcák és házak épültek ugyanúgy, mint Pločétól a régi hercegovinai út mentén Vrgat felé. Ezek *Dubrovnik modern részei*, melyek az új lakossághoz és szellemiséghez hasonlóan a Stradun és a Kaštel fölé kerekedtek. Ezzel párhuzamosan a régi dubrovnikai kikötő, a Porta mellett egy új, jelentősebb kikötő is megépült Gruža mellett.

Dubrovnik város magjának megválasztásakor *a földrajzi környezet hatása* figyelhető meg. A tenger menti szirt, amin az első kastélyt emelték, tengerparti szikla volt; mögötte szűk tengeröböl, a kikötő folytatása volt, de az öblöt később feltöltötték; a töltésen fekszik a Placa és a Stradun egy része; nem tartom valószínűnek, hogy a szikla sziget lett volna, amint azt néhányan hiszik. A sziklás, mészkőfokra menekült Epidaurum (vagy Civitas, a mai Cavtat) római lakossága és Salona lakosságának egy része. Ők építették a sziklán az erődítményt. Az avar és szláv honfoglalás idején ide és az alsóvárosba húzódtak. Az öböl túlsó, szárazföld felé eső részén szlávok telepedtek le. A helynevek a part felőli részen, Bosankától és Sveti Srđtól kezdve szlávok, míg a Kaštel nevei római eredetűek. A Kaštel környékén alakult ki az elrómaiásodott municípium rendje, szervezete és civilizációja.

Milyen egyéb hatással bírnak még a földrajzi tényezők a város sajátos fejlődésére? A kedvező fekvés mellett más földrajzi adottságok nem jelentősek. Más jelentőségét már korábban bemutattuk: Dubrovnik az Adriai-tenger tektonikus ívén fekszik, minek következtében a félsziget központi szárazföldi részeihez közelebb van. Innen, főképp a dubrovnikai zsupa területén keresztül könnyebb út vezet a félsziget belsejébe. A város fennmaradását az is elősegítette, hogy helyzete szélsőséges, Konstantinápolytól, a későbbi török Isztambultól távol fekszik. A földrajzi adottságok azonban nem adják meg a kellő magyarázatot Dubrovnik jelentős fejlődésére. Talán sehol másutt nem látszik világosabban, mint Dubrovnik esetében, *hogy egy kicsi, de határozott csoport, ez esetben egy elrómaiásodott népesség, amely saját rendet, fegyelmet, tervet alakított ki és a hagyományokhoz ragaszkodott, miképpen teremthetett jelentős központot ott, ahol a földrajzi adottságok nem különösebben kedvezők.* Kihasználta és a maga javára fordította a szomszédos államok versengését. Lehet, hogy Dubrovnik megerősödéséhez egy etnográfiai tényező is hozzájárult: *az erőteljes hátszói, hercegovinai lakosság, amely folyamatosan érkezett és erősítette a város lakosságát.*

Az első elrómaiásodott csoport azonban, mely a Kaštel alapította, semmitől sem tartózkodott annyira, és senkivel sem volt olyan óvatos, mint a szerb etnográfiai hátszózággal szemben. Világosan látták, hogy mint kis, sziklára épült elrómaiásodott közösség kénytelenek lesznek asszimilálódni a szárazföldi lakosságba. Óvintézkedések sorát vezették be, amivel a Dubrovnikba telepedő szláv lakosság alárendelését és átférfalását tűzték ki célul, hogy ily módon a város rendjét és jellegét megőrizték. Az

egyik ilyen óvintézkedés a vallásra vonatkozott. A vallási türelmetlenség már érezhető volt a kor légkörében. Ezt a türelmetlenséget állami szintre emelve a katolikus hiten kívül más vallást sokáig nem tűrtek Dubrovnikban. Kétségtelen, hogy valódi vallásos emberek is éltek a városban, de a köztársaság politikai eszközt formált a vallásból. A középkor szelleméhez és hagyományaihoz ragaszkodtak, és ily módon tartózkodtak a pravoszláv háterszágtól. Nem kizárt, hogy a szláv miszticizmustól és fegyelmezetlenségtől is rettegetek, ami a nagy népmozgások során mindig felszínre tört. Röviden, azok a szerbek, akik felvették a raguzai polgárok sorába, csak azután emelkedhettek hébe-hóba a nemesség soraiba, miután a dubrovniki szellemiséget és rendet teljesen magukévá tették. A régi dubrovnikiak kénytelen voltak soraikba fogadni a szerb betelepülőket azért is, mert a magába zárkozó elrómaiásodott csoport tagjain egyre inkább a fizikai dekadencia nyomai ütözköztek ki. Új erőre és friss vérré volt szükségük. Szükséges volt azonban az új szerb lakosságot a vallás segítségével élesen elhatárolni a háterszág szerbségétől. Ehhez akkor is ragaszkodtak, mikor területgyarapodás során Stonski Rat és Konavli vidékére is kiterjesztették hatalmukat. Szándékukban volt Hercegovina alacsonyabban fekvő területeinek, Huminának, Trebinjének, Bilecának, Klobuknak az elfoglalása is. Ismertek ez irányú törekvéseik a szultán udvarában, a bosnyák uralkodóknál és Đurađ Brankovićnál. Lehet, hogy a civilizáció számára nagy veszteség, hogy ebbéli szándékuk nem vezetett eredményre.

A kis köztársaságban minden az értelemnek és a számításnak volt alárendelve. Arról, hogy milyen körülményekkel gondoskodtak mindenről, és hogyan alakult ki a Dubrovniki körzet egységes szellemisége, mely mintha egy forrásból fakadt volna, a mű második részében foglalkozunk bővebben.

Az Adriai-tengermellék egyik részén sem játszódtott le olyan korán és olyan teljességgel a régi lakosság és a szerb csoportok összeolvadása, mint a Dubrovnikban. A Nemanjić-dinasztia utolsó uralkodóinak idején már majdnem teljességgel szerb jelleget öltött. Ez később tovább folytatódott.¹³⁸

Dubrovnik gyors fejlődésének kiindulópontját az a gazdagság képezte, amihez hajózásuk, tengeri és szárazföldi, Balkán-félszigeti, elsősorban a szerbek lakta területekkel folytatott kereskedelmük szolgáltatta az alapot. Míg korábban a nyers, az anyagi szemlélet uralkodott, a későbbiek során a humanista világnézet nyer teret körükben, az irodalmat és a tudományt ápolták. A köztársaságból a XV. sz. kezdetétől fiatal nemeseket küldtek itáliai egyetemekre. Az olasz irodalom a reneszánsz idejétől kezdve egyre inkább meghonosodott. Ilyen hatások virágoztatják fel a híres dubrovniki irodalmat, mely a XVI. és a XVII. sz.-ban szerbhorvát nyelven hozza legszébb gyümölcseit.

Ezek a jelentős történelmi események formálták a Dubrovniki körzet lakosságát, és *a maguk alakító tevékenysége révén egy sajátos társadalmi és lélektani típus hoztak létre a délszlávok körében.* Mint minden társadalomban, a Dubrovniki Köztársaságban töltött évszázadok jót és rosszat egyaránt hoztak, de mindenekelőtt egy kiegyensúlyozott gondolkodásmód és cselekvés lett mindennapos, a híres *dubrovniki kiegyen-*

¹³⁸ A szerb nyelv korábban az alacsony néprétegek és az asszonyok nyelve volt, de később az arisztokrácia körébe is beáramlott, ezután pedig a gazdagabb és nemesi családok otthoni nyelve lett. Emellett az olaszt mint anyanyelvüket használták. (Comte de Vojinović: *Monarchie Française dans l' Adriatique*. Paris, 1918. E. Denis előszava.)

súlyozottság és szelídség, amit a parasztok is magukénak éreznek és a Hercegovina területéről manapság érkező új telepések szintén hamar elfogadnak. Érdekes sajátossága a városnak a szellemiség fenntartása és a beolvasztási készsége, amit dubrovniki szellemi és erkölcsi laboratóriumnak is nevezhetünk. A régi dubrovniki nemesség néhány még élő képviselőjét is érdeklődéssel követhetjük, akik elhanyagolták magukat, és saját bevallásuk szerint is „csak múltatták idejüket” („jedu vreme sa čamom” – `unottan eszik az időt’). A köztársaság összeomlása után minden eseményre úgy tekintettek, mint régmúlt idők feltámadt személyei, de rajtuk is kitapinthatók voltak a dubrovniki civilizáció és történelmi események nyomai.

A vallásváltás során bekövetkező differenciálódás

A délszlávok keresztény hitre térése és a keresztény egyház keleti és nyugati részre szakadása óta a délszlávok körében sohasem volt akkora mértékű a vallásváltás, mint a török uralom idején. A korszakot megelőzően a Balkán-félsziget lakossága keresztény volt. A török hódításokat követő első évtizedekben azonban már teljes népcsoportok térnek át az iszlám vallásra a félsziget egészén. A félsziget nyugati részében alakult ki a sajátos iszlámhitű típus. Emellett a nyugati részek számos pravoszláv és bogumil hívője tért katolikus hitre. A görög katolikus hitre térés is gyakori volt, hogy később ugyancsak a katolikus hitet válasszák. A katolikus és mohamedán hit közt feszülő antagonizmussal egy időben a római katolikusok és pravoszlávok közti távolság is egyre nyilvánvalóbb lett. Mindkét felekezetet a törököknél remélt oltalmat. Így például a boszniai fanarióta püspökök úgy vélték, hogy a katolikusok is egyházukhoz tartoznak és az egyházi adó fizetését szorgalmazták a pravoszláv hívekhez hasonlóan.¹³⁹ A katolikus püspökök, plébánosok és a ferences rend tagjai kijelentették, hogy a pápa mindkét egyház feje, hogy a pravoszlávok szakadárook és hogy egyedül ők az üdvözítő vallás, ezért a pápa befolyása alatt igyekeznek a két egyház egyesítésére. Az Ausztria uralma alatt levő területeken egyes osztrák uralkodók és zágrábi püspökök tevékenysége is ez irányba mutatott.¹⁴⁰ Boszniában és Szlavóniában a ferencesek a katolikus egyház legfőbb képviselői erős prozelita (zelotákhoz hasonlóan harcias) buzgalommal léptek fel, mert mint mondták, elsődleges kötelességük az eltévelyedettek visszatérítése katolikus hithez¹⁴¹. *A törekvések hatására megerősödött a vallási különbség a szerbhorvát nép körében, a vallási érzékenység és versengés pedig megnőtt*, ami csak a XIX. sz. folyamán lanyhult az oktatás és a civilizáció fejlődésének következtében.

Amint az emberek csoportokba, pártokba, osztályokba tömörülnek, az egyes csoportok közt azonnal jelentkezik a tolerancia hiánya, vagy még ennél is erősebb ellenségesség, féltékenység, gyűlölet tör ki köztük. Ez annál kifejezettebb, minél zárkózottabb egy csoport, és szűk körben kidolgoznak egy ún. saját ideológiát, az ellentétes érdekeket érvényesítő csoporttal kapcsolatot nem tartva, párbeszédet nem szorgalmazva. A hajlam a vallási felekezetek körében még határozottabb, akiknek előljárói az emberi lélek megmentésére törekednek és ezeréves dogmák és gondolko-

¹³⁹ A ferencesek is többször közlik ezt jelentéseikben. Különös gondossággal mutatja be a jelenséget T.

Smičiklas: *Dvijestogodišnjica oslobodjenja Slavonije*. Zagreb, 1891, Jugoslovenska Akademija . P. 82. etc.

¹⁴⁰ Lásd Smičiklas i. m. 146. p. Ferdo Šišić (*Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 303. p.) szerint a görög katolikus hitre térést „a zágrábi püspök szorgalmazta”.

¹⁴¹ Stipan Zlatović i. m. 233. p.

dásmód szorításában élnek, saját vallásukat az egyedüli üdvözítő vallásnak tartva. Ennek következtében erősödött meg a vallási különbözőség, a török, velencei és osztrák uralom legterhesebb öröksége.

1. Egyes körzetekben különösen erős hajlam mutatkozott a vallásváltásra, a bogumilok körében Boszniában és Zahumljében; Boszniában a pravoszlávok körében is, ahol, úgy tűnik, nem volt erős pravoszláv egyházi szervezet. Vallásváltásra ott került sor, ahol a keresztény vallás nem vert mélyebb gyökeret, mint például Albániában. Ennek következtében a törökök boszniai és zahumljei hódításai után a bogumilok, a nemesség és a pravoszlávok egy része az iszlám hitre tért. Erős nemzeti jelleggel rendelkező muszlim csoport jött létre. Az iszlám hitre térés tovább folytatódott a dinári szerbek körében, a Novi Pazartól délre fekvő Rogozna hegyig. Kosovón, Metohijában és a Prizreni körzetben még a XIX. sz. végén is tartott. Albániában a lakosság széles tömegei tértek iszlám hitre; csak Róma és Spanyolország, később Ausztria nagy áldozatainak köszönhetően lehetett a miriditeket és néhány malisor törzset katolikus hitükben megtartani; a déli országrészen lakó toszkok zöme pravoszláv maradt a görög egyház védőszárnyai alatt. Macedóniában a pravoszlávok kis hányada tért ki hitéből, ezeket *čitaknak*, *torbešnek* hívják. A boszniai körülményekkel azonos hatások miatt tért az iszlám vallásra a bolgárok nagy része, akik közül legtöbben a Rodope-hegységben élnek, ezek a *pomákok*. Az Al-Dunai-síkságon és a Marica völgyében kevés bogumil is fennmaradt, akiket a jelentések és útleírások *pavličaniként* említenek. Szórványos, egyéni eliszlámosodás is bekövetkezett a balkáni népek soraiban, ami legkevésbé a görögök és cincárok között volt jelen. Úgy tűnik, a legnagyobb iszlám hitre tért görög népcsoport Kréta szigetén található, a cincárok pedig Dél-Macedóniában, Meglenben tértek át tömegesen erre a hitre.

2. A pravoszlávok katolikus és görög katolikus hitre térése a nagy vándorlások, a nehéz életkörülmények, Mária Terézia uralkodása vagy kis csoportjaiknak nagy katolikus tömbbe költözése során történt meg.

A legtömegesebben talán Dalmáciában, Szlavóniában és Boszniában tértek katolikus hitre. A katolikus és pravoszláv egyházak XI. sz.-i különválása után Dalmácia a Róma és Bizánc közti kulturális és egyházi küzdelem színterévé vált. Róma és a katolikus hit győzedelmeskedett, főképp a spliti tartományi zsinat után 1075-ben. Dalmácia velenceiek részéről történő elfoglalása idején csak néhány görög lakosságú pravoszláv községet talál, amit a velencei szolgálatban lévő görög katonák, a *stratioták* és néhány görög kereskedő lakott. A velencei uralom éveiben a szerbek ezekhez a pravoszláv községekhez csatlakoztak, amik csak a tengerparton álltak. A dalmát Zagora szerb lakosai a szarajevói dabro-bosnyák érsek hatáskörébe tartoztak, a tenger mellékiek a Velencében székelő filadelfiai érsekhez. Dalmácia teljes területének velencei elfoglalása után a pravoszlávok ez utóbbi érsek felügyelete alá estek. Saját templomaik nem lévén, a katolikus templomok istentiszteleteit látogatták, halottaikat a katolikus temetőkben helyezték örök nyugalomra, katolikus papok jelenlétében. A XVIII. sz. közepén építették fel első tisztességes pravoszláv templomukat.¹⁴² Észak-Dalmácia pravoszlávságának szellemi központja ez időben a Krka mentén épült Szent Arkangyal (Sv. Arhandel) temploma volt, a déli részek pravoszlávjai a Kotori Püspökséghez tartoztak. Az egyházi szervezet gyengének bizonyult, ezért a velencei

¹⁴² Milaš. i.m.

uralom idején a katolizáció folyamatos volt. Jireček szerint a velenceiek barátságosak voltak a pravoszláv egyház szolgálattevőihöz; 1446-ban a kotori püspök parancsot kapott, hogy a „preti schiavi” papságot katolikus papsággal váltsa fel fokozatosan, a körülményekhez alkalmazkodva. Említettük már, hogy dubrovnikiak nem túrték meg a pravoszláv templomokat, valamint hogy katolizálták a Stonski Rat területén élő pravoszlávokat és bogumilokat. A pravoszláv templomok és a papság eltűnt Konavli területén is, ahol a XV. sz. folyamán esik róluk említés.¹⁴³ Az osztrák uralom éveiben is akadtak helytartók, akik rossz szemmel néztek a pravoszláv vallásra. Ferences tudósítások sora számol be a pravoszlávok ezreinek katolikus hitre téréséről. Közreműködésükkel 1831-ben a dalmáciai Petrovo Polje vidékén fekvő Kričak és Baljak faluk papjai híveikkel együtt a „katolikus egyesülés” útjára léptek, velük együtt „Drniš és Vrlika város különböző családjai is”. Maguk is megjegyzik, hogy „csak a nagy tömegben érkezőket említik, az egyes eseteket hosszadalmas lenne felsorolni”. Valóban sokkal több katolikus hitre tért személyt kell feltételeznünk, mintsem az a kútfők alapján feltételezhető lenne.¹⁴⁴

A pravoszlávok katolikus hitre térése Dalmáciában a XVII. sz. folyamán történt meg, amint az a ferences beszámolókból kiderül.¹⁴⁵

¹⁴³ *Geschichte der Serben*. P. 275–276.

¹⁴⁴ „Számos katolikus testvériség mögött katolizált pravoszlávokat kell sejtteni: sok katolikus család emlékszik még arra Mostarsko Blato, Hrasno és Hercegovina területén, hogy előzőleg pravoszláv hiten volt. Igen régi montenegrói telepes családok is vannak Bjelopavlići környékéről és más vidékekről is, akik a katolikus hitre tértek.” (Dr. Jevto Dedijer: *Porijeklo bosansko-hercegovačkog stanovništva*. Pregled. Sarajevo, 1911. 7–8. szám. 425. p.)

Közismert, hogy Bosznia és Hercegovina területén olyan testvériségek is vannak, melyeknek egyik része pravoszláv, másik része katolikus, a harmadik pedig muzulmán vallású. Monsignore F. Bulić, híres és elismert régészünk közölte velem egyszer, hogy a spliti és branići Bulić család eredetileg Mostar környéki, ahol a katolikusok mellett pravoszláv és muzulmán vallásúak is vannak a családban. Hasonlóan tanulságos a pravoszláv Lušan család esete is, mely a boszniai Zvornik környékéről származik. A XVI. sz. folyamán érős törökösítésnek lettek kitéve. Akik ottmaradtak, az iszlám hitre tértek. Mások Krajna területére, Ljubljana környékére (Log falu) menekültek, katolikus hitre tértek és a XVII–XVIII. sz. folyamán elnémetesedtek. Ma is élnek leszármazottaik Karintia területén, az egyikük bíró. Egy bizonyos jegyzéket őriznek, ahol az elődök vannak felsorolva a zvorniki elvándorlás idejétől fogva. Egyesek közülük Németországba mentek. G. Luschan, a berlini egyetem antropológiatanára, aki egyben a berlini Néprajzi Múzeum igazgatója is, a család katolizált és elnémetesedett ágához tartozik. Személyesen mesélte el családja bolyongását és annak szerb eredetét. Bosznia megszállása idején sanitéc kapitány volt az osztrák hadseregben és néhány hét alatt megtanulta nyelvünket, Boszniában egy iszlám hitre tért rokonára is ráakadt.

¹⁴⁵ Íme a Zlatović által felsorolt katolizálások sora. 1648-ban a visovaci ferencesek tízezer lelket hoztak át Boszniából, melyek között sok a szakadár és sokat közülük a katolikus hitre térítettek. Šibenik püspöke, Juro Marković atya „a katolikus hit egységébe hoz 77 gyermeki lelket”. A bécsi háború kitörése előtt a ferences Franjo Marjanović és Ivan Knežević atyák Hercegovinából 2000 lelket hoznak át, akik között sok a később katolikusá vált pravoszláv. A ferencesek rendházfőnöke 1723-ban, római összejövetelük alkalmával olyan eredményeket közöl, miszerint a boszniai ferencesek az elmúlt 23 évben összesen 1350 eretneket, törököt és szakadárt nyertek meg a hit számára. 1739-ben Vrgovac környékén 100 pravoszláv tér katolikus hitre. Más helyeken is hasonló események történhettek, amint arról a római és a helyi ferences levéltárak tanúskodnak, mondja Zlatović. Batinić szerint az előbbiekkal megegyező események játszódhattak le

A XVII. sz.-ban a horvátországi pravoszlávok körében az uniátus (görögkatolikus) vallás nyert teret. Mikor Vratanja marčai püspök is az uniátus vallást választotta, sok híve követte, 1670-ben pedig Žumberak területére is kiterjedt a vallás. A görög katolikus püspökség 1777-ben Marčából mai helyére, Križevcibe költözik.¹⁴⁶

3. Fontos említést tennünk egy ellentétes folyamatról, a szerbül beszélő muzulmánok katolikussá válásáról is, mely Dalmáciában és Szlavóniában öltött nagy méreteket¹⁴⁷, de kisebb méretű áttérésről Stájerországban és Krajna vidékéről is vannak adatok.

Nagyon ritkán, kevés esetben fordult elő a katolikus vallásváltás. Ismert tény, hogy a szlavóniai Dráva mentén egyesek kálvinista, egyesek mohamedán hitre tértek, ez utóbbit néhány horvát nemes és káplán is megtette. Arról is említés esik, hogy a katolikusok Nyugat-Szlavóniában a pravoszláv hitre tértek.¹⁴⁸

4. Boszniában jól figyelemmel kísérhetjük a katolikus egyház, különösen a ferencesek hatását a katolikusok vallási csoportjának alakulására. Alig hihető, hogy a dinári emberből ilyen jámbor nyugodt személyeket lehet formálni, mint amilyenek a boszniai katolikusok; nemcsak a régmúlt időktől katolikusnak tartott egyének ilyenek, de a hajdani pravoszlávok és bogumilok is. Mindannyian olyanok, „mint a szellemi pásztorukat követő báránykák”, mondják a ferencesek. A már korábban említett pápai

Boszniában és Szlavóniában is. Így például 1595-ben fra Petar Soljanin (Tuzlai) a katolikus hit kebelére hív számos eretneket (2. kötet, 79. p.). 1648-ban a ferenceseknek nem sikerült „több, mint 800 görögkeleti papot és szerzetest az egyházzal való megbékélésre buzdítani, amivel a Szentszék örömeiben járhattak volna” (2. kötet, 129. p. Ezt nem tartom valószínűnek). Szlavóniában a ferencesek „hitetlenek, eltévelyedett és eretnek emberek tértettek a katolikus hitre”. Így sikerült nekik Veliki Ilok, Ljuba, Paklain, Soč és Gibarac szlavóniai és szerémségi helységeiben sok eretneket a katolikus vallásnak visszaadni. (3. kötet, 9. p.) Az 1702–1703. évben katolizált személyek névsora is rendelkezésre áll. A jelentés „az eredeti források alapján készült és a požegai egyházi provizor által megerősített”: ezek szerint Szlavóniában, Brod környékén 1601 személy vált katolikussá. A pápai küldött, fra Ivan de Vjetri is lejegyzi, hogy a ferencesek „minden évben sok eretneket térítenek meg”. A ferencesek a XVI. sz.-ban Bulgária területén, Čiprovacban ferences rendházat alapítanak, ahonnan egészen Plovdivig jutnak el, és több pavličan falut katolizálnak a dubravai kolóniák segítségével (1. kötet, 180. p.): az eredmények bizonytalanok és nem számottevőek. Nem kizárt, hogy a katolikus hit terjesztéséért legtöbbet egy korábban pravoszláv hitű, fiatalon katolikus hitre tért személy, Angeo Zvezdović tett, aki később a ferences egyházkerület elöljárójává lett. Életrajzi adatairól bővebben fra Mijo V. Batinić: *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV–XX*. Zagreb, 1913. 129. p.

¹⁴⁶ Ferdo Šišić szerint (*Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. 303. p.).

¹⁴⁷ A ferencesek a legtöbb ilyen esetet a maguk javára írják. Akkor térítették meg a törököket, mikor Velence Dalmáciát, Ausztria pedig Szlavóniát foglalta el. Azokat a példákat sorolom fel, melyek Zlatović és Batinić műveiben szerepelnek. 1688 után Andrija Rešica atya a knini Krajina vidékére megy, ahol sok török családot talál, akiket a kereszttség felvételére oktat és megkeresztel. Vrgovac elfoglalása után a ferencesek a városban és annak környékén 25 törököt keresztelnek meg. A Neretván fekvő Čitluk 1694-es elfoglalása után Bartul Arbić 30 törököt keresztel meg. Imotski elfoglalása után Stevan Vrlić ugyanezt teszi 23 törökkel. 1703–1709 között a Neretva mentén összesen 23 török kerül keresztvíz alá. (Zlatović: i. m. 233–236. p.). Szlavónia elfoglalása után, úgy tűnik, még több törököt kereszteltek meg. Batinić szerint fra Jakov Tvrtkovićanin a korábbi sutjeskai gvardián egymaga 385 embert keresztelt meg, a többi testvér „a hitetlenek és eretnekek dühét vette”. (Batinić: 2. kötet, 147. p.)

¹⁴⁸ Mitrovicában, Rumában, Remeta, Golubinci stb. helységeiben. Fermendžin: *Acta Bosnae eccl.* 1634. június 30.

küldött, fra Ivan de Vjetri 1708-ban kelt jelentésében a következőket írja: „De szép is lenne, ha az itáliai katolikusok úgy tisztelnék a szentek ereklyéit, amennyire a boszniai hívek a pap ruháját tisztelik, és úgy tisztelnék az itáliai püspököket, amennyire a papok kézmosó vizét becsben tartják itt.” Ezek után természetes, hogy a katolikus Ausztriához csatlakoztak. Ilyen módon következett be a dinári lakosság katolikus és pravoszláv részének differenciálódása jellegük és nézeteik terén.

Ismert tény, hogy Szent Száva egyháza sokkal mérsékeltbben hatott a vallásos ember kialakulására, mint a katolikus egyház. Ennek ellenére vannak olyan vidékek, ahol a vallási buzgalom határtalan, mint például Metohijában, Kosovón, a Lim és Tara folyó mentén, ez utóbbiakat Gilferding a pravoszláv vallásosság mintáivá nevezte ki útleírásában (315. p.). Másutt is jelen van a vallási buzgalom, de főképp ott, ahol a legnagyobb nyomás nehezedett a lakosságra, és ahol a pravoszláv hit a legnagyobb veszélynek volt kitéve. Ugyanakkor ilyen esetben az odaadás és áldozatkészség legalább annyira a nemzet ügyéért szólt, mint a vallásért. A pravoszlávok vallási odaadása tehát másfajta töről fakad.

Kosovo és Metohija anarchikus albán társadalma. – Észak-Albánia népességének Kosovo és Metohija, Drin mente (Prizren és Đakovica) területére költöző részéből egy, a török uralom idején formálódó *sajátos társadalmi és lélektani variáns alakult ki, melynek legfőbb jellegzetessége az anarchia és a belső zaklatottság.*

Az anyaországban a Drin főága és a Prokletije-hegy környékén az albánok miridit és malisor (kliment, gruda, hoti stb.) fisekben élnek. Tény, hogy nincs történelmi hagyományuk és nemzeti öntudatuk, de törzsi közösségük szilárd, a belső rendet és a törzsek közti kapcsolatokat a besa és a vérbosszú szabályozza. Erkölcsi felfogásuk és gondolkodásmódjuk a montenegrói törzsekéhez hasonlítható; ahogy ezeket is, igen fejlett tisztességtudat és büszkeség jellemzi őket. Anyagi tekintetben a Balkán-félsziget legszegényebb és legprimitívebb lakossága. A Ljum-Kulától Has felé elindulva a Miridit körzetben gyakran botlunk félmeztelen, kiéhezett férfiakba és nőkbe. A népszaporulat igen magas ebben a gyenge gazdasági lehetőségekkel rendelkező körzetben. Emiatt az északi albánok, a montenegrói Brda lakosságához hasonlóan, a középkortól kezdve a metohijai és drin-völgyi termékeny katlanokba vándoroltak. Akkor még nem jutottak el Kosovo területére, ahol a XVII. és a XVIII. sz.-ban jelennek meg a szerbek nagy vándorlása után és az azt követő időkben. A vándorlás során a hitükben nem kellően erős katolikus albánok a mohamedán hatalmi szervek befolyása alatt könnyen kitértek hitükből, és az iszlám valláshoz csatlakoztak. Törekvésüket az is gyorsította, hogy ezzel az uralkodó osztály részeivé váltak és különféle engedményekhez jutottak. Először a szerbek által elhagyott földekre költöztek, majd a hátramaradt szerbeket szorították ki a falvakból és a birtokokról, jobbágyá téve őket. Ebben az időszakban lett a legtöbb szerb az iszlám híve. Ők később elalbánosodtak. A folyamat az egész XVIII–XIX. sz. folyamán folytatódott (albánná lett szerbek vannak Opolje, Gora Đakovica, Reka környékén stb.). Még 1900 táján is találkoztam olyan családokkal, ahol a férfiak a mohamedán hitre tértek, az asszonyok és a gyerekek pravoszlávok maradtak.

Metohija és Kosovo területén tehát a különböző fisekből (törzsekből) származó albánok telepedtek le. Az ide költöző egyének a kolonizáció helyén elveszítették a biztos hátteret jelentő törzsi szervezet támogatását. Az egyes csoportok között semmilyen valódi kapcsolat vagy közös érzés sem volt. A szülőföldjükön is gyilkolták

egymást, itt pedig nagy méretekben, minden szabályozás nélkül folytatták korábbi tevékenységüket. A belső feszültséget és tarkaságot az albánná lett szerbek csak tovább növelték. A török közigazgatásnak semmi tekintélye nem volt, és a legkisebb fokú személyes és anyagi biztonságot sem szavatolta.

Az anarchiát még a következő tényezők is növelték: a kiéhezett albán állattartók a termékeny síkságokon telepedtek meg, és nagy birtokokra tettek szert. Itt a rétet háromszor kaszálják évente, a gyümölcs kiemelkedően minőséges, nyájaik sok marhát számlálnak, amit könnyű felhizlalni. Ezért hamar megerősödtek. Metohija területén lakótornyokat emeltek, nagy, kőből épült épületeket, nemritkán háromszinteset, amit melléképületek vettek körül. Kasok, hombárok, az állatok számára istállók voltak az udvarban. A középkori nemesi erődítményekhez hasonlóak voltak. Hozzászoktak a földműveléshez, jöllehet ennek egy kezdetleges fajtájához. Folytatták marhatartó tevékenységüket, de csak egy apró, sárga szőrű fajtát tartottak, az albán hegyek jellegzetes fajtáját. Rátelpekedtek a szerb falvakra és azok lakosságát jobbágysorba süllyesztették. Sokan közülük bégek lettek, akik között albánná lett szerb is akadt. A pravoszláv templomokkal sűrűn behálózott országrészre érkezve a kis templomokat lerombolták vagy dzsámivá alakították, a nagy templomokat és kolostorokat azonban megkímélték. Így maradt fenn Dečani, a Peći Püspökség, Gračanica, mert ezek az épületek félelmet és tiszteletet parancsoltak. Az albánok körében tapasztalható volt a török uralom éveiben az attól való félelem is, hogy az erőszakkal elvett földekről elűzik őket. Ezt erősítette az a tény is, hogy a montenegrói és szerbiai határhoz közel eső területekről volt szó, ahonnan gyakran érkeztek seregek a metohijai szerbek megsegítésére, a kegyetlenkedő albánok megölésére.

A megerősödött és zaklatott albán társadalomban a törökök csak növelték a fejtelenséget. A szultán régi szokás szerint a ramadán ünnepén mohamedán papnövendékeket (*softa*) küld a határ menti övezetekbe, akiknek feladata az albánok iszlámba vetett hitének megerősítése és az idegengyűlölet szítása volt. Hirdették, hogy a Korán szerint a föld az igazhitűek tulajdona, és a különben erre hajlamos albánokat arra ösztönözték, hogy a szerbek városi tulajdonát is foglalják el, különösen Prištinában és Đakovicában, valamint hogy a szerbeket a legalacsonyabb osztályba kell süllyeszteni. Ebbéli szándékuknak a két városban sikeresen érvényesítették: sok szerb a legalantasabb munkákat végezte, jelentéktelen vallási szektává zsugorodtak közösségeik, olyanokká, mint a Kis-Ázsia városaiban kipusztuló közösségek. A papnövendékek arra is törekedtek, hogy az elalbánosodott szerbek minden olyan korábbi szokásukat elfeledjék, ami a korábbi időkre emlékeztette volna őket, mint például a *gledalnica* (nézés) szokása, amely a közelmúltig fennmaradt Gora Šar zsupájában: a szokás abból állt, hogy a lányok az ünnepek alatt a falu egy kijelölt részén gyülekeztek, fedetlen arccal sétáltak, hogy a fiatal legények láthassák őket.

Az újdonsült török rendszer alatt a kaotikus állapot más irányban terelődött és tovább romlott. Az albánokat a szultán szövetségeseinek tartották, és ezért üldözték őket. Prizreni tartózkodásom idején, 1910 szeptemberében minden reggel közszemlére tettek egy előző éjszaka felakasztott arnótot. Az osztrák–magyar befolyás az albánokat és szerbeket, valamint a muzulmán és katolikus albánokat egymás ellen uszította.

Ennek következményeként sehol nem volt olyan nagyfokú a személyi és vagyoni bizonytalanság, mint Kosovo és Metohija területén. Minden ember magáért küzdött és ellenséget látott a másikban, jobb esetben sem támaszkodott rá. Ha úgy vélte, hogy

nem tisztelik eléggé, gyilkolt, ahogy hasonló vagy más okból az első adandó alkalmmal maga is áldozattá válhatott. Az anarchikus albán társadalom csak kölcsönös félelem árán tarthatta fenn magát. Ma ebben a lében pácolódik.

A vándorlás során kialakuló új társadalmak és a városok elszlávosodása

Ismert tény, hogy a szerb nép középponti tömege észak felé húzódott, egészen addig, míg el nem érte Belgrádot és Smederevót (Szendrőt). A XVII. sz. végi nagy szerb népvándorlás során a szellemi és politikai központ a Duna és a Száva bal partjára tevődött át: kezdetben Budán és Szentendrén, később a délebben fekvő Újvidéken és Karlócán találjuk, ahova a Peći Püspökség is került. Egy időben a Vajdaság központja Temesvár volt. A szerb központok nyugaton a síkságokról a hegyi övezetekbe kerültek: Žabljak városából a Crnojevića Rijeka (Obod) területére, később pedig Cetinjébe. A horvát politikai és szellemi központ ugyancsak észak felé vándorolt: Közép- és Észak-Dalmáciából a mai Horvátország területére, Varaždin (Varasd) és Zágráb városokba.

A mozgások következtében, az új földrajzi és társadalmi feltételek között, a nyugat- és közép-európai civilizáció hatására a Pannon-síkságon új szerb és horvát társadalom jött létre. Figyelemre méltó, hogy *a szerb kulturális élet legfontosabb helyei a Fruška gora környéki települések lesznek, míg a horvát népelet kristályosodási pontjai a Zágráb környéki hegyek: a Zagrebačka Gora, Kalnik, Plešivica.*

Szerémségben, Bácskában és Bánságban, ahol a török hódításokat megelőzően is régóta éltek szerbek és újabb balkáni szerb menekültek, a kulturális élet korábban is fejlődött, de az Arsenije Čarnojević vezette 1690-es nagy szerb vándorlás után vált igazán élénkké. Azon a civilizáción növekedett sokáig, amit a szerb telepesek hoztak magukkal a Balkán-félszigetről. Kezdetben az egyházi és vallási hagyományok ápolására fektettek nagy hangsúlyt. A Fruška gora lankáin álló régi kolostorokat kijavították és újabbakat emeltek, az Athos-hegy (Sveta Gora) kivételével nincs még egy ilyen kolostorcsoport a keresztény délszlávok lakóterületén. Bizánci stílusban, a szerbiai kolostorok mintájára épültek, leginkább a régi Szerb Királyság (Despotovina) kolostorai ihlették meg építőiket, egyesek pedig, úgy tűnik, a resavai Manasija kolostorról másoltattak: a šidi Privina Glava, a kelet-szlavóniai Krndija-hegy alatti Remeta vagy Orahovica. Ravanica kolostora Lázár kenéz ereklyetartó szekrénye és a Vid-napi népgyűlések miatt nevezetes: a nép csókkal illeti Lázár kenéz ereklyéit, visszaemlékezik történelmére és fogadalmára. A többi Fruška gora-i kolostor is nevezetes a szerb nép számára: Krušedol, Remeta, Opovo, Jazak, Bešenovo, Šišatovac, Kuveždin, Beočin, Rakovac. Opovóban a XVI. sz.-ban szerzetesiskola és papnevelde működött. A Fruška gora északi lejtőin, Karlócán kap helyet a szerb püspökség, amely a Peći Püspökség jogutódja, tőle nem messze a Duna partján pedig az előzetes bolyongás után a szerb irodalmi és kulturális központ alakul ki Újvidéken. A Nemanjić-dinasztia idején fennálló állam területéről érkező szerb kereskedők és iparosok hamarosan társadalmi rendet formálnak, amely gyorsan meggazdagodik, és nagy befolyásra tesz szert, kiváltképp a XVIII. sz.-ban és a későbbiek során. A kolostoroknak és templomoknak szánt adományokból, a kereskedők áldozatkészségéből és a népi alapítványokból hamarosan tisztán szerb iskolák épülnek fel, két gimnázium és egy papi szeminárium. Az oktatás teret nyer, megőrzi a régi szerb civilizáció alapjait és

ötvözi az új, közép- és nyugat-európai kultúra elemeivel. A vajdasági nemzeti-politikai és kulturális mozgalmak ismertek. A felszabadult Szerbia e területről számos iskolázott személyt és segítőt kapott.

A bolgárok nem foglalták el a Duna bal partján fekvő területeket vándorlásaik során. Egyházi központjuk nem változtatta helyét, mert eltűnt. Ausztria vagy Oroszország területén nem élt jelentősebb bolgár népesség. A szétszóródott emigránsok, akik között sok iskolázott volt, nem teremthettek nemzeti társadalmat. Később, a XIX. sz. folyamán propagandabizottságokat hoztak létre Odesszában, Bukarestben, Belgrádban stb., amelynek soraiból az első nemzetért fáradozó munkások kerültek ki, és társadalmi rendet alkottak. A török-orosz háború és Bulgária 1878-as felszabadulása után jelentős szolgálatot tettek nemzetüknek.

A balkáni Görögországon kívül alakult meg az a társadalmi rend, amelyik igényt tartott a felszabadult Görögországra. Művelt férfiakból és tehetős kereskedőkből verbuválódott a szétszórt görög kolóniákban Európa-szerte és a Földközi-tenger vidékén, az isztambuli fanarióták között, a titkos, nemzeti propagandáért felelős hetériákban, melyek zömmel Romániában és Odesszában alakultak.

Egyedül az albánoknak nem sikerült értelmiségi, nemzeti osztályt alakítaniuk, jóllehet külföldön számos képzett honfitársuk volt, akik jobbára kereskedelemből gazdagodtak meg. De nem fűtötte őket a nemzeti függetlenség gondolata, és nem járultak hozzá a népi kultúra felemeléséhez. Többnyire a török vagy más államok szolgálatában álltak.

A XVIII. sz.-ban a Balkán-félsziget kontinentális tömbjén található városok zöme török vagy görög-romun többséggel bírt, míg Ausztria-Magyarország városi lakosságának többségét németek (a zsidókkal) vagy olaszok alkották. A XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején a személyi és anyagi biztonság nagyobb a városokban, mint falun; a szláv lakosság ennek következtében egyre inkább a városokba húzódik. A dalmáciai városok és a dalmát tengerpart elszlávosodását már bemutattuk. A Balkán-félszigeten kívül eső szlávok lakta területekkel a kapcsolatok egyre szerteágazóbbak lettek. A városok megerősödtek, az ipar fejlődött; a németeknél és olaszoknál olcsóbb délszláv munkaerőre volt kereslet. A délszlávok tömegesen érkeztek a városokba; ennek következtében a korábban elkezdődött németesítési és olaszosítási folyamat leállt; a városokban maradtak a XIX. sz.-i nemzeti ébredés időszakában is. Egyre többen lettek iparosok, kereskedők, bankárok és gyárosok. Az iskolázottak száma egyre nőtt. Mindenütt délszláv gazdasági, iskolai és tudományos intézmények alakultak. *A délszlávok etnográfiai kiterjedésének területén minden város többé-kevésbé elszlávosodott.* Szerbiában egyszerűen szerbbé váltak a városok. Ezzel ellentétes folyamat csak a közvetlen magyar fennhatóság alatt álló részeken játszódtott le: Bánságban, Bácskában és Baranyában, ahol a városok többségében magyarok, németek és zsidók élnek; ehhez hasonló jelenséget figyelhetünk meg Szerémség és Szlavónia területén is.

A felszabadított területek demokratikus társadalmá

A balkáni népek egy időben szabadultak meg a török közigazgatástól és a feudális rendszertől, valamint az idegen kereskedők és egyházi méltóságok kizsákmányolása is fokozatosan a múlté lett. A politikai fordulat mellett ez társadalmi és gazdasági fordulat is volt.

Az új államokban kis kivétellel a parasztek alkották a lakosság teljes egészét. Hozájuk képest elenyésző számú volt a nem paraszti réteg. Valójában polgári réteg sem létezett. Egységes paraszti társadalom alakult ki, ahol minden parasztk földdel rendelkezett; a földbirtok nagyságában nem voltak jelentősebb eltérések köztük. Emellett az igazságtalanság és szenvedés hosszú időszaka után a parasztság áhította az egyenlőséget és igazságot.

Ezek tehát *természetes demokratikus társadalmak*, a demokratikus uralkodás módszerei és intézményei nélkül. Érthető, hogy a demokratikus intézmények és eszmék könnyebben fejlődhettek, mint másutt, az említett gazdasági és társadalmi egyenlőség talaján. Ugyanakkor a parasztek a patriarchális rendszer szokásaival is megbékéltek, az eljáró elsőségét és hatalmát elismerték; mi több a hatalmat felkínálták számára, mert a hosszú török uralom idején nem alakult ki bennük más igazgatási rendszer képe. Ennek következtében a balkán államok önállóságának kezdetén az autokratikus rendszer működése figyelhető meg. A rátermett és erőskező vezető korlátlanul uralkodhatott, amiben patriarchális lakosság támogatását is élvezte. Az első, ún „népi emberek” (*narodni ljudi*) valójában autokrata demagógok voltak, régi körzeti kenézek. A jelenség Bulgáriában még tapasztalható, míg a demokratikus társadalom evolúciója Szerbiában és Görögországban már tovább jutott. A két állam között megfigyelhető különbségek e két nép közti nemzeti karakter különbségeiből, valamint a történelem során őket ért hatásokból adódik.

Jelentős lökést jelentett az a tény, hogy a személyiség felszabadult. A személyiség és személyi méltóság felértékelődött. Ennek eredménye a jobb és haladóbb élet felé történő lépések sora. A szellemi és anyagi élet színvonala rohamosan emelkedett. Az alakulófélben lévő társadalomban sok korábbi szokás, a gondolkodásmód, a cselekedetek indítékainak alapjai remegtek meg, sőt egyes mélyen szunnyadó lélektani sajátosságok is változáson mentek keresztül. Jelentős fejlődést eredményezett a módosulás, amit izgatottság, válság kísért. Az addig egyforma paraszti réteg differenciálódása is bekövetkezett. Minden államban kialakul az udvar, a hivatalnokok, a gazdagok rétege, a politikai pártok, az értelmiségiek rétege, a gazdasági és tudományos intézmények sora. Ezek között sokat a török kor szokásai és módszerei tettek színesebbé, gyakran a még ennél is korábbi népi ösztönök is a felszínre törnek, még a legprimitívebbek is, melyek eddig a mélyben szunnyadtak és most ébrednek. A patriarchális rendszer korából sok tekintetben kijutottak: a tapasztalat és a tevékenységre ösztönző eszközök a mai napig erősödtek. A gazdasági fejlődés olyan jelleget ölt, ami az amerikai fejlődésre emlékeztet.

A haladás nem torpant meg; az ötlet és erő forrásai csak most lesznek bőségesek. Ugyanakkor az emberek pók módjára szövik történelmi előítéleteik hálóját, a nemzeti hiúság, az elvetemedett életmód alkotóit is hozzáragasztva, ami gyorsan elszigetelheti a világ többi részétől őket, és archaikussá válnak. Egyetlen más tényező sem kompromittálhatja a délszlávok fejlődését úgy, mint a vázolt gondolkodásmód.

